

Б. 7445/1.

ALEXANDRE MITZUK

ÉSSAIS SUR L'HISTOIRE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE DE LA RUTHÉNIE
CI-DEVANT HONGROISE, ACTUELLEMENT SUBKARPATHIQUE
V. I: JUSQU' AU DEUXIÈME QUART DU XVI SIÈCLE

ОЛЕКСАНДЕР МИЦЮК

НАРИСИ

З СОЦІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

Б. УГОРСЬКОЇ НИНІ

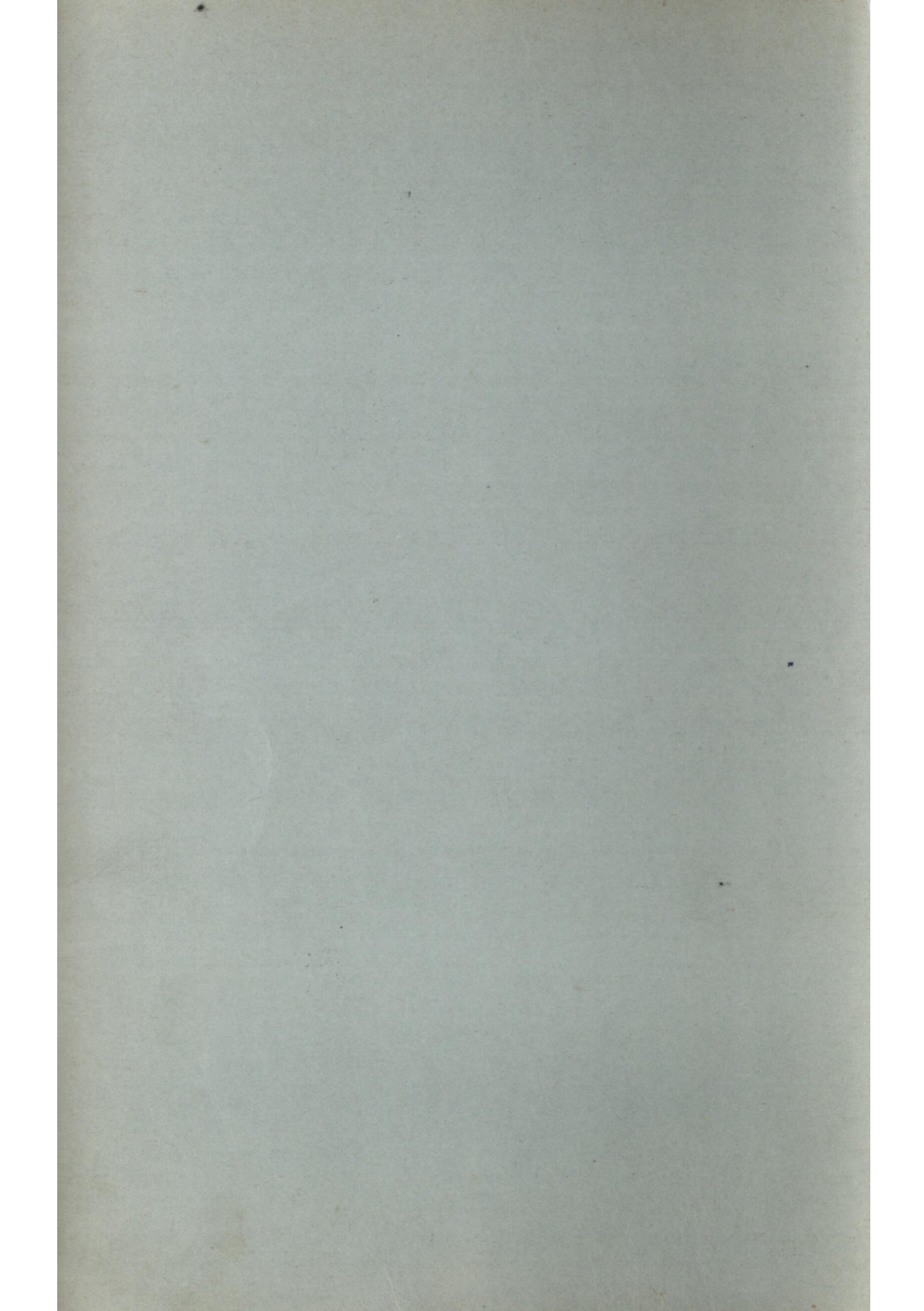
ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

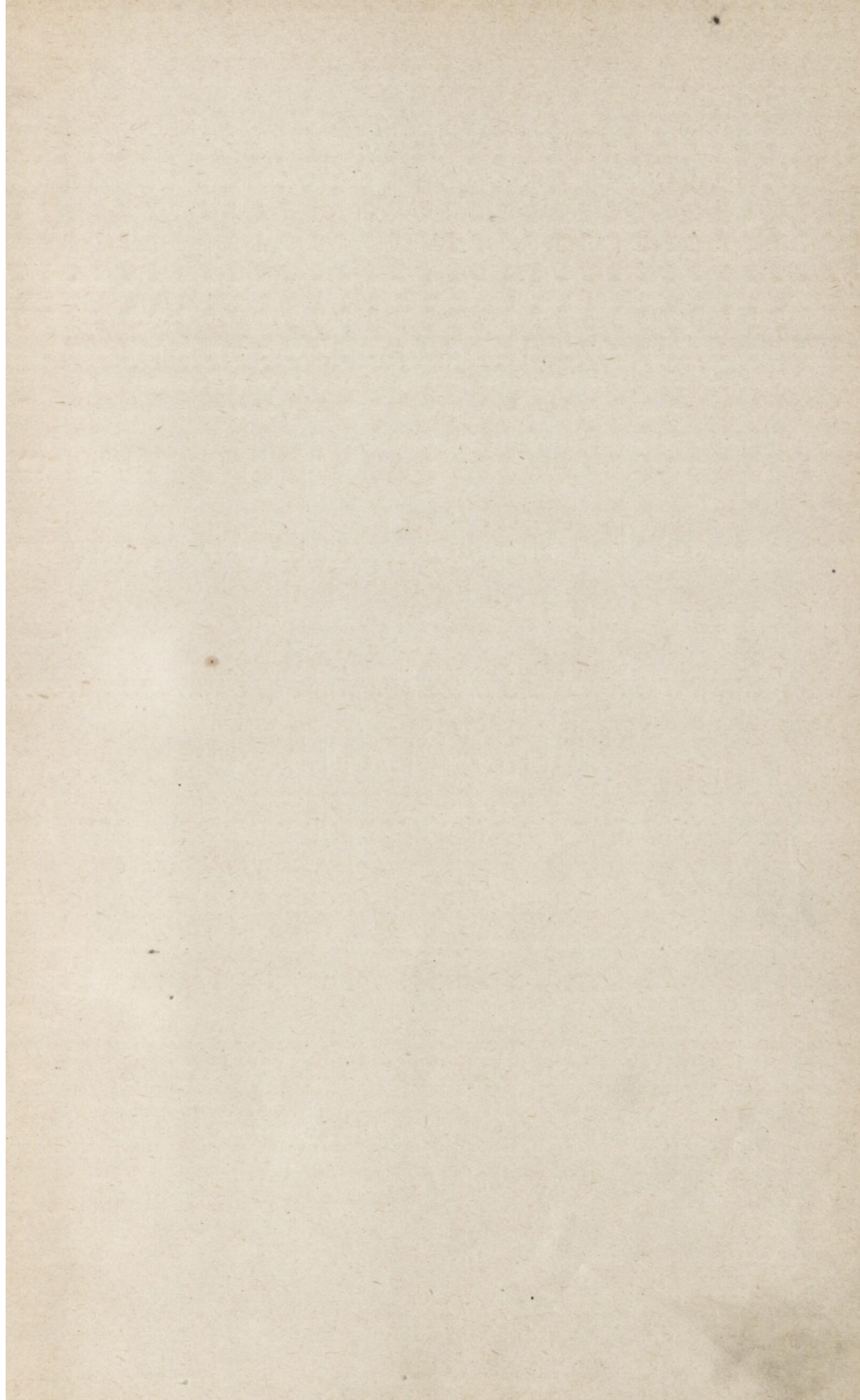
Т. I: ДО ДРУГОЇ ЧВЕРТИ XVI В.

З 13 МАЛЮНКАМИ

НАКЛАДОМ АВТОРА
УЖГОРОД, РОКУ 1936
ДРУКАРНЯ „НОВІНА“

16

OLEKSANDER MYTZIUK
STUDIEN ZUR SOCIALÖKONOMISCHEN GESCHICHTE (DES EHEM.
UNGARISCHEN) KARPATHORUTHENIENS
B. I: BIS INS ZWEITE VIERTEL DES XVI. JHS.

ALEXANDRE MITZUK

ESSAIS

SUR L'HISTOIRE SOCIALE ET ÉCONOMIQUE
DE LA RUTHÉNIE

CI-DEVANT HONGROISE, ACTUELLEMENT

SUBKARPATHIQUE

V. I: JUSQU' AU DEUXIÈME QUART DU XVI SIÈCLE

AVEC 13 ILLUSTRATIONS

EDITION DE L'AUTEUR
OUJHORODE, L'AN 1936
TYPOGRAPHIE „NOVINA“

ALEXANDR MYCJUK
NÁČRTKY SOCIÁLNĚ-HOSPODÁŘSKÉ HISTORIE BÝV. UHERSKÉ
NYNÍ PODKARPATSKÉ RUSI
DÍL I: DO DRUHÉ ČTVRTI XVI. STOLETÍ

ОЛЕКСАНДЕР МИЦЮК

НАРИСИ

З СОЦІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ
ІСТОРИЇ

214376

Б. УГОРСЬКОЇ НИНІ

ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

Т. I: ДО ДРУГОЇ ЧВЕРТИ XVI В.

З 13 МАЛЮНКАМИ

НАКЛАДОМ АВТОРА
УЖГОРОД, РОКУ 1936
ДРУКАРНЯ „НОВІНА“

3.8 (09)

9

Č 7445 / 1.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186244954

ПЕРЕДМОВА.

Перед читачем праця, на яку її автор довго не міг зважитися. Не через те, що вона невдячна й нерентовна, — писати такі праці не є первина для автора, і в наш час це стає долею багатьох учених. Я не без вагань приступив до неї тому, що в своєму зацікавленні ставав перед областю, в порівнянні з важливістю теми, зовсім мало розробленою.

Коли тільки послухавши, що говорять про стан історичного знання в Угорської, нині Підкарпатської, Руси інші автори, що вже не зразу прийде охота брашися за таку працю, яку я собі ставлю за мету. Ось російський славист А. Л. Петров, що багато працював головно над зовнішньою історією краю, в р. 1912 нарікав, що „...у самих угрорусів дуже мало зібрано і ще менш оброблено матеріалів... по історії свого народу... Зібрані ж своїми і чужими... документи і матеріали“ — продовжує Петров — „відносяться майже виключно до історії угроруської церкви, та й то не так до релігійного життя народу, як до церковної ієрархії; для ознайомлення ж з самим народом дають взагалі дуже мало“. Зробивши виняток для двох тільки авторів — німця Бідермана і мад'яра Легоцького — Петров зазначає далі, що мад'ярські вчені невтомно видають різні документи, але при тім взагалі вибирають переважно те, що є цікавим для мад'яр, дані ж про інші народности попадають в ці видання лише між іншим і випадково“; коли ж вони видають монографії про „поодинокі комітати, що цілком чи частково заселені угрорусами“..., то „зупиняються там, гол. чин., на історії угорського шляхецтва.“*) Через десять літ інший, вже український, вчений Є. Перфецький на шу ж тему говорить: „Не знаю крім Підкарпаття інших земель з самостійною минувиною, для яких

*) А. Л. Петров, „Докторская рѣчь 1912 г.“, Наук. збірн. Просвіти в Ужгороді, 1934, ст. 4.

так мало науково працювано. Вчені, оскільки вони цікавилися Підкарпатською Рус'ю, займалися мовою чи фольклором, чи етнографією, але за її історію, за незначними винятками, цілком забували.“ Коли ж хтось брався за історію, то її писав „ad narrandum, non ad probandum“ і писання ці мають публіцистичний характер“...*)

Так оцінювали придбання науки з царини історії краю, історії взагалі. З історією ж суспільно — господарською, що саме нас цікавить, справа стоїть ще менш задовольняюче. Той же Петров р. 1931 знов писав: „Історія карпатшоросів — це, з одного боку, історія їх церковно — релігійних, з другого — суспільно — господарських відносин. Історія карпатшоруської церкви була вже в значній мірі предметом наукового дослідження, хоч і досі ще залишається в ній багато неясного. Що ж до історії суспільно — господарських відносин, тоб — то до справжньої історії карпатського народу, можна сказати, не було покищо цілковито нічого зроблено, хоч матеріял для того є в великій кількості — в формі урбарних документів і різного роду переписів Угорщини. Правда, цей матеріял починається, в більш значній кількості, тільки з половини XVI ст., але вивчення його може дати тверде опертя і для правильного розуміння та освітлення скуких і розрізнених відомостей ранішої доби“...**) Предкладена нами праця саме і присвячена тим суспільно-господарським відносинам „ранішої доби“, тоб-то порі до другої чверти XVI ст, для якої є тільки „скупі та розрізнені звістки“.

Спробував було частково заповнити величезну прогалину в цій царині Е. Перфецький, випустивши р. 1924 об'єднуючу працю про „Sociálně-hospodářské poměry Podk. Rusi ve stol. XIII—XV.“ Однак, ця перша ластівка наразилася на зимну зустріч... Обговорюючи її Петров ставить і свої, сказали б ми, надзвичайні вимоги до того, хто б зважився писати працю з суспільно-господарської історії шієї Руси. На думку Петрова „дослідник має бути докладно ознайомлений з істо-

*) E. Perfeckij, „Dve stati k dejinám P. Rusi“. Sbor fil. fak. un. Komen-ského v Bratislave, 1922, č. 6.

**) А. Л. Петров, „Нѣсколько замѣчаній об архивном матеріалѣ по исторіи Карпатороссов“, там таки, ст. 12.

рівню Угорщини взагалі і з'особна соціально-господарською, з дошочною науковою літературою (і мад'ярською, і румунською), мусишь зібрати і вистудіювати величезний матеріал з виданих і невиданих друком грамот і документів, з. ч. урбарі, реґестри, конскрипції... То є праця цілого життя"... Остання репліка сама може знеохотиши того, хто роздумує над тим, чи варш захожуватись коло праці такого роду. Одначе й сам Петров, хоч не був соціал-економом, вже, здається, відчув, що, власне, і „цілого життя“ мало, коли потім вважає за „найдоцільніше“ зачати з доби урбарної реформи, на закладі стародавніх звичаїв"...*) З цього можна зробити висновок, що на його думку цілого життя вистарчить, аби написати про „положення селян“ на протязі історії. Та діло в тім, що соціально-господарська історія, не є тільки історія „положення селян“.

Справа стає ще труднішою, бо й для наукового опрацювання по першоджерелам самого тільки положення селян на протязі історії не вистарчить одного людського життя. Ба навіть простудіювання одного лише архіва Лелеського конвенша, що уявляв з себе *locus credibilis* для Землинського, Ужанського, Бережського, Угоцького й Мармароеького комішатів і де є протокольні документи з XIII в., що складають поверх ста томів в середньовічній латині, ледве чи не забере цілого життя; а подібних архівів, хоч би й менших, сам Петров налічив 22.**) Тут мало одної людини і матусаїлового віку.

Як же буши? Погляньмо, що роблять другі автори. Мад'ярський історик Ачаді дав історію кріпацтва в Угорщині. Як він розв'язав для себе те завдання? „Я пишу цю працю“ — говорить він у вступі — „на основі дошеперішніх праць чужих, своїх і архівних даних. Правда, що з останнього, архівного, матеріалу лише мало я міг черпати; його опрацювання є в першій мірі обов'язком місцевих монографістів, бо на їх перепрацювання не одної, але й сотні сил істориків

*) А. Petrov, рецензія на книгу Перфецького — „Sociálně-hospodářské poměry“... Ces. čas. historický. Praha, 1925, st. 389—404.

***) А. Петров, „Предѣлы угрорусской рѣчи в 1773 г.“... СПб., 1911, ст. 177.

було б мало. Із нього — архівного матеріалу — я брав стільки, скільки мені було потрібно“ *). Цілком пристаємо на розв'язку, яку зробив Ачаді.

В приложенні до б. Угор. Руси знову приходять своя спеціфічна трудність: незначна кількість льокальних монографій з її історії. Зводна праця потрібувала би спертися на монографічні розвідки по змозі всіх поодиноких інституцій і проблем суспільно-господарського життя. Тих монографій вражає мало. Ну й що ж, чекаєш на їх появу? може в інституція, яка спеціально тим займається і розпоряджає інтелектуальними силами й матеріальними ресурсами? Нічого подібного! Так що ж — опустити руки, чи все ж можна щось робити? Ми рішили, що можна і варшо!

Хоч монографій в широкім розумінню слова на суспільно-господарські теми краю майже нема, все ж в численні деякі різномовні монографічно-подібні розвідки, статті на замітки здебільшого з інших галузів знання. Там можна іноді зустрічати дані й соціально-господарського характеру. Кількість того уривчастого, різноякісного та страшенно розпорошеного матеріалу поважна і вона зростає. Зібрати його, продумати під певним кутом зору, і, взявши на увагу існуючі зводні роботи з інших галузів знання, викласти ті дані в певній системі, та по змозі, знаючи соціально-господарські відносини Європи, дати їм відповідне освітлення, — то все таки добре було б комусь зробити. Характерно, що, поставивши надмірне завдання для дослідника соціально-господарського життя б. Угор. Руси, і Пешров в кінці згаданої рецензії признає, що можна писати нову роботу і на основі існуючих даних, але ж „комбінуючи старі матеріали“, освітлюючи їх і т. д. Так, можна. І що все ж не легка праця та й не на якийсь рік.

Коли ми не без вагань приступали до вивчення соціально-господарської історії б. Угор. Руси, — у нас все більше посилювалось переконання, що поява об'єднуючої (зводної) праці в крайню необхідність, бо в минулім — корінь тяжкої сучасності. І ми зважилися. Однак, написали цю свою працю і підготували її продовження не тільки на основі інших праць, але й використовуючи опубліковані першоджерельні документи

*) Acsády Ignác, „A magyar jobbágyság története“. Budap., 1906, st. 9.

та матеріали, як також і деякі архівні дані. В однім відношенні ми стоїмо до поставленої нами теми вигідніш, ніж хто інший. Ми перевели (сами, а також за поміччю своїх б. учнів, а нині інженерів-економії чи агрономії, що тимчасово позаймали посади сільських вчителів й де кого з іншої місцевої інтелігенції) по спеціальному нашому програму низку анкетно-монографічних і статистичних досліджень сучасного сільсько-господарського побуту. В нім, законсервованім Карпатами і лісами, відрізаністю від світа і занедбаністю, відкрилися нам й неабиякого значіння пережитки давноминулих часів. Господарські інститути взагалі і надто селянські надзвичайно живучі. Тим більше у відсталого селянства Карпат, які тільки за пам'яті ще нинішньої генерації де-не-де прорізано залізницями. В Карпатах проникливий дослідник і в наш час знаходить „консервації“ не тільки природних дібр (як от лісів), але й людей. Зустрічає й консервації людського побуту, господарських інститутів і форм бодай в пережитках від старих і навіть середньовічних часів. Передсмертні, так мовиши, відміни цих інститутів і форм історик господарського побуту розпізнає і, як історик мистецтва, вглядаючись у старий малюнок чи архітектуру будівлі, так і цей зуміє віднести їх в минулість на відповідну вікову віддаль. Цим методом „віднесення в давнину“, методом, що менше-більше відповідає тому, який у одних дослідників називається „ретресивним“, в других — „ретроспективним“ щоцо, ми не раз будемо користуватися в нашій праці.

Поставивши своєю задачею охопити всі сторони соціально-господарського побуту, розуміється, нам не раз довелось відчувати брак чи неповноту даних з того або іншого предмету. Але на це доки що не маємо ради. Колись, зусиллями наступних генерацій дослідників, позаповнюються ці прогалини, над якими я мусів на цей час перейти, обмежуючись на уривки. Між іншим звідси назва нашої праці: „Нариси“ ...

У вступі, поруч з деякими рисами загальної характеристики, ми подаємо стисло відомості ближчої передісторії. За ним йде доба від XI й до другої чверти XVI століття. Доба поширення мад'ярської державности на руські землі і одночасно насаджування феодалізму з повільним обмеженням осо-

бистої свободи руської людности, що коло р. 1514 закінчилося й формальним прикріпленням селян до землі; р. 1526 сама Угорщина зазнала катастрофального розгрому від турків. Доба від другої чверти XVI в. в Угорщині, в одрізнення від Центральної і Західньої Європи, де фєвдалізм вже був в фазі відмирання, характеризується найрозвинутішим фєвдальним ладом, що шримався поруч з кріпацтвом. На кінець XVIII в. за Марії Терезії центральна державна влада почасти (політично) обмежила фєвдалізм, але в соціально-господарських відносинах він продовжувався до революції 1848—49 р. р., а в пережитках — і далі.

Нам відомо, що деякі мад'ярські історики, зокрема історики права й державної конституції, починаючи Гайником і аж до студій Ф. Екгарша (1931), одкидають погляд, що в Угорщині був справжній фєвдалізм, в розумінні фєвдалізму західньо-європейського. Для економіста у високій мірі байдуже чи був у Мад'ярщині згідно правничих ознак „справжній, західньо-європейський“, „шиповий“ фєвдалізм; для нас важним є, що його знаходимо в чисельних і різноманітних проявах, у всьому дусі доби, що фєвдалізм, хай „нешиповий“, мад'ярський, але все таки був. Було б дивно, коли б його не було, або щоб мад'ярський фєвдалізм, як, скажім, шеж московський, випадали точнісінько так, як „справжній“, „західньо-європейський“ фєвдалізм.

Доба з другої чверти XVI ст. і до 1848—49 р., під назвою фєвдально-кріпацької, буде обговорена нами в другім, наступнім, томі нашої праці.

Кінець р. 1935.
Прага.

О. МИЦЮК.

I. ВСТУП.

§ 1.

Західній схил широкого, а ще більш розтягнутого, Карпатського гірського масиву — приблизно від Попраду й до Трансильванії — і безпосередньо передкарпатська рівнина — ось територія, якою будемо ми інтересуватися.

Її основу становлять гори. Від середньовіччя їх іноді називано «руськими»: на р. 1241 (у Рогеріуса) вони названі „Alpes Ruthenorum“, в одній грамоті з р. 1285 гори Шарищини наз. »alpes Rutenie«. Назви »Карпати« не уживала руська людність. Але її уживав ще Птоломей, автор античного світу, для означення гірського кряжу межі Дністром та Тисою. Центральний вододільний кряж Карпатського узгір'я зветься »Бескідом«; одна з його східних частин — Горгани (назва для скелястої вершини). З інших частин Карпат згадаємо Гуцульські Альпи — західня частина мармаросько-буковинської Верховини, Вигорлят та Великий Діл.

Гори-верховина »вражають перш за все своєю масивністю; вони визначаються глибиною долин і стрімкістю їхніх узбіч«.... »Вулканізм«, як каже географ С. Рудницький, »не тільки збудував могутні гірські ряди Вигорляту й Великого Долу..., але й урізноманітнив краєвид загір'я острівними горами й горбами, висунув далеко в низину цілі горбовини (приміром Берегівську), вкрив своїми туфами... широкі простори південних обніг закарпатської Верховини. Вулканізм це дуже важний і прикметний чинник у природі й краєвиді...«*) Характер гір, згідно Я. Головацького, »суворо романтичний; темні ліси і накопичені маси скель і сторчового каміння міняються в розкішні долини, в яких гремучі водоспади і каз-

*) Степан Рудницький, »Основи морфології і геології Підкарпатської Русі«, ч. I. Наук. зб. Просвіти. Ужг. 1925.

кові краєвиди виступають в чарівній красі.***) Краса Карпат відмінна від краси Альп..., теж і від краси середньо-європейських низчих горотворів — чеських і німецьких. Своєрідною прикметою є незайманість її природи, досі мало або й зовсім непорушеної людиною. »Горда краса дівичої верховинської природи« — пише Рудницький. »В діамантово — прозорім повітрі сягає зір немов у безконечну блакитну далечінь. Почуття свіжості, величезний приплив енергії..., ніде так сильно вас не переймає, як на безлюдді Верховини« ...

На початках історичних часів гірський масив, почасти й передгірська рівнина, покриті незайманим пралісом. Найвищі верхи, де не може вже рости ліс, уявляють із себе поляни, до яких прищепилася назва »полонин« (мабуть від південно-слов'янського »планина« — гора), що відповідає німецькій — die Alpe. В південній Мармарощині (від потоку Мара, що припливає до р. Ізи, а ця остання до Тиси) назви полонин і гір сходяться. У західніх слов'ян — колись у чехів, а досі у мораван і словаків — слово »гора« означало разом і ліс, гори не мислились безлісними; тут, як бачимо, інакше: найвищі гори голі, безлісні.

Сягаючи вододілу західній схил Карпат, за винятком р. Попрада і Дунайця, висилає свої води (основною артерією — Тисою, і її, здебільшого, поперечно-проломовими допливами) в Дунай і до Чорного моря. Гірські річки у віддалені геологічні епохи промили собі через гори і непролазні ліси річища; деякі з річищ близько підходять аж до природнього вододілу. Перейшовши вододільний кряж людина вступає в річище якоїсь річки, що тече вже на другий бік, в східнім напрямі, насамперед через Галичину.

Природа гірського рельєфу і схил на захід, згори означили на тисячоліття основні роди занять людности того краю й господарське тяготіння по течії рік; означилося тяготіння на Захід. А ще до заселення гірських областей Карпат, з незапам'ятних доісторичних часів, незнані люде стали отими зближеннями річищ переходити через вододільну лінію гір-

**) Я. Головацький, „Карпатская Русь“..., Славян. сборн. 1875, т. I.

2539, а вже присліп межі Комарником і Барвінком в Шариськім ком. — лише 1482 в. ф. Значіння прислопів в історії надзвичайне. В ті ворота сходилися стежки і до нині ними означені основні комунікаційні сполучення. (Див. схемат. мапу території).

§ 2.

Від якого часу живуть на тій території люде взагалі і східні слов'яне зокрема? — питання передісторії. На них силкується дати посильну відповідь насамперед археологія. За її даними вже в неолітичну добу в напрямку північних прислопів — Попрадського, Ужоцького і Веречанського — подекуди траплялися якісь осідлення, од яких zostалися гробки, городища тощо.*)

Серед лісів і коло річок обирали місце, яке огороджувалося ровами і дерев'яною та кам'яною огорожою. В таке укріплення (городище) ховалася околиця людність в час небезпеки. Слов'яне вже знали робити городища. Сильно укріпленим городищем, ще до приходу мад'яр, був Землин. Воно мало форму неправильного кола, з трьох боків його оточувала вода р. Бодрога, а з четвертого — рови та шанці. Також були городища й в Ужгороді та Мукачові. В районі верхньої Тиси їх було більше. Для де-яких урочищ місцева народня мова й досі задержує назву «Городище»**), наприм. Городище в с. Руське Поле нині Тячівської окр. Можна припускати, що все те сліди найстаріших, в тім числі й слов'янських, земляних укріплень типу Землина. Подібні городища знаходять ще в Чанаді, Бигорі, Чонграді, Демечері, Пазоню, Повч-Петрію тощо.

Поруч з тим в районах південних проходів з Мармарощини до Трансильванії сліди здобування соли сягають аж передхристової доби. Знов за даними археологічних розкопок і знахідок в бронзову добу, приблизно за тисячу літ до Христа,

* J. Pasternak, „Ruské Karpaty v archeologii“, Praha, 1928; теж „Літопис Бойківщини“, Самбір, 1931—1934.

**) Я. Стрипській, „Гдѣ документи старшей історії Подкарп. Руси?“ Ужгород, 1924, ст. 11—13.

через Карпатські верхів'я, принаймні через Ужоцький, а можливо й через декотрі інші прислопи, відбувалися якісь зносини між територіями, що пізніше звалися Рус'ю (насамперед Червоною) по однім боці і Угорщиною — по другім. Ті зносини, між іншим і торговельного характеру, продовжувалися й в III—IV віках після Христа. Одбувалися по стежках, що підіймались понад гірськими ріками та вилися по густих пралісах (*nigra silva*), переходячи прислопи. Тогочасними стежками могли проходити лише подорожні, йдучи один за одним, ще з конем, але не запряженим, а навантаженим через спину, — для возів ще далеко не прийшов час.

Не є встановлено відколи саме по обох схилах Карпат, переходячи прислопи, і по річках, що текли до Дунаю, поширювалися слов'яни, а також чи були ті перші слов'яни східними, тобто руськими. На добу Христа в районі Межи — Бодрогу і Гедьала мабуть перебували кельти; приблизно коло р. 50 по Христі їх ніби витиснули германські коліна. Десь в другій половині II в. по Христі германці (маркомани і квади) були відтиснені на захід, однак сягали сучасної середньої Словаччини. Є припущення, що їх місце зайняли якісь слов'яни, й перебували, як в районах Карпатського підгір'я, так і по річках, що текли до Дунаю... Все це дискусійні питання зовнішньої історії, що виходять за рямці наших заінтересувань.

Долини р. р. Мара і Сама (Самоша) в I в. по Христі належали до території т. зв. Дакійської держави. За Трояна Дакію звоювали римляне. Після того на початок II в. границі Римської імперії сягали середнього Дунаю, підіймалися по Тисі до припливу р. Маруші, йшли по її течії вгору, десь на середині повертали на північ і перерізали течію р. Кріж, звідти доходили майже до устя Самоша, потім на Тису, переходили на правий берег, захоплювали райони соляних копалень, по Тисі виходили на Мару; звідти переходили на верхній Дністер, Серет, устя Буга... Під римською державою була в той час Панонія, Трансильванія і принаймні соляний район Потисся межі нинішнім Хустом та Бичковом, хоч існує здогад, що Землин теж був колись якийсь час римською

фортецею. (Див. мапку римських провінцій в II—III в. в. по Хр.)

В Трансильванії (Семигороді) за римської доби (і на рабській праці) проваджено різні гірничні розробки (золота, соли тощо) і ці антично — римські традиції передалися семигородському гірництву пізніших віків. Зокрема визначним

Схематична мапа римських провінцій Дакії та Паннонії в II—III в. в. по Хр.

(Запозичуємо цю схем. мапку з кн. J. Mačureka „Dějiny Maďarů a Uher-
ského státu“, виправивши границю Дакії по верхн. Тисі.)

було здобування соли в верхів'ях р. Сава, але багато залишилося слідів добування соли з передхристової доби і від римських часів (принаймні на середину II ст. по Хр.) й по Мармарощині. Що соляні копальні Мармарощини розроблялися в передхристову добу показують знайдені бронзові знаряддя й прилади, особливо коло Йоду, Костілю, Солотвина

та Нересниці; коло Нересниці знайдено, навіть, в самій соляній шахті примітивні пристрої, якими здобували сіль вимиванням водою. Що на Мармарощині копали сіль за панування римлян, свідчать також і численні знахідки римських монет в районах соляних копалень. В Сигіті, Хусті, Тячові, а особливо поблизу давньої соляної копальні Керекгедь і понад старою дорогою, що вела до Керекгедської копальні, познаходжувано срібні римські динари від доби імператорів Вітелія і Веспасіяна (р. 69) та Септимія Севера (до р. 193); в Солотвині — дукати імпер. Марціяна з р. 350 (тут же і римське знаряддя копання). По р. Ізі коло соляних копалень в Дюлафальві знайдені золоті й срібні монети імпер. Комода р. 187, а коло Йоду — імпер. Трояна з р. 105. Оті знахідки в Нересниці, Нягові, Тячові, Керекгеді, Данилові, Бороняві, Драгомирі, Йоду, Дюлафальві, Нижній Рівні, Костилю і нинішнім Солотвині відкривають сліди добування соли почасти з передхристової доби, а ще більше з доби античного Риму.*)

За римської ж доби вже знане було в Дакії хліборобство. Від часів імпер. Трояна (98—117 по Хр.) в Панонській рівнині осаджувано на землю римських ветеранів, а Зібон, англійський аграр-історик, довів, що ті колонії ветеранів провадили сільське господарство на засадах громадського (общинного) користування землею.***) В музеї Легоцького в Мукачеві можна бачити сапці і серпи римського взірця, що знайдені в сусідніх з Мукачевом рівнинах, і які є доказом й провадження хліборобства за римської доби. Римлянами занесено в Панонію й культуру винограду, про що буде мова пізніш.

Дакійська провінція продержалася коло півтора ста літ. Однак, під натиском варварських народів (гепідів і готів), імпер. Авреліян зрікся цієї провінції і в 274 році по Христі звільнив її від римських військ і колоністів. Там на якийсь час ростишувалися готи. Можливо, що такі неслов'янські (і передрумунські) назви, як Татра, Матра, Фатра, Бескід, Ви-

*) В. Гаджега, „Наші соляні копальні“. Пчілка, 1930, № 1—2.

**) Frederic Seebohm, „The English Village Community“, London, 4 вид., ст. 272-289.

горлят, Горгани, Піетрос, Менчул, Могура, Лаборець, Латориця, Тересва і подібні, увійшли в мову слов'ян, як пам'ятка по б. римській дакійській колонізації, з якою сусідила або між якою подекуди й перебувала слов'янська людність.***)

В добу великої мандрівки народів, в III—VI в. в., переходять «непроходимі» Карпати різні азійські народи: Карпати стають «великою дорогою народів». За цієї мандрівки номадів Карпати переходили готи, гуни, гепіди, лангобарди*), авари та інш. Можливо, що з гунами, які в V в. якийсь час здержувалися і в південній частині Землинщини, прибавилося й дещо східних слов'ян, а з аварською добою (VI—VII в.) зв'язують навіть значне поширення в районах Потисся і по Дунаю різних слов'ян, межі ними й східних**). В своїх мандрюваннях через південь Східньої Європи авари завойовували поодинокі слов'янські коліна, обертали людність у невільників і використовували її хліборобські знання, щоб годуватися здобутками її рільничої продукції. Авари привели з собою частину східних слов'ян, але на зайнятій ними території пізнішої Угорщини від половини VI стол. під їх зверхність підпали й слов'яне, що жили вже там до них. Що якась частина їх належала до східних слов'ян можна судити по тому, що (за М. Грушевським) в другій половині VI і першій половині VII в. східньо-слов'янська колонізація вже сягала на прикарпатські землі — Галичину, Буковину та Молдаву, і, натурально, що переходила й на другий бік Карпат.

В VII—VIII в. в. в закарпатському передгір'ї, перед гірсько-лісовим пасмом в рівнині і дещо в самім пасмі (тут перш за все понад стежками, які вели через прислопи) постійно

***) L. Niederle, „Počátky Karpatské Rusi“. Narodop. Věstník Č. S. 1922, 27; йогож „Počátky slovanského osídlení v Podk. Rusi“, Národ. Věstn. 1931, sv. 1—2. Я. Стрипський (там таки, ст. 9) такі назви рік, як от Мара, Тиса, Дунаєць, уважає за слова, що залишилися від кельтів. Назву ріки Гернад вважають за пам'ятку перебування германців.

*) Е вказівки, що Обора — на правім боці Латориці — була головною осадою лангобардів (народу германського племені).

***) Про добу мандрівки народів по Карпатах див. між інш. зводку В. Гаджеги, „Додатки до історії... ж. Земплинської“, в Наук. зб. ужгор. Простіви за 1930—31 р.

перебувають невеликими розпорошеними оселями східні слов'яне, — ще без імени руських. Вони поширювалися голов-но в широкім передгір'ї Вигорляту, але сягали й до Трансильванії. Від старої (нітрянської) Словаччини, що не мала ще цієї назви, їх відокремлювали безлюдні праліси сучасної середньої Словаччини. Їх не було багацько — припускають всього на якихсь кілька тисяч. Жили насамперед з полювання та рибальства, потім від скотарства і добування меду диких бжіл; зернові рослини займали останнє місце в стравуванні.

Що східні слов'яне розселялися на південно-західнім боці Карпат ще до приходу мад'яр на тім стоять менш чи більш категорично гол. чин. слов'янські автори. З них досить згадати новіших: археолога Нідерле, що припускає їх там з кінця VI ст., місцевого історика В. Гаджегу, заступаючого погляд про автохтонність руської людности по місцях сучасного перебування, славіста А. Петрова*), нарешті, Вацлава Халупецького**). В тім же напрямі висловлюється місцевий мад'ярський автор, Легоцький, про частину території. »В Мармарощині, Угочанщині та Бережщині« — говорить він з приводу волохів — »на час приходу мад'яр жили, особливо в нетрях Мармарощини й Бережщини, незнані волохи, де по полонинах провадили пастирське життя, вигодовуючи худобу з русинами, що прийшли з Галичини.«***) Але мад'ярські автори звичайно доводять, що руські слов'яне з'явилися в місця пізнішого свого розселення після мад'яр і з їх милости: напр. на думку Меліха — з XI—XII в., на думку ж Годінки та Бонкала (угрорусів мад'ярської орієнтації) навіть з XIII в., або скорше з першої чверти XIV в. Подібно ставляться мад'ярські історики і до появи словаків: мовляв, заселили свій край після мад'яр і власне в стол. XIII—XV, хоч стара (нітрянська) Словаччина безсумніву вже існувала до приходу мад'яр.

В напрямку до Дунаю, сягаючи передкарпаття і зокрема

*) Див. його підсумкову передсмертну працю: „Древнѣйшія грамоты“..., Прага, 1930.

***) V. Chaloupecký, „Staré Slovensko“, Bratisl., 1923.

***) Lehoczky T., Történelmi Tár, 1890, ст. 164.

в гору по долині Тиси, в другій половині IX в. з східними слов'янами сусідили болгари, що збудували свою державу на руїнах аварської. По літопису Аноніма, який писав десь межі р. р. 1147—1152, область з болгарською людністю ніби сягала на північ аж до пограниччя польського і руського, а на південь і захід аж до Тиси та Дунаю. Рештки болгар опинилися почасти серед руської людности, але більшість на півдні — серед мад'ярської. Між іншим і за болгар продовжували розробляти, залишені римлянами, соляні копальні та провадили збут соли в усіх напрямках: на схід, через Карпати, за Дунай і на Словаччину та Мораву. Саме ізза збуту соли на Мораву король франків (німецький) післав р. 892 до короля болгарського Лаодимера посольство з дарунками, просячи, щоби він не допускав моравців купувати сіль у його країні. Мабуть ходило тут й про мармароську сіль, а не тільки про семигородську (самоську). Як відомо, Тиса була граничною рікою межі Болгарською державою і Східньо-франкською. Прадавні ж соляні поля на пограниччі з Трансильванією, і саме найважливіші, розроблялися понад Тисою — від сучасного Хуста до Сигіта — і по горішній течії р. Самоша, що впадає в Тису. Сіль вивозилася водою і сухопуттям, в наслідок чого на пограниччах повстало кілька пунктів, що їх назва походить од слов'янського слова «сіль». Вияснено (головно Халупецьким В.) два напрямки збуту соли на Чехи через територію пізнішої Словаччини. З району р. Самоша, що цілий мав назву «Солник», по воді спускалася сіль в Тису і по ній вниз до «соляної пристані» (мад'яри дали назву — Sajó-rév) при впаді ріки Слана (правий доплив Тиси). Звідти стежкою понад р. Слана сіль підіймалася вгору до зближення з верхів'ями р. Іпли, де за мад'яр появилася осада Sáh — út, тоб то соляна стежка; далі стежкою понад Іплею спускалася до її впаду в Дунай, де є осада Салка. Це один напрям. Другий з Самоша вів до старовинного замку, пізніше міста, Солник (мад'ярське Szolnok), що був пристанню для перевантаження на Тисі при колишній моравсько-болгарській границі; там сіль перекладалася з плотів в мішки — в'юки, щоби доправляти її до подунайських країв. Вже самі ті слов'янські назви — Солник, Слана, Салка, перейняті

й мад'ярами, вказують на домад'ярське походження і соляної торгівлі, і самих тих пунктів. Крім тих напрямків збуту (на Словаччину та Чехи) вияснено ще й інші пограничні пункти збуту самосько-мармароської соли. При впливі Тиси до Дунаю є пристань Сланкамень, очевидно для задунайського і нижньо-дунайського її збуту. Є в Трансильванії пункт під назв. Солник — через нього, видно, йшла сіль на південь. В північних Карпатах на верхів'ях р. Тепла (приплив Бодрога, що в свою чергу вливається в Тису) була *Castrum salis* — можливо, пограничний пункт торгівлі між обома схилами Карпатського кряжу; є Солник і в пізніш повсталім комітаті Абауйським, і Солник (німецьке *Zanegy*) у Мошон при дорозі до Австрії. Названі пункти були соляними складами чи пунктами перевантажування, куди прибували купці з близької заграниці*), — державної чи племінної. Мала транспортабельність соляних грудок виправдувала, однак, торг сіллю, бо сіль високо цінилася, наближаючись до цінності грошей, і ще раз виконуючи роль грошей.

Мад'яри прийшли в середньодунайську область почасти веречанським присліпом, почасти через Трансильванію (по мад'ярські *Erdély*) і, нарешті, південно східним напрямом по Дунаю. Підбиваючи поволі східних слов'ян закарпаття, південних в Панюньській рівнині і південно-західних, що уявляли з себе старих (нітранських) словаків, покладали приблизно коло р. 897 початки своїй державності. По Аноніму мад'яри найперше завоювали (хоч там не zostалися) «територію, що лежить межі Тисою, Бодрогом та Угочою». Зазначена територія охоплює собою головню рівнинні землі, оточені на північ і схід Вигорлятом, на південь — Тисою, а на захід — горами Токайськими і Сланськими. Була це область найстаршого заселення руської людности, що в XI в. ще мала назву Бихарщини; південна частина Бихарщини заселена була болгарськими племенами.

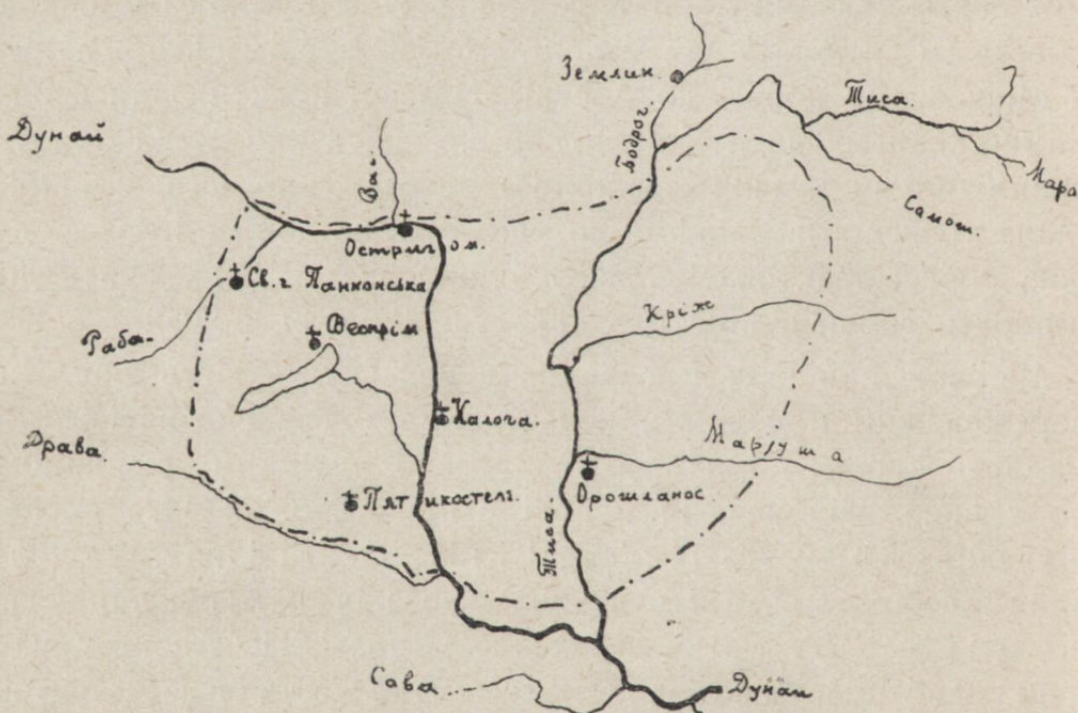
Болгарське королівство було розбите приходом мад'яр. По болгарях залишилися де-які сліди в топономії. За бол-

*) V. Chaloupecký, „Dvě studie k dějinám Podkarpatska“. Sborn. filos. fak. univ. Komenského v Bratislavě. 1925. str. 133—41; також рецензія на ці праці В. Гаджеги в „Подк. Руси“, 1925, ст. 148.

гарські чи болгарсько-турецькі вважають такі назви, як Темеш, Кевреш, Марош, Самош, Тиса, Унг (згідно Стрипського просто болгарська), Мукач, Ондава тощо**).

Мад'яри спочатку розселилися по долині нижчої Тиси від Дунаю до р. Кріжа та по долинах Кріжа і Маруші; в початку X в. поширилися на Панонію (див. мапку). Як мандрівний скотарський народ, мад'яри не могли принести з собою ані хліборобства, ані розуміння приватної власності на по-

Схематична мапа Угорщини в першій половині владі кор. Степана Св.

(Запозичуємо з кн. J. Mačureka „Dějiny Maďarů a Uherského státu“).

земельні добра. Росташовуючись окремими колінами, вони й заняті території від свого приходу стали уживати під випаси коней та худоби й полювання цілими колінами, свого роду великими громадами. З пізнішим розселенням окремими осадами той же принцип громадського володіння продов-

**) Др. В. Гаджега, „Додатки до історії русинів... в б. жупі Земплинській“, в Наук. збор. Ужгор. Просвіти за 1930—31 р.; також за 1931, ст. 32—33. Згідно мад'яр. філолога Меліха є південно-слов. або болгаро-слов'янськими ще назви: Зядва (ріка), Землин, Новград (Чонград), Турна-Трнава, Топля, Таполца-Теплиця, Лонг (луг), Каніжа-Князня, Пешт...

жується й в житті окремих мад'ярських осад, — склалося таке громадське (общинне) володіння, яке знайшли мад'яри у слов'ян в добу свого приходу. А недобитки слов'янської людности, що опинилися серед мад'яр, стали підневольними учителями своїх переможців в багатьох відносинах. Від Аноніма довідуємось, що в Бережщині, очевидно на рівнині, мад'яри в час свого приходу зустріли вже хліборобство існуючим. Але побирання «десятини» чи «двадцятини» збіжжям почалося тільки за кор. Бейли IV (1235—1270).

З приходом мад'яр кількість східних слов'ян за Карпатами могла зрости: припускають, що мад'яри, як раніш авари, привели якусь частину їх, яко полонених. Черговий натиск — з другої половини IX віку — на середню Наддніпрянщину і печенігів, а потім, в XI—XII в. в., куманів-половців дав привід до втечі в Карпати нових кадрів східних слов'ян. Вони прибували: на південно-західній схил Карпат Ужоцьким прислопом, Веречанським, можливо й іншими, а через територію пізнішої Молдави — до Трансильванії. В Трансильванії були знані в добу Арпадовців, тоб то до кінця XIII в., і за династії Анжуйців. Аноніму були відомі на кінець XII — початок XIII в. слов'яни Трансильванії. Лист папи Євгена з р. 1446 стверджує, що в Угорщині і в Трансильванії жив чисельний руський народ. Мабуть найгустіше заселявав він пізнішу землю сикелів (чи секлерів). Остачі руської людности Трансильванії задержували свою народність до початку XIX в. «В Трансильванії, в найзатишніших узинах Карпат, у верхів'ях р. Ольти, межі румунами, мад'ярами, сикелями і саксами є селища», — констатує Н. Ф. Надеждин р. 1842 — «які й досі звуться руськими; їх люд, на пам'яті нині живучої генерації, говорив ще між собою «по руськи», тоб-то по підкарпаторуському, чи, те саме, малоросійською мовою»^{*)}. На протязі середньовіччя руська людність Трансильванії повільно просочувалася й в Пютиш, в район, що нині зветься «низьянським» чи «долішнянським».

^{*)} Н. Ф. Надеждин, „Записки о путешествіи по Южно-Славянским странам“. Журнал М. Н. П., Петерб., 1842, іюнь, ст. 104. Див. також статтю А. Волошина. „Забута укр. земля, Сатмарщина“. (Рідна Школа, Львів, 15. XII. 1932); автор вказує, як ця кол. укр. земля, що безпосередньо межує з Сигітщиною, нині „цілковито змад'яризована“.

§ 3.

На другу чверть XI в. угорська державність, роздвигавши свої кордони, поволі поширюється й на передгірські руські землі за Карпатами; приблизно в той же час (коло 1025 року) підпорядкувала вона на заході землі старої (нітрянської) Словаччини, а на сході в кінці XI ст. й Семигороддя. Район Бихарщини, що починався під гірським хребтом Вигорлята і тягся далеко в низину (аж до багниць р. Кріжа, звідки починалася власне Мад'ярщина), як вище сказано, був заселений ближче до гір руською людністю, а далі на південь болгарською. На початок XII ст. Бихарщина (на її території організовано пізніш комітати: Бихарський, Солноцький, Сабольцький, Сукмарський, Боршовський, Боршодський, Ужанський, Землинський та Абауйський) була удільним воеводством, де на р. 1031 княжив Емерих, син Степана I угорського, й іменувався князем руським — »dux Ruizorum«. Так випадає перша документальна звістка про »русських« за Карпатами, які однак вже там жили віками перед тою датою. На те між інш. вказує й існувавший судовий трибунал — *Judicium praeviae* —, що практикував »суди божі« у Великому Варадині, осередку Бихарщини. Туди сходився люд за »правдою« від границь старої Словаччини і аж по Семигородщину. Напр. Варадинські реєстри свідчать, що р. 1219 з Землинського замку посилено було людей на божий суд до Варадина. На р. 1131 ту країну еп. Зальцбургський називає »marchia Ruthenorum«. На р. 1184 єпископат в Бихарщині зветься »руським«. В грамоті з р. 1254 згадується в Земліні при р. Лаборець »Sepultura Ruthenorum«, теж і під р. 1266*). Зароджувалося поняття Угорської Русі; однак офіційна Угорщина такої назви не вживала, а згодом ту Русь просто включала в Верхню чи Північну Угорщину.

Як зазначено було вище, карпатські слов'яне спочатку

*) V. Chaloupecký, »Staré Slovensko«, 1923, стор. 123 й інші. Петров в своїх »Древнѣйших грамотах« виставляє припущення, що то була »марка проти Русі«. А Мадурек в »Dějínách Maďarů«... стор. 64, що східні слов'яни проникали через Карпати в VII—VIII ст., пізніш розпливлися в масах інших народів і перед XII стол. руських слов'ян на південних підкарпатських землях не могло бути. Обидва ці припущення здаються нам штучними.

не знали свого імени; аж по багатовіковій перебуванні, приблизно з XII—XIII в., в тім краї знаходять, як основну масу, східних слов'ян вже з іменем «руських». Як то стало і що те слово означало?

Назва «Русь» прищепилася лише з X в. до Київської держави; епітет «руський» в ній спочатку прикладали до себе тільки вищі групи, а власне — князівські дружинники і міське купецтво. Протягом наступних XI і XII в. та назва — «Русь», «руський» — передається і народнім низам та поширюється з розширенням границь Київської держави. Північна частина пізнішої Росії тої назви «Русь» не мала, вона була для неї чужою. Натомість край звався «Московія», а людність — «московити». І тільки через 600 приблизно літ, за політичного занепаду Київської Русі, ім'я «Русь», «руський», приймається московськими царями (Петром I) й для Московщини. В додачу до того по 1654 р., відколи Україна признала своїм царьом царя, що сидів на московським троні, офіційно усталюються ще слововживання — «великорос» — для московита і «малорос» — для руського. Звідси зрозуміло, чому спочатку східні слов'яне проживали в Карпатах і приходили туди без імени «руських», як також і те, що коли в Карпатах, Закарпатті, Трансильванії й Угорщині з середньовіччя, та й до нині, йде мова про руських, то не про московське (великоруське) плем'я. Ніколи московсько-великоруське населення не оселялося в Карпатах і за Карпатами. Коли ж з старих часів карпатська слов'янська людність зве себе «руськими», то не в розумінню руських (москалів, великоросів), а в розумінню оттієї своєї старої назви «руський», що на своїй прабатьківщині, бігом історії, мусіла змінитися в назву «малоросів». В супереч цій офіційній назві «Малоросії» і «малоросів» в Наддніпрянщині і Галичині поволі набирає все ширшого ужитку друга, приблизно також стара, як і «Русь», назва «Україна» і «українців». Щоби підкреслити зв'язки в означеннях старих і нових там якийсь час — в останній чверті XIX ст. — уживано зложеної форми «Україна-Русь», «українсько-руський». Але з початком XX в. і де далі остаточно усталюється в науці і житті просто ім'я «Україна» і «українець» і то не тільки на те-

риторіях розселення українського народу, але й в міжнародних зносинах. Західні ж карпатчики, від давніх давен, як звали, так і звать себе «руськими». Коли ж треба було сказати «Великоросія» — термін не пройшовший у Карпати — то уживано просто «Москаль», що зустрічаємо напр. у т. зв. Гукливським літописі, верховинсько-карпатським документі XVII—XVIII в. в. Крім «руських» закарпатчики стали звати себе ще русинами чи руснаками, у свою чергу поділяючись: згідно племенної відміни — на гуцулів, бойків і лемків; згідно місця росташування — на верховинців і долішняків; згідно говора — на лишаків і лемаків.

II. ДОБА НАСАДЖЕННЯ ФЕВДАЛІЗМУ

(XI—XV в. в.).

§ 4.

Ця перша доба за нашою періодизацією є добою збільшення порівнюючи рідкої місцевої людности доприселенням в першу чергу руських переселенців, а поза тим й чужонаціональних колоністів.

Йдучи по лінії найменшого опору, руська людність крім Семигороддя найперше й найбільше за все опановувала закарпатські простори і наново осідала в безпосередньо підвигорлятських рівнинах Абауйщини, Землинщини, Ужанщини та Угочанщини, що своїм рівнинним характером нагадають наддніпрянську природу, до якої були звиклі надходячі нові оселенці. Маючи малу можливість поширюватися в бік степів, опанованих мад'ярами, до Дунаю (що все ж в незначній мірі одбувалося), руська людність з старої Бихарщини свою колонізаційну енергію примушена була спрямувати з одного боку — в західнім напрямі, подаючись з кінця XI і початку XII в. аж до пограничних з старою Словаччиною комітатів*) — до Гемера, Спіша й інш., а з другого — в напрямку гір. З передгірських рівнин вона розселюється, як в західнім напрямку, так і в північнім — по боках стежок й долинами рік в межигір'я, пізніш поставших, Шариського, Землинського, Ужанського, Бережського й Угоцького комітатів. Пасма сучасного підгір'я, а тим більше сучасної Верховини, покриті ще були тоді пралісами, і в межичасі від появи мад'яр в Тисянсько-Дунайській рівнині до татарського впаду, до половини XIII в., полишалися за гряницями Угорщини майже без сталих селищ. Виняток роблять деякі осади в долинах по транзитних стежках через

*) V Chaloupecký, „Staré Slovensko“, 1923, ст. 124 і 276.

прислопи, напр. Верецьки, Чінядйово, Солва-Свалява, Перечин тощо, що існували вже до татарського впаду. Поза тим в горах траплялися лише тимчасові салаші, *Tuguria*, пастухів.

На південь з закарпатсько-руською землею якийсь час сусідили болгари. За ними, аж за р. Кріжом і до Дунаю, росташувалися мад'яри, зайнявши рівнину, що степовим характером найбільш відповідала їх кочевницько-скотарському побуту, з яким вони туди прийшли з азійських степів. Не лише перед впадом татар (1241—42 р.), а й принаймні століття по тім, не то що в карпатських підгір'ях і горах, а навіть в передгірських рівнинах краю не було ще мад'ярських поселень.

Їх не могло бути, бо мад'яри, поволі розлучаючись з кочевництвом, і в опанованих ними родючих рівнинах і низових околицях приблизно три століття по приході переживали переходову добу до осілості. На час короля Коломана (1095—1118) по угорській рівнині єдино церкви, здебільшого дерев'яні, були одинокими сталими точками і не місцем осель, а скорше проекцією для майбутніх сіл. Замість домів ще й в XIII в. мад'яри круглий рік жили в шатрах, або в очеретяних переносних хижках, живлючись за часів кор. Степана Свят. напівсирим кінським м'ясом та кінським же молоком, з ловецтва та грабіжницьких нападів. Сталі осідки з трудом засновувалися; їх мало було в корінній Мад'ярщині до початку XIV в. Навіть самі мад'ярські королі арпадовці до анжуйця Карла I (1310 р) не мали ще жадної сталою означеної резиденції, столичного міста, але тільки й знали, що їздили по провінціях, не маючи ніде жадних придатних для життя будов, а зупиняючись із своїми жінками, дітьми, почтом, кучерами, слугами, конюхами, псарями, сокільщиками тощо, де прийдеться й живлючись, так би мовити, підніжним кормом; при тім королі Андрій I і Степан V найохочіше здержувалися в південній Землинщині, головно в Шаришпотоку.

Мад'яри завойовники кілька століть ще вчилися від підбитих ними значно культурніших слов'ян і то у всіх відношеннях. Ось що читаємо про те у мад'ярського автора Болашша: »Християнство ми перейняли від слов'ян; наша християнська термінологія складається майже з самих сло-

в'янських слів. Більшість понять про державу, назви для вищих і низчих урядовців; багацько означень про всі три області природи, дуже багацько виразів для сільського господарства, торгівлі, підприємств, забудовань, житла, вбрання, їжі, пиття, нарешті, теж імена інших народів, земель, рік«*).

Не є дослідженим питання впливу старо-руської культури на мад'ярську. Але — мад'яри перейшли через старо-руську територію, включили закарпатську її частину в свою державу, й факти зовнішньої історії взаємовідносин Київської та Червоної Русі з Угорщиною, зокрема чисельні заступлення руських дружинників при дворі угорських королів, все це говорить за те, що вплив мусів бути поважний. Тут перед нами один з кількох подібних проявів. Литовська держава середньовіччя була під впливом культури Русі — України, користуючись її тодішньою мовою. Так само й Молдава, — її «господар» Степан Великий (друга половина XV ст.) скрізь — і у зносинах із приватними особами, і в грамотах — уживав русько-укр. мови. Й щодо Угорщини, для нас — всупереч твердженням Бонкала**) — є наявним поповнення мад'ярської мови русько-українськими словами, розуміється, на наш час здебільшого дуже перекрученими.

Ось, напр., кілька мад'ярських слів і того ж самого змісту українських: *baba* — баба, *bárány* — баран, *barát* — брат, *bástya* — башта, *atyko* — батько, *beszéd* — бесіда, *bolha* — блоха, *borona* — борона, *condra* — кондря, *cseléd (család)* — челядь,

*) Josef Balassa „Die slavischen Elemente im magyarischen“, Ungarische Revue, 1885, ст. 271. Про те ж і під тою ж назвою видав працю Міклошич (2 вид. 1884), виставивши теорію, що слов'янські слова в мад'ярську мову перейняті від панонських слов'ян, — ця теорія нині упала. Приходять нові дві теорії будапештянських славістів: О. Ásbóth'a та J. Melich'a. На думку першого з них слов'янські слова перейняті від болгар і власне тих, що перед мад'ярами жили в Панонії. Правдоподібніш випадіть погляд Меліха, що слов'янські слова увійшли в мад'яр. мову в довгій історичній процесі. Частина з них принесена з південної Русі, тоб-то України, де мад'яри якийсь час прожили перед приходом в нинішні місця оселення, частина перейнята пізніш від околішніх слов'ян: болгар, сербів, хорватів, словінців, словаків та чехів.

**) Він твердить, що в мад'ярській мові нема русинських слів, але в мові карпатських русинів багацько мад'ярських; з цього робить висновок, що русини пізніш мад'яр оселилися на угорським боці Карпат. (A. Bonkalo, „Die ungarländischen Ruthenen“, Ung. Jahrbücher, 1921, I B.).

cséve — цівка, csep — цеп (ланцюг), csónak — човнок, csuka — щука, deák — дяк, ded — дід, dézsa — діжа, határ — хутор, dinnye — диня, drót — дрот, ebéd — обід, garmada — громада, gát — гать, hástya — хаща, haluska — галушка, hirip — гриб, iztarý — старий, jávor — явір, járom — ярмо, kabala — кобила, kacska — качка, kalács — калач, kalász — колос, kamara — комора, кара — копач, káposzta — капуста, karácsony — корочун, kása — каша, kasza — коса, kémény — комін, kereszt — хрест, kolbász — ковбаса, kocma — корчма, kovács (kvács) — коваль, kupes — купець, koma — кум(а), lapát — лопата, len — льон, luka — лука, mák — мак, málna — малина, malom — млин, medve — медвідь, mocsár — мочар, molnár — млинар, olom — олово, pálinka — паленка, paraszt — простак, pásztor — пастир, pálca — палиця, pecsenye — печеня, pogány — поган, pokol — пекло, polc — полиця, pószto — пасовисько, prosza — просо, puska — пушка (рушниця), ráma — рама, robot — робота, szablya — шабля, sajka — чайка (човен), sapka — шапка, sekryn — скриня, só — сіль, szalma — солома, szalonna — солонина, szánka — санки, szar — цап, szekerce — сокира, czerkó — церква, széna — сіно, szomszéd — сусід, téгла — цегла, tészta — тісто, topoly — тополя, udvar — двір, unoka — унук, vacsor-a — вечеря, vásar — базар, veder — відро, véka — віко (корець), viasz — віск, visnye — вишня і т. д., і т. д.

Лише на три дні тижня існують мад'ярські назви, на інші чотири — слов'янські. Само собою розуміється, що в мад'ярську мову увійшло багато запозичень з словацької, сербської, хорватської, словинської й старо-болгарської мови.

Коли мад'яри напозичали велику кількість слов'янських слів для понять щоденної потреби, — тим більше мусіли вони позичати вирази для вищих культурних потреб. В обсязі культурно-правім вони перейняли від слов'ян вирази: prauda — правда, szabad — свобідний, szabadság — свобода, rab — раб, szolga — слуга, pör — спір, zálog — залог (застава), tömlös — темниця, vajda — воєвода, pristaldus — пристав (адміністративна посада) і т. д. В обсязі церковному такі слова, як angel — ангел, keresztény — християнин. Сушно зауважує проф. Кадлец, що „тільки нарід культурно слабший і менш розвинений міг переймати від народу культурно більш дозрілого“. Пізніш, від

кінця XV в., в мові підлеглих слов'ян починають з'являтися деякі мад'ярські вирази і поняття.

§ 5.

Гірське лісове пасмо по схилах Карпат було в середньовіччі гряницею Угорщини. Спочатку воно, розділяючи сусідні держави, не належало ні до одної з них, зоставалося нічиїм (*res nullius*). З часом звужується, гряниці з обох боків Карпат піднімаються все вище, наближаючись до природнього вододілу між сходом і заходом, в яким були відомі проходи. До кінця династії Арпадовців (р. 1301) те пасмо, по різних місцях різної ширини, становило природню державну гряницю.

В пунктах, яким загрожували напади ворога, де-не-де роблено навмисні перепони з рівчаків, земляних валів, а найчастіш з дерева. Ці перепони називалися латинським словом *indagines*, або угорським *gyerü*, або слов'янським — *seky*, *přeseky*, просіки чи засеки. Відповідно й сама гряниця назв. *indagines* чи *gyerü*. Завданням охорони було піддержувати постійний зв'язок межи системою перепон. Гряницю подекуди перерізали дороги торговельного чи військового характеру. По таких місцях бували «ворота» (по латині — „*portae*“, по мад'ярському — „*kapu*“), які називалися здебільшого відповідно до географічного напрямку — польські, руські тощо. При воротах перебувала збільшена охорона, іноді з вишками чи баштами. Гряниця поволі подавалася на нічиї землі. Що було на зовнішнім її боці звалося *ultra indagines* чи *gyerüelve*. Й на цю територію починає заявлятися право захвата; вона не була означена і відсувалася від першої гряничної лінії на довільну далечінь. В зв'язку з таким способом окупації говорять про існування подвійної державної гряниці: внутрішньої і зовнішньої і до простору межи ними прикладають назву *gyerüelve*. Реальною гряницею була внутрішня. Не уявляла чогось нерухомого, а за нею не скрізь і не завжди було зовсім безлюдно. З бігом часу роздвигалася і включала осідлення, що на бездержавних пасмах повстали сами собою. Одним із спосо-

бів розширення угорської державної території була роздача понадгрядничних просторів панству, яке в своїх інтересах все далі ширило володіння за грядницю, а тим розширяло й комітатсько-державні грядниці. Так було в цілій Угорщині, зокрема й на територіях розселення руської людности.

Насамперед опиняються в грядницях Угорщини компактніші низинні руські осади, але були та прибували нові осади й поза грядницями. Мад'ярський історик Таганій вказує, що поняття і назва *gyerüelve* як найдовше заховується саме в комітатах Абауй, Шариш, Землин та Унг.*) Сюди підходили поволі мад'ярські грядниці і посувалися з часом все далі в гори. Пункти засік з перепонами мінялися. Одну грядничну лінію в руській краї приблизно на третю чверть XIII в. витькає Годінка, якого наслідує Бонкало. Вона починається зпід Хуста іде по узбіччі гори Діл, проходить межі осадами Чінядьово і Свалява (Солва), звідти виходить на південь від Ужгорода, де в осадах *Ög* чи *Eur* (варта) і Дравці жила королівська сторожа. Звідти — до осади Немет, що лежить на південно-західнім боці від Ужгорода, потім до с. *Bruchfalva* на грядницях Землинщини та Ужанщини. Далі — до ос. *Örmezö* (Стражське) коло *Pasztorhegy* (нині Валашковці), звідти в напрямку Боростянського замку, що стояв на північ від кряжу Даргов, а потім до *Finta* (коло Пряшева). Від Фінти долиною р. Гернада вгору на Весьвереш і Пусте Поле, нарешті, через Лубнянський кряж до сусіднього с. *Ög* (*Nehre*) на Спіщині.***) Цю лінію ми показуємо на мапі — ст. 3. — пунктіром.

Як в інших пунктах погрядниччя, так і в підкарпатському, на головніших стежках, частіш в долинах рік, полишалися ворота. Як скрізь так і тут вони були зміцнені й охоронялися погрядничною сторожою, що складалася з людей (головне печенігів, половців, ясів і руських) свобідних й упривілейованих. По той бік засік („*ultra indagine*“), коли й де вони

*) Таганій К., „*Alte Grenzschutzvorrichtungen und Grenzömland: gyepü und gyerüelve*“. Ung. Jahrb. 1921, I B., S. 105 u. ff.

**) *Hodinka A.*, „*A munkácsi görök-kath. püspökség története*“, Budapest, 1910, ст. 65—67; також *Bonkalo A.*, *ibid.*, ст. 215 і слід. Лінія Бонкала є варіантом лінії Годінки; автор має тенденцію зв'язати з нею етнографічну лінію компактного розселення руської людности і довести пізню (пізнішу за мад'яр) появу в краї тої людности.

видвигались аж за сталі осади, проходили час від часу вояцькі розвідки та бродили іноді ловці. Поза тим, не числячись з гряницями, по полонинах обох схилів Карпат, що од правіку й до нині уважаються за першокласні пасовиська, мандрували теж нечисленні волоські та руські пастухи із своїми чередами худоби та отарами овець. З часом з під гір, з старих дотатарських осад, за скотарями — кочевниками в міжгряничне пасмо по більш широких річних долинах просувається й осіле руське населення, а звідти від XIII в. й до вузьких долин в підгір'ї та на прилягаючі узбіччя. Прокладає нові стежки, ставить там оселі, розчищає шматки (дараби) землі під ораницю, щоб поруч з основним заняттям — скотарством, сіяти хліб для виживи, як додачу до скотарсько-молочних харчових продуктів.

§ 6.

Самовільну руську колонізацію за засіками використовує Угорщина, щоб розширити свою державну територію на південно-карпатське підгір'я, що часами входило в сферу впливу чи Київської, чи Червоної Русі, який вплив і зв'язок через гори і віддаленість тяжко було підтримувати. Те поширення супроводилось оповіщенням цілої приєднаної території за маєток мад'ярських королів: від доби кор. Степана Св. угорські королі уважалися необмеженими зверхниками цілої території держави (*domini totius terrae*¹). Для руського краю (як і для словацького) то означало свого роду експропріацію земельних прав тої людности, яка вже встановила свій сталий зв'язок з землею. Вона непомітно для себе опинялася в положенні користівника королівських територій.

Лісову частину тих територій вихосновують для королівських полювань і рибальства. До таких територій належали до XII в. цілі простори, наприклад, пізніших комітатів: Бережського, Угоцького і південної Мармарощини.*) Що певні простори уважалися за королівські ловецькі рів'ери з того ще зовсім не вплива — як дехто думає —, що вони так-таки і були цілковито безлюдними: крім скотарів кочевників там траплялись й самітні оселі, а подекуди могли бути й ссади.

*) Lehóczy T., „Beregvármegye monogr.“, II, 1881, ст. 310.

Терени королівських ловів поділялися на ловчі округи. На XII вік там крім погрянничників та гаєвих, перебувала ще ціла гієрархія службовців (з прикметами публічної служби) королівських ловецьких розваг. Були то: мисливці (*venatores*), псарі (*caniteri*) та сокольники (*draucarii, falkonarii*); серед мисливців були окремі ловці зубрів, а їх начальника звали *comes*. Це одповідало добі, коли європейські королі мали ловецькі двори з спеціальним етикетом й з такими придворними титулами, як от великий мисливець, великий сокольничий тощо. Ті, хто досягав таких титулів, по своєму положенню іноді дорівнювалися міністрам. Ловецький персонал ловчих округів в східно-руських комітатах по народности був здебільшого руський. Він держався воріт при засіках, а з появою замків перебував при них.

Малолюдність Угорщини та порівнююча рідкість сталих осад перед засіками, і тим більше за ними, спонукають угорську владу кликати і в руський край чужоземних колоністів, межі якими на першій місці були німці. Ще з дотатарської доби — головно за Гейзи II (1141—1161) та за Бейли III (1173—1196) — їх колонії серед руської людности з'являються вкруплено на протязі від Попрада й до Семигороддя включно. Одною з них напр. був Лампрехтсаз, на тій місці, де нині стоїть місто Берегово. Намножившись в Угочанщині вони звідти поширювались вгору по Тисі до південної Мармарощині, де на р. р. 1221—1213 осівсь було і один з німецьких орденів.

§ 7.

Опинившись в межах Угорської держави карпато-руська країна й люд мусіли підпасти й адміністраційно-суспільному режиму, що склався в корінних мад'ярських землях. Для корінної Угорщини на XII в. і першу чверть XIII важливими були два інститути, що по своїй природі взаємно протирічили, а власне: а) інститут комітатів, перейнятий мад'ярами від франків, і б) фєвдалізм. Їх без жадних змін накидають й руській країні.

З початком XIII в. на неї поширюють адміністраційний поділ на комітати чи ішпанства (по слов'янському — столиці,

Шариський (1247), що спочатку звався Уйвар, Землинський (1214) комітати — в західній частині краю. Останні в східній — в межах сучасної Підкарпатської Русі: то насамперед Ужанський (1214) ком., за ним Бережський (1263), що спочатку називався Боршовським (1214) — по імені тодішнього головного комітатського міста Боршови, далі Угоцький (1262, хоч про нього є документ. згадки від р. 1210)), що до початку XIV в. включав у себе й Хустську область з околицею Вишкова. Нарешті, майже сто літ пізніше (перший comes призначений в р. 1303), починає існувати комітат Мармароський, — сама назва Мармарош зустрічається в джерелах з 1199 р., але до третьої чверті XIII віку Мармарощина, хіба за винятком соляних копалень, ще була для Угорщини незнаною землею. Загалом, всі ті комітати в перші століття існування, іноді півтора й два, як пограничні, ще не займали пізніших своїх гірських частин, а Мармароський в його горяних південно-східних частинах ще на три-чотири століття від початків офіційного заснування уявляв з себе фактично бездержавні простори. З утворенням останнього, Мармароського, комітату до нього від ком. Бережського одійшов цілий басейн р. Боршови, а від Угоцького в 1300 р. Вишков. З Мармарощиною сусідить Трансильванія чи Семигороддя, де теж проживала й руська людність.

Осередком пограничного комітата звичайно бував якийсь головний королівський замок, як напр. Землин: по його назві іноді називано також і комітати, як от Землинський. Король настановляв начальника комітату — ішпана (comes), що був управителем замкового ладу в XII—XIII в. в. і представником короля у всіх відносинах. Ішпан завідував королівськими доменами комітату. По Землинщині, напр., спочатку цілі долини р. Бодрога, Лаборця, Ондави та Роньви і більша частина Геґьялла, як королівські маєтки, належали до Землинського замку, розтягнувшись від Гернада до Лелеса, а звідти аж до Йормезьо. Ішпан, будучи й фіскальним агентом короля, в пограничних комітатах, називаючись comes confinium, відав і одбиранням цла та, коли й де то було потрібно, також гряничними перепустками осіб. Йому належала й велика частина судової компетенції, він одержував судові

грошеві кари. З усіх зисків, що назбирував королеві, ішпан зоставляв собі третину. В час війни набирав в своїм комітаті вояків, щоби вести їх до бою, був їх воеводою. Королівські домени в адмініструванні поділялися на двори. Заступник ішпана на цілий комітат звався „vice-comes“, а заступник про окремий двір — „comes curiae“. Де двір був при замкові, його начальник звався „comes curiae castrī“, часто він же був і vice-comes, — з ним ішпан ділився своєю судовою компетенцією. Був начальником залогу та обслуги (jobagiones castrī) в головному комітатському замку й в другорядних, в чім його заступав „comes castrī“ чи „castellanus“ (форт). Комітатська людність складала дві основні соціальні групи — вільних людей й невільників. Під оглядом воєнним вона поділялася на десятки (dekurionaty) і сотні (centurionaty), з десятниками та сотниками на чолі; іноді бували ще й окремі воеводи, коли не був воеводою сам ішпан. Так випадала організація комітатів, замковий лад, до перелому від XII на XIII в. (до кор. Андрія II), доки земельні території і замки на них уявляли з себе королівські (державні) маєтки. Рештки замкового ладу зникли з початком XIV ст.

В комітатській поділі і в постаті ішпанів репрезентовано, так би мовити, загально — державну ідею. Однак, з роздаванням королівських земель шляхецтву настав процес февдалізації і тій ідеї довго ще потім — більш півтисячоліття — треба було завойовувати свої позиції супроти запанувшої февдальної ідеї й влади. Роздачами території малося створити залежний від короля службовий стан, однак розвій простував до стертя службового характеру февдального земельного зверхництва, до того, щоб зробити його спадковим. Роздачі земель ослаблювали королівську владу: королівський суверенітет разом з частинами території переносився на февдалів. Той розвій прав шляхецької верстви фіксується в т. зв. »Золотій Булі«, виданій королем Андрієм II в 1222 році, поновленій і доповненій р. 1351. Проголошені нею золоті вольності шляхти силою факта видвигнули февдальну ідею над загально-державну.

Золотою Булою поруч з королівською владою ставиться — з шляхти і вищого духовенства — королівська рада, ніби

продовженная старих нарад головного хана з ханами окружних орд і ватажками окремих колін. Мимо дорадчого характеру тої ради король зобов'язувався скликати її що-року і в деяких справах, напр., при роздачі території чужинцям, чинити за її згодою. Згідно Були король не міг вимагати від шляхти участі у військових походах за грямиці держави, не була вона зобов'язана навіть помагати королю виражатись в похід; лише за впаду ворога аж в межі держави кожний з шляхтичів мав обов'язок збройно виступити разом з королем. Шляхецтву признано низку привілей в обсягу карного і цивільного права. Шляхтичі не могли бути суджені ані в карних, ані в маєткових справах ніким іншим, крім короля; ніким, навіть палатином, котрий згідно Золотої Були «судить всіх людей землі без ріжниці». Людність, що жила на панських землях, виключалася з комітатської юрисдикції, — її мав судити сам шляхтич, земельний зверхник. Свіцькі, як також і духовні пани, звільнялися від будь-яких платежів податків, цла, не були зобов'язані давати королю навіть *descensus*, тобто за проїздів приймати його разом з його дружинниками і гостити. В цій свободі перед нами відбиття середньовікової традиції, що февдал — військова людина і, як така, помимо військової служби ні до чого іншого не зобов'язаний. Врешті, шляхті признано ще й право збройного спротиву королю, що порушив би її політичну свободу, права й привілеї.

Багато істориків, насамперед мад'ярських, в Золотій Булі р. 1222 вбачають перший акт, що обернув Угорщину в державу конституційну. Говорять, що Угорщина має конституцію так стару, як англійська... Справді, фактом є, що Золота Була стала підвалиною угорського соціально-політичного ладу, як Велика Хартія Вольностей (1215 р.) у англійців. Тільки ж зовнішній аналогії суперечить внутрішня істота двох історичних актів. Англійська хартія, видана Іваном Безземельним під натиском баронів для всеї Британії, захищала права, звичаї й вольності всіх станів — од барона до вілана —, і всіх міст — од Лондона до останнього незначного містечка. В цім її значіння. Нічого подібного не давала Золота Була. Мад'ярське панство після Були могло заявляти, що «Угор-

щина — то ми!» І коли вона видана під натиском середнього шляхецтва, то спочатку силою факта, а від пізнішої (р. 1351) редакції і юридично стала хартією вольностей всієї шляхтицької верстви. На ній присягали угорські королі, вступаючи на престол, аж до світової війни; лише уступ про право спротиву «народу», що санкціонував кожний шляхецький бунт, був скасований р. 1687.

Давши такі вольності шляхецтву королівська влада не могла обмежувати зростання його впливу на долю свобідних, забороняти порушувати права *hospites*, під якими спочатку розумілися не тільки купці, але й колоністи, забороняти передачу урядових посад в спадщину й сполучати в одній особі по дві й більше посад тощо. Февдалізм надовго підпорядковує собі, поглинює, комітатську організацію, робить її своєю служкою.

Його основою, як і скрізь за февдальних відносин, була зверхність магнатів, великого шляхецтва та вищого духовенства над певними теренами і підлеглість зверхникам простого люду, що жив на тих теренах. Ту основу підводять угорські королі систематичним роздаванням територій, як по Угорщині, так і в етнографічно руській краї, що розпочалося ще перед татарським впадом. Перші роздаровування земель зробив кор. Бейла II (1131—1141); інтенсивніш вони розвиваються за його наступників: Емериха (1196—1205) й особливо за Андрія II (1205—1235), надто з часу оголошення Золотої Були. Кор. Андрію II приписується свідомо зміна суспільно-господарського режиму Угорщини через роздачу королівських (державних) доменів, замків і зисковних статків синам короля, лицарям, що закликалися з чужини, видатнішим воякам, придворним урядовцям, ішпанам та ловецьким комесам і їх синам, де-яким з замкових йобадів за якісь заслуги, нарешті, католицькому духовенству в обмежене спадкове володіння, зв'язуючи з ним деякі повинности, насамперед військового характеру. Ця зміна режиму мала на той час значіння соціального перевороту. З нею висувається нова суспільна група — великоземельного шляхецтва, започатковується февдалізація соціальних відносин. Дехто ту зміну уважає за «повільний перехід від господарства державного

до приватної підприємливості». Це можна прийняти, додавши, що державне господарство не переставало існувати, тільки його територія підпала великому зменшенню.

Особливо щедро роздаровувано пограничні простори, якими на добу Андрія II була ціла територія межі старою (нітранською) Словаччиною і Бихарщиною. І в ній, здебільшого покритій пралісами, від кінця XII в. почато роздачу часто цілих величезних басейнів рік шляхецьким родам, переводячи (раніш експропрійовані) вже існуючі, хай і рідкі, володіння трудової людности і її саму з під королівської зверхности під зверхність можливого панства.

Як то ни є дивно, але деякі автори лише від королівських донацій, грамот чи привілей, уділюваних шляхецтву, датують початок людських оселень. Але, розуміється, простий люд не чекав на подарування територій панам чи німецьким колоністам. І коли, приміром, читаємо, що в кінці XII в. якийсь Придь дістав в Шарищині маєтки, що приблизно відповідають пізнішій Маковицькій окрузі, або, що в тій же жупі на початку XIII в. одержує один магнат з роду Аба велике надання *ultra indagines*, де повстала пізніш велика домінія, якої простір робить половину Маковицької округи, або, що в перших десятиліттях XII в. (?) королі пороздаровували більшу частину Угоцького (?) і Бережського ком. і так повстало заселення доміній, — то це не значить, що йде про зовсім безлюдні пустоші, а лише про рідко населені простори. Поруч з останніми, головню за гряницею, були справді й здебільшого незаселені особливо горяно — лісові площі, область вільних випасів скоту та ловецтва. Їх захвачувано, але і сам захватчик не був певний, чи є вони його. В їх напрямку повільно — не тільки десятиліттями, а й століттям — розвивалася захватна експансія земельних панів, прискорюючи заснування й колонізацію нових сталих осель і з тим роздвигавши на нічії землі гряниці маєтків, комітатів і держави.

Роздаровувано безлюдні простори, але одночасно й разом з вже заселеними, хоч й рідкою людністю. Наведемо кілька прикладів. В Угоцькому комітаті вже в XI ст. існували осаді руського характеру; на час татарського впаду там з документів налічують 22 сталих осаді (значить, фактично їх було

більше). Кор. Андрій II з земель ос. Бекеня того комітата р. 1230 дарує маєток «на три плуги» вірному своєму Фаркону. Що десь в середині XIII в. з'являються на півдні Мармарощини німецькі оселенці в Вишкові, Хусті, Тячові і Довгім — з того не випливає, що там було зовсім безлюдно. Тим більше, що це район соляний і трохи вище Тячова лежать історичні соляні копальні Мармарощини, які навколо себе здержували людність. Далі, Андрій II 1227 р. подарував роду Богать — Радвань (з чесько-моравських родів, що перейшли до мад'яр) великі маєтки (Лозонь, Луц та Беретті) в долині ріки Ондави з земель, що належали до Землин. замку; більша частина тих маєтків розтягалася й на другий бік засік, де вже існували селища: Бановці, Лозин, Брецовці, Алвадя, Білтек, Біккеш і інш. Р. 1180 Бейла II обдаровує Болеслава, еп. Вацовського, великими обшарами в Земл. ком., на яких вже існували осаді: Помочі, Поляна, Бистриця, Висока, Гумелю, а також *praedium Zoluntha* з правом торговища. Певно, що названі осаді були малолюдні, та в добу Арпадовців не були многолюдними й осаді в корінній Угорщині.

Про якусь населенність територій (розуміється не в значінні сучасної гушавини заселення, тоді осаді уявляли з себе пересічно по кілька дворів) свідчать і найстаріші укріплення та замки, росташовані частіш понад передгірською рівниною, порівнюючи густіш заселеною. З дотатарських часів, як кажуть, були відомі ось які укріплення чи навіть замки: Глинянець у Мукачева, Мукачевський, що був вже в XI в., Хуст*), про який старі історики перші відомості подають на 1090 р. (нові — на 1353), Кіралігаза (чи Nyaláb), приблизно з того ж часу, що й Хуст, Боршова, що існувала як укріплення вже десь у 903 р., а по завоюванні мад'ярами перебудована (у XII в.) в замок німецьким орденем, і декілька інш. старіших укріплень та замків в західній частині краю (від Ужа до Попрада). З них згадаємо тут Землин, що з нього по завоюванні мад'яри зробили замок, про який

*) На погляд Іоз. Попа назва „Хуст“ не німецька, а слов'янська — „Густе“; його околиці вкривали такі густі ліси, що і в день панувала темрява, так що тяжко було з лісу вибратися. (Pap József, „Adalékok Mármaros történetéhez“, вид. в Сигіту, рік не означ).

вже згадує Анонім і який потім на р. 1220 був маєтком короля, замок Уйгель, що існував перед р. 904 і був знищений татарами в р. 1241, Вел. Кевешд, по деяких даних — на р. 1040, та ще Шувар (на Шарищині), згадуваний в літописі Аноніма, як *castrum salis* (замок соли).

До перелому з XII на XIII в. ті замки були лише королівські, а потім також і феодалів. Як ті, так і другі, однаково будувалися і утримувалися людністю земель, що до замків належала. Служачи доповнюючим до засік засобом укріплення державних границь, одночасно замки несли й початки соціального підпорядкування вільної, в тім числі й руської, людности феодальному режиму.

§ 8.

Процес роздаровування територій і соціального натиску на руську людність раптом обривається татарською навалою. Року 1241 татари — в місцево-народній мові їх ще називано песиголовцями — під проводом Батия, вдираються через прислопи на Угорську Русь і далі в Угорщину; можливо, що з ними прийшла й частина руського населення.

Пройшовши головною масою у Верецьок татари спустилися понад р. Латорицею і розширилися не лише в південних частинах комітатів з руською людністю, а й на мад'ярську рівнину. Пустошили край, палили осади, руйнували засіки та укріплення. Людність або була побита, або розбігалася, втікаючи в гірські лісові області. Й мад'яри разом з худобою з рівнини тікали на схованку в гори. Як кажуть, по корінній Угорщині можна було в той час »15 день їхати не стриваючи житла«; в додачу там р. 1242 налетіла сарана й запанував голод. В більшій чи меншій мірі від татар потерпіли й південні части комітатів від Спіша до Мармароша; зокрема в Мармарощині вони поруйнували соляні копальні Ронашок та Шугатаг (район пізнішого Сиготу). По неочікуванім татарським одході на Схід порозганяна людність знова вертає з лісів, очерет, лоз та печер на свої місця. Деякі осади з під руїни і попелу вже ніколи й не встали. Мад'яри знова одлили в свою рівнину.

По звільненню від татар (у 1242 р.) відновлюється, започатий безпосередньо перед їх приходом, державно — фєвдальний режим в Угорщині; його продовжують насаджувати і в Угорській Русі. Щоб залюднити спустілі місцевості Бейла IV став викликати людей, як сам говорить в одній грамоті, »із всіх країв світа« селян і військових, наділяючи кожного землями, »як того вимагало положення його стану«. Стану пансько-шляхецького гідними були тільки великі маєтки. Тож королі, розпорядчики державних територій, головного джерела з якого походили володіння шляхти, продовжують, започатковані з XII в., роздачі великих просторів фєвдалам, зовсім чужим для руського краю. Були меж ними німці, як гр. фон Гунф — Пазнау, гр. фон Фалькпрюнау, Германц і т. д. з Тироля та Баварії. Були італійці, як от гр. Ратгольд з Апулії, що р. 1110 дістав Уйгель, два брати Другети, що прийшли з основоположником анжуйської династії Карлом Робертом з Салерна біля Неаполя — Пилип 1301 р. і Іван 1312 р., гр. Балдуїн та ін. Не бракувало й волохів, як Драга, Балк й інш., сербів, як Бранкович, Мад'яр — Раславіч, Диметр Раска і інш., поляків тощо. Коли даровизну роблено духовенству, то виключно латинського обряду. Відібрані було землі від вимерлих, вигублених чи вивтікалих старих фєвдальних родів, на час появи Анжуйської династії (р. 1301) тільки почасти залишені були за короною, а головна ж маса знову підпада роздачі новоявленій шляхті та магнатству. За анжуйців і надто за Сигізмунда пограничні землі руського краю, до того часу королівські, здебільшого переходять разом з замками до рук фєвдалів.

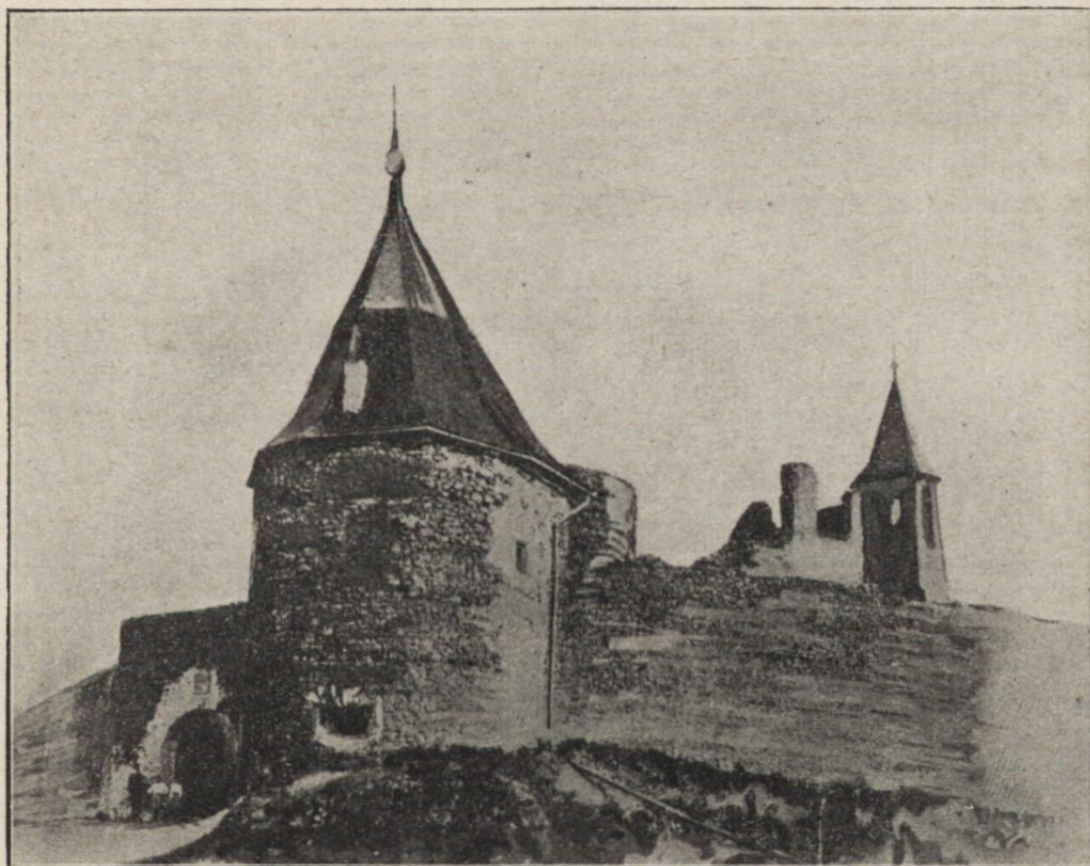
Система укріплень гряниць засіками не витримала іспиту за татарського наїзду, — її одкидають на кінець XIII в. і заміняють оборонною системою замків. Для того в післятатарську добу, в XIII—XIV в. в., на цілім просторі від старої (нітрянської) Словаччини й до Семигороддя реставрують деякі з старих замків та будують на гірських верхах — головно фєвдали — низку нових кам'яних замків. Поруч з нечисленими старими королівськими замками повстає багато замків фєвдалів — магнатів та визначнішого шляхецтва, що в них і жили. Це стояло в зв'язку з зміненою системою обо-

рони держави: від р. 1320—1330 оборона з королівського війська перекладалася на військо феодално — шляхецьке, при чім військова повинність феодала відповідала простору його земель. Це тривало до Сигізмунда Люксембургського, за якого р. 1397 та повинність замінена грошовими внесками.

В східних комітатах руського краю були вибудовані замки: Севлюш, як замок згадуваний р. 1279, а в його околицях ще Фекетохолм (Чорна гора), Боршава та Канков, Вишковський (біля м. Вишкова), збудований р. 1281, проіснував до р. 1350, на р. 1390 вже руїна, Угоча (біля Тиси над Szaszfalu), Угля (над р. Теремлею, нині руїни), існує Поланок чи Мукачівський, Кіралігазький (Ньолабський) замок. Реставрований, а на думку нових істориків р. 1353 знову збудований, в Мармарощині видвигається по своєму значінню Хустський замок і робить непотрібними спочатку Вишковський, а з часом і Кіралігазький, що подібно до Вишковського дедалі більш занепадав. Хустський замок охороняв границю спочатку од Польщі, а в XV в. і од Молдави. Він був остільки великий, що в разі небезпеки міг за свої мури зібрати людність з ширших околиць сусідніх комітатів; до нього приписані були мармароські соляні копальні і тому він представляв значні багатства. Окреме положення займало земляне укріплення на границі Бережського і Мармароського ком. під оригінальною руською назвою Боронка. Зроблене над р. Боршою, оточене горами і сховане в лісах, воно давало добрий притулок ватазі, що уявляла з себе середньовічне гніздо опришків. Боронка трималося за доби Степана V і Кун Лослова. За Ладислава IV іспану Чаку Петру з великими зусиллями вдалося його зруйнувати; від нього нічого не залишилося, тільки мармароське село Суха Бронька в своїй назві захоче досі пам'ять по ньому.

В Ужанській ком. на р. 1490 існувало сім замків, а то: Букольц, Чичер, Лучка, Вінянський (Надь-Мігаль), згадуваний од 1345 р., Невицьке (од р. 1364), Цибава, Унгвар (Ужгород). Що до появи останнього, то в літературі зустрічаються різні вказівки. Одна, що первісно, яко городище, він існував, ще з дотатарських часів і до вимерття династії Арпадовців (р. 1301), лише не там, де тепер, а значно нижче на південь — там

де р. Уг зливається з ріками Цибавкою, Черною, Собранецькою і Лаборцем (вище с. Дерегньова, в «углі» цих вод, від чого ніби й прозвано «Угом»). Друга, що коло р. 1248 кор. Бейла IV заснував новий кам'яний город Ung-uj-vár, де тепер с. Горяни. Знов третя, замок вибудований у 1320 р. Другетами на тім місці, де й нині стоїть; нарешті, що Унгвар, як замок, існує лише від 1499 р. В кожному разі, осередком

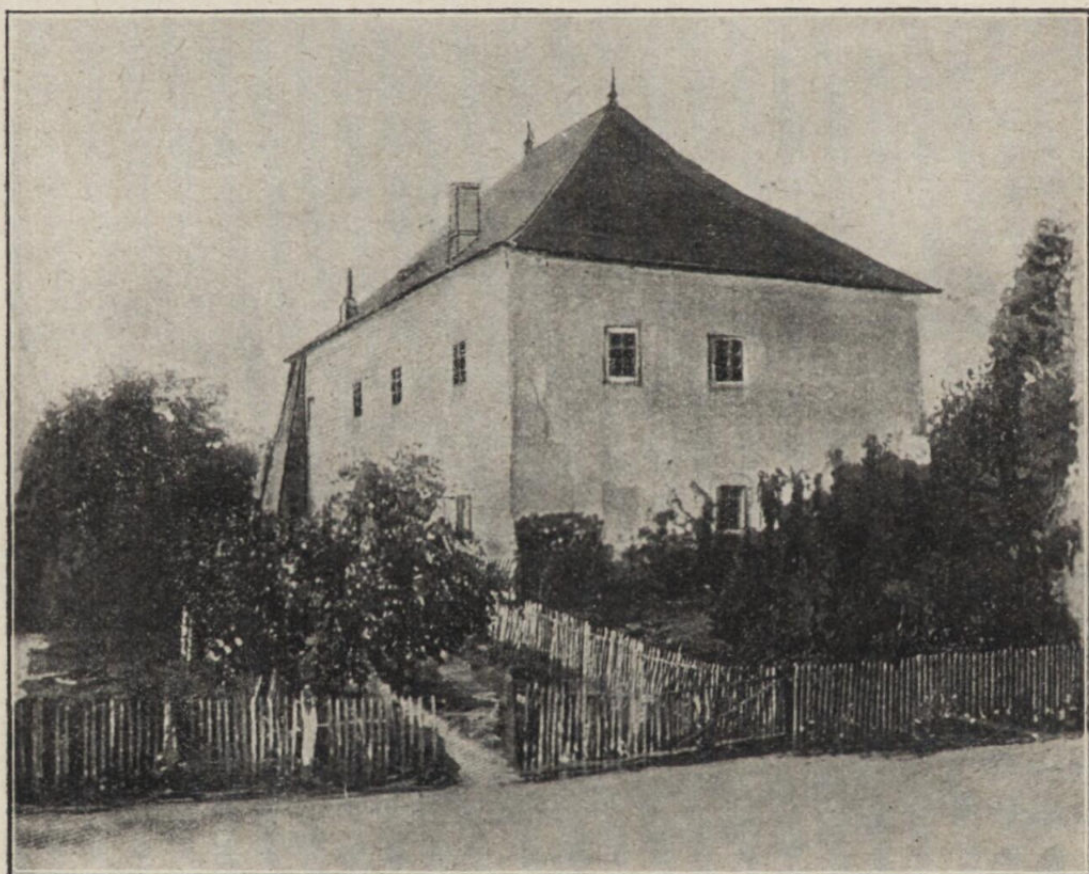
Замок Єсеново на горі коло Гуменного в р. 1934.

(Збудований по татарськiм впадi, згадуваний в р. 1328; ще р. 1616 стояв зовсiм цiлим; за облоги вiйськом Юрка I Раковцiя р. 1644 сильно поруйнований...)

Ужанської домінії, принаймні до кінця XV в., був замок Невицький.

В західних комітатах з руською людністю повстало ще більше замків. В самім Землинськiм ком. в XIV—XV в. в. існувало аж 23 замки і укріплення: Обора, Бреков (про який є згадка вже на 1330 р.), Перещян чи Боростян (1284 чи 1355), Бутковці (1489), Чичва (1350), Цейков (Секе чи Czeke 1407),

Вишні Збинці (1457), Гуменне (1322), а коло нього Есеново (1328, див. образок.), Кейкмезев (1408), що був коло Стропкова, Великий Кевешд (реставров. р. 1247 чи 1280), Моньоровш (1463), Михайловці (1345), Парич чи Теребеш (1430), Поток (1262), Паздичовці (1403), Рашка (1485), Шольмош (1398), що був коло с. Хмелів, Сечовці (1447), Стропков (збудований Зударом чи Цударом р. 1245 на лівому березі Он-

Остачі — на р. 1935 — старинного пограничного замку Стропкова (на верхнім току р. Ондави), збудованого р. 1245; р. 1492 разом з містечком того ж імені був спалений...

дави, недалеко галицької гряниці, — див. образок.), Таля (1407), Требешово (можливо що друга назва Парича), Токай (1412), Уйгель (реставрований Хв. Коріятовичом під назв. Шаторольйо-Уйгель, тобто Нове місто під Шатром, від р. 1380 перейшов до королівського фіску), нарешті, Враново (1472). В Шарищині досить згадати такі замки: Шариський, що існував на початках XIII стол., до якого належала територія

межи Пряшевом і Кошицями, Маковицький (Зборовський) — трохи вище м. Бардйова, що існував вже на р. 1240, Капу — існував на р. 1310, Шувар — знаний за Арпадовців, як *castrum salis*.

Своєю формою замки пристосовувалися до пологи обраної місцевості. Вони по змозі складалися не менше, як з двох частин, так росташованих, щоб кожна можна було по черзі самотійно боронити від ворога. Де місцевість дозволяла, замок будовано з двох концентраційних, замкнених кол чи многокутників — зовнішнього і внутрішнього. Таким був напр. Строківський п'ятикутний замок. В зовнішній частині його містилися будови замкових людей і варті, двір, господарські забудовання і стайні. В ній робилися вояцькі вправи. Все це оточували кам'яні мури з високою вежею і глибоким ровом, який, коли то було можливим, наповнявся водою. У внутрішній частині замку, обнесений також муром з вартовою вежею, були дома й будівлі няmeshів. В центрі внутрішньої частини стояла будова самого февдального зверхника. Внутрішній замок з зовнішнім зв'язував висячий міст, що при потребі міг бути піднятий; такий же міст був і через зовнішній рів. З півниць внутрішнього замку вели потайні підземні ходи, якими в разі потреби можна було зв'язатися з зовнішнім світом. Там, де обрана під замок місцевість уявляла з себе гору і вона дозволяла уступи терасової форми, замок набирал форми кількох різної висоти площин, укріплених для самотійного захисту по черзі: од нижчих до вищої. Наприклад Мукачівський замок мав саме таку терасову пологу, в залежності від чого в ньому поволі розвинулися три частини: верхній замок, середній та нижній, а під ним був ще передзамковий плац — четверта тераса — для оборони брами. Крім вказаних форм замку виявлялися й інші і при тім самі різноманітні комбінації штучних укріплень з природними.

Що замки і фортеці февдалів, в згоді з замислам Бейлі IV, мали служити і часом служили справі оборони держави від зовнішнього ворога — була то переважно початкова їх функція, коли вони були погряничними, підпорядкувавши собі р. 1427 й гряничну сторожу. Та це для нас маловажна сторона їх ролі. Далекі більше значіння замків під оглядом

соціяльним. Побудовані вони примусовою працею поневолюваної феодалами людности і служили для збільшення суспільного впливу їх власників та для дальшого розвою кріпацької залежності. Оце саме значіння, не завжди належньо оцінюване зовнішньою історією, знаходить собі красномовне відбиття в народньо-словесній традиції угро-руської людности. Згідно народніх переказів за будування напр. Хустського замку на гору »носили верховинці бесагами каміння, пісок і глину... люде, жони й дівки...« Як саме будовано білий Маковицький замок (на Шарищині) хай розкажуть нам слова пісні:

»Коли мурували білу Маковицу
Гонили на панське убогу вдовицу.
Єдну неділеньку газду поховала,
Другу неділеньку сина породила.
В три дні по породі на панське ей гнали,
На панське ей гнали, покоя не дали.
На панське ся брала, горенько плакала.
В сльозах купаючого сина повивала,
На едной ручечці синочка тримала,
А з другов рученьков камени давала«...

Крім фізичної праці на будування замків брали з докошлишньої підневольної людности, як натуральну данину, солодке молоко та яйця, що примішувалися до глини («ваківки» — свого роду цементу), щоби міцніше держали замкові мури.

Старші укріплення — городища містилися в низинах. Замки ж звичайно ставилися на високих самітніх скелях чи горах, колишніх вулканічних сопках, пануючих над далекою округою й дорогами. Вони були, за тогочасної воєнної техніки, неприступні твердині королівської й феодалної зверхности над теренами і людьми. »Великі королі« — розповідають доживші й до наших часів старі словесні перекази місцевої людности — «давали собі на круглих горах будувати замки... провто, бо май безпечно годні були свій живот

хранити і завто, бо в тотчас уганяли сильніші партії, а слабших гет умітовали..., засідали їх хижі«.*)

В цих нехитрих виразах простий нарід вірно схоплює соціяльну ролю замків, охоронявших »живот« февдальної верстви, котра »слабших гет умітовала«... Досі існує легенда, як Поган-Дівка, що жила в Невицькому замкові, »людей збитковала«**). Пан замку ставав паном дооколицьної людности. Укріпившись сам за неприступними мурами в високім гнізді такий февдал сіяв навколо загальну непевність життя, маєтку, господарської і зокрема торговельної діяльности.

Поруч з набудуванням замків февдалами, бачимо, як мад'ярський сейм був примушений виносити ухвали про зруйнування тих з них, що уславилися, яко суспільно небезпечні гнізда розбоїв та насильств. Починаючи з 1291 і до 1492 р. таких законів ухвалено 13, по 1563 р. вже їх було 19. В Мармарощині прикладом таких гнізд насильства став кам'яний замок, що з дозволу кор. Матея, поставив було р. 1460 в Довгім Амбруш. Р. 1471 Матей звелів його зруйнувати; руїни по ньому є досі.

§ 9.

Геометричних вимірів поземельних володінь в Угорщині й Угор. Руси в потатарське середньовіччя марне було б шукати. Для підгірського й гірського пасма Карпат вони ще майже не існували й на половину XVIII в.: »міряльники« — читаємо в Гукливському літопису — »перший раз поміряли Верховину« р. 1783. Отже, про обсяг февдальних територій, що часто сягали з рівнини на підгір'я й аж на Верховину, до кінця XVIII в. (коли не прикласти до них пізніших вимірів, що, однак, було б можливо тільки при умові незмінности володіння протягом півтисячиліття чи точного знання колиш-

*) „Народні оповідання про давнину“, зібрав К. Заклинський, 1925, ст. 24—25; див. також Павло Яцко, „Минувшина білого Маковицького замку“, Подк. Русь“, 1927, ч. 9.

**) E. Perfeckýj, „Podkarpatské a haličskoruské tradice o kr. Matyašovi Corvinovi“, Sbor. filos. fakulty un. Komenského v Bratisl., roč. IV, č. 42—43. Також „Етнограф. Збірн. Н. Т. ім. Шевченка“ т. IV., р. 1898, — в ньому про кор. Матіяша чотири оповідання і перше з них про Погандівча у замку Кам'яниці.

ніх гряниць) залишається складати собі уяву грубо приблизно, по маєтках та оселених пунктах.

Приглядаючись до списків маєтків та осад в комітатах з руською людністю і до того кому вони належали в XIII—XV в. в.*), приходимо до висновку, що в підвигорлятському районі старішої колонізації одній шляхецькій родині здебільшого належала одна осада з певними до неї приналежними поземельними площами. Поза тим в згадані віки і зокрема в областях, що тоді підпали колонізації, зустрічаються февдальні родини, що посідають по кілька заселених пунктів. Деякі з них мали значні маєтки в одному, двох або й більше комітатах, маєтки, в яких начислювалося десятків, а то й кілька десятків осад з прилягаючими до них величезними територіями. Перші по угорському праву суть маєтки середньої шляхти (*nobiles*), другі ж — вищого панства (*domini, barones et magnates*). Ці другі багатоосадні маєтки, як і королівські, звалися, на відміну від перших, домініями.

Переглянемо тут бодай деякі визначніші февдальні володіння, що існували в більш-менш етнографічно руських комітатах в потатарську добу, і хоч з неповним переліком їх маєтків.

Напр., р. 1242 Бейла IV подарував Маковицький замок і землі до нього — з селами між ріками Ондавою і Топлею на Шарищині — Макові, батькові Детріка. Потім якийсь час ними володіла родина Тарцай. Від 1364 до 1470 р. ті простори з замком належали родині Якова Зудара чи Цудара. Р. 1414 в Маковицькій домінії числиться 64 осад, а на 1416 р. до Маковицького замку було приписано ось які 65 осад: Комаровці, Нова Весь, Довга Лука, Блатниця, Рокитов, Тарнов, Сержов, Куров, Габолтов, Петрова, *Csetlevágása* (Цигелка), три Тварожці (*három Turóspataka*), Златов (*Aranyospataka*), Зборов (над якою, на стрімкій горі висотою 448 метрів, стояв замок Маковиця), дві *Szobapataka*, Комлоша, Смільно, Никлова, Чорна, Чорнина (чи Цернина), Андрійова, Біловежа (у якій записано народню пісню про муровання

*) Один з них згромадив E. Perfeckyj, „Sociálně-hosp. poměry Podkarp. Rusi“..., 1924, str. 84—105. — хай неповний, ілюстративний, але цікавий, — ним теж ми тут користуємося.

Маковицького замка), Грабовець, Поляковці, Дубина, Шашова, Ортутова, Гажлин, Гирина(?), Ровна, Млинарувці, Бенедиковці, Местиско, Строчин, Вислава, Вишковці, Собош, Мергешка, Руське (?), Тешинець. Бокша, Kenczölvágása, Фияшиці, Штефуров, Копривниця, Радома, Округла, Tapolyszeg, Курима, Кучин, Сташковці, Дуплин, Букоцьова, Вишний і Нижн. Свидник, Ладомирова, Ниж. і Виш. Орлик, Дубова, Szacs та Köberher. Здебільшого ті осади вже існували до впаду татар: про Копривницю, Габолтов, Рокитов, Злате та Грабовець є згадки в документах на 1247 р.*). Маковицька домінія займало четвертину території Шариського ком., її називано ще Зборовською. В числі перших фєвдальних родин, що дістали маєтки в дар од королів по Шаричині, називають ще Текеле, Аба тощо; по Спичині прізвища Берзевіці, Геогрей тощо. З 1312 р. на Спичині видвигається королівськими наданнями італійський приходько Пилип Другет, що одержав замки Любовна і Плавеч з приналежними просторами.

По Землинському комітату роздарюванню підпали насамперед околиці р. р. Ондави та Лаборця, де повстають просторі володіння шляхецьких родин, що примандрували з чужини. За найстаріші, приділені з маєтків Землинського замку, уважаються володіння: роду Аба, що одержав Бодрог-Керестур, Тлаль, Ердевбейне, Сечін і монастир в м. Птрюдь; роду Бакша, якому Стефан V подарував земельні простори на Межі — Бодрогу; роду Толчва — коло м. Толчва, понад р. Гернад і на Гегьялі; роду Богать-Радвань — при р. Ондаві, що сягали й на другий бік засік, де на 1227 р. були вже ос. Бановці, Лозин, Брецовці, Алвадя, Білтек, Біккеш, Луц і ин., а на 1252 р. тому роду ще належали осади Грушовник, Берефе, Челе, Жипова, Лазонь, Левч, Мегессе, Зада, Морава; нарешті, роду Ротолда чи Ратовта, зайди з Італії, дісталися од кор. Коломана Уйгель і землі в Межі-Таткті. По за тим родині Тіба належали Малий Вишньов (на 1325), Полянка (1325) й інш. Родині Міхбана: місто Зердагелі (на 1320), Берецькі (на початок XIV в., на той же час і) Збегньов, Коган,

*) П. Яцко, „Минувшина білого Маковицького замку“, П. Р. 1927 ч. 9; теж Csánki, „Magyarország történelmi földrajza“, 1 kötet, 282.

Чорний Поток, Вел. і Мал. Бачков (1320), Мал. Телмад (1320) та Нова Весь (1280) в Шариськім комітаті. Петру синові Петене (чи Петенька) на 1321 р. належали — замок Порустіян (в грамоті 1284 р. *castrum Pristian*, 1288 р. *cas. Parastian*, в омад'ярщиній формі — *Borostyán*) з осадами: Збегньов, Вел. і Мал. Бачков, Керепля, трі Вишньова, Полянка, Техна, Петрушовці, Парнов, Коган, Геренда, Альбін, Торна, Кенезів-Андрашовці, Ладомір, Гаши, Вил, м. Січовці, Оградзани, Сеч, Кравяни, Ардов, В. М. Домаша, Бреков, Строчин чи Сорочин, та ще *Szog* на Прибодрожі, Кокіня в Шариськім комітаті; за повстання проти короля Карла Роберта (в 1314—1320 р.) все те у 1321 р. було сконфісковано. В 1270 і 1272 р. р. Степан V. подарував комесу Деметру й Михайлу, синам Андрія, в спадкоємне володіння замок Фюзер (Землин) і з приписаними до нього ось такими 11 ос.: крім самого замку Фюзер ще Кумловш, Нірі, Капулна, Телукі (Селище), Вверенг, Ратка, Канасфельде, Койча, Держ-Телукі і Бішта. По тій же Землинщині видатнішими домініями ще були: Стропківська, Чичваюська, Токайська та Гуменська. Стропківська, називана так по імені замку Стропкова, належала роду Зударів (чи Цударів), зверхникам замку і території при нім. Тому ж роду на кінець XIV в. належали Маковицька, Стропківська і Токайська домінії. До Стропківської домінії в 1408 р. належало 30 осад з руською людністю, що заселені головно між 1270—1363 р. Р. 1414 їх було 40, а саме: М. і В. Березниця, М. і В. Домаша, Мерник, Садлик, Пуцак, Войтівці, Сташківці, Кейк-Мезев (Сине Поле), Гольчиковці, Дяполпоруба, Кошаровці, Гигльовці, Морозовці, Пискарівці, Токаїк, Лесковці, Брусниця, Кольбовці, Якушовці, Велькроп, Маковець, Готця, Владича, Гавай, Воріховці, Репейовці, Петрівці, Ситниця Мала і Вел., Поруба, Завадка, Притулян, Гировці, Рогозна, Грабовці, Кельче, нарешті, Миньовці. По документам з 1430 р. осад 36, а р. 1569 — 47. Гуменська домінія, називана так по імені замку і міста коло нього, належала від 1322 до 1360 і від 1380 до 1631 Другетам по лінії Івана, які від 1381 р. до свого прізвища долучили прикметник *de Humenna* (тоб-то з Гуменного). До Гуменської домінії належали земельні простори, починаючи

від погрянничного з Галичиною с. Чертежного, і з півночі, простягнувшись ширшою смугою понад р. Лаборцем*) і її припливами, спускалися на південь, сягаючи трохи нижче Гуменного, не переходячи, однак, на захід Ондави. В ній р. 1454 було 36 осад: між іншими Віляча, Полата, Вірава, Ростока, Штерковці, Ольшинково тощо. Тим же Другетам в Землинщині належало місто Землин, а ще більші володіння в сусіднім, Ужанським, комітаті.

В Ужанським ком. що до розміру виділялися володіння Другетів, яких основоположником став Іван Другет з Гуменого (на відміну від спіських Другетів, лінії, що пішла від другого брата, Пилипа.). Як і братові Пилипові, так і Іванові, за вірну службу королю, поруч з уділенням графського титулу, було приділено крім Гуменівської ще й Невицьку домінію, знану пізніше під назвою Унгварської (Ужгородської). До Невицької (Унгварської) домінії р. 1451 належали, крім замків Невицького — осередку домінії, Унгвару і Горян, осади: Дравці, Середне, Довге, Траск, Галоч, Мочар, Чепель, Палов, Мерковці, Лекарті, Доманинці, Оноковці, Порубка, Камениця, Мірча, Зарічя, Кострина, Убля, Перечин, дві Березни, Ремети, Оріховиця і Стрипа. Всі ці 25 осад походять з XIII—XIV ст. Росташовані здебільшого навколо двох головних замків — Невицького і Унгвару, на низині. Менша ж частина підіймається в гірську зону, але по долинам р. Ужа чи його припливу Турі; найдалі на північ були висунені В. і М. Березне. Це одповідало ходу колонізації: осаді віддалені від рік починають засновуватися від другої половини XV в., як от Оріховиця і Стрипа, що повстали аж р. 1451, Ярок — р. 1499. Ще багатшою в тім же комітаті домінією була Михайлівська, що на р. р. 1335—1346 належала родині Петра сина Zobуслава; через сто літ — на добу Гуніяді — до неї належали: два замки (В. Михайлівці та Тіба), два укріплення (Лучка та Букольц), два міста і до 60 осад, при тім — виноградники, млини тощо. Слідуючою по розмірам була домінія Палочіїв, якій належало одно місто і 24

*) По словенській народній традиції та річка спочатку іменувалася Свіржавою, а що по впаді мад'яр на ній вони перемогли і забили руського князя Лаборця, то й річка сама стала зватися Лаборцем. (Заклинський, вже цитов. праця).

осади. Поза тим були й ще деякі великі володіння. З них родині Детриків належали осади: Стретів (на 1329 р.), Чоп (1320) і Рат (1329) та по Землинському ком.: якийсь (їх було три підряд) Вишньов (на 1320 р.), Збегньов (1329), Геренда (1329) та Крав'яни (1329). Родині Йоба й Домініка (на 1323 р.) — Добрава, Чічеровці, Бадун, Сіслоч та ін., загалом до семи осад. Родині Добо коло 10 осад і т. д.

В Угоцькім ком. хоч і почато роздавати землі вже до татарського наїзду, однак великих володінь тоді ще не було. Майже вся жупа була маетком королів, де осаджувано «гостів» (осадників), служилу й військову людність і лише в незначній кількості дрібнопомістних нямешів (шляхту). Після відходу татар, десь в р. р. 1260—1270, повстають і великі февдальні володіння, а на час Ладислава IV (1270—1290) королівські маетки вже масово роздані. З тих донацій з'явилися три найсильніші февдальні родини Угочанщини, а то: Гунт-Пазмань, Гут-Келад і Ката. Пізніш на Угочанщину самовільно поширили свої володіння мармаросько-волоські февдали Драга з братами — вони займали третину території комітата. Згодом Сигізмунд передав ті маетки судді Перенію.

В Бережськім ком. ще з дотатарських часів і на 1264 р. існували ос. Чінядьово — на внутрішнім боці засіки, і Свалява — на зовнішнім; вони належали Михайлу сину Миколая. Грамотою 1264 р. Стефан дарує ті осади магістру Аладаріусу за заслуги в ролі посла — гонця (зокрема за те, що приніс йому вістку про народження сина). З того повсталася Сен — Міклошська, по народньому — Чінядьовська домінія. На р. 1387 вона належала роду Переніїв, сягаючи від Підгороддя (коло Мукачова) й до Верецьок і Волівця; в ній було коло 15 осад. Приблизно в XIII в. на Бережщині видається своїми обсяглими просторами Мукачівська домінія. Бейла IV р. 1243 королівські маетки «Руської Марки», в тім і Мукачівську домінію, дарує своєму зятеві, руському князю Ростиславу Михайловичу, що жив у замку Фюзер (Землин).*) Потім передає домінію другому зятеві, галицькому князю Львові

*) В. Гаджега, „Додатки... ж. Землинской“, там таки, ст. 98—101.

Даниловичу.**) В кінці XIV в. її подаровано втікачу з Правобережної України, саме з Поділля, литовсько-руському князю Хведору Коріятовичу, що й володів нею з 1393 р. до своєї смерти (р. 1414). По короткій володінню його вдови, Вальги, домінія передана Матвію Paloczy. Р. 1427—28 Мукачівська домінія подарована сербським деспотам Юрі Бранковичу та Степану Лазаревичу, що володіли нею до р. 1438; тому ж Ю. Бранковичу одночасно були ще подаровані: Токай і інші маєтки в тій районі. На 1454 р. до Мукачівської домінії належало 26 осад. З часом — на р. 1585 — Мукачівська і С.-Міклошська (Чінядьовська) домінії об'єднуються в одну і виступають під назвою Мукачівсько-Сен-Міклошської, чи Мук.-Чінядьовської домінії.

В Бережській й ще більше в Мармароській комітатах значні маєтки здобула родина Довгаїв. Князі В. і Хв. Коріятовичі, з територій наданих їм королем, передаровують за королівським потвердженням (1398) п'яти братам кинижам Станіславові, Іванові, Петрові, Георгію і Богданові, синам Івана воеводи (про титул кинижів і воевод далі), ос. Шаркадь, недалеко Довгого (Госсумезев = Довга Поляна). Потім й кор. Сигізмунд дарує тим же братам осади Довге, Задня, полонину Кук і теж Шаркадь (лише іншу — нинішні Феделешувці в Береж. ком.). Через першу донацію ті брати, згідно привілейній традиції, стали підвищені з кинижів в стан нямешів. З р. 1404 ціла родина пишеться по назві осередку їх володінь, с. Довгого, — «де-Долга» (з Довгого), Довгайська чи Довгай. Стараннями Станіслава вся родина (крім братів ще й два дядьки) дістає р. 1411 од Сигізmunда донаційного листа на осади й небіжчика тестя (воеводи Івана з Розавлі), а саме на: Розавлю, Шайов, Сурдок, Батізгазу, Петрову, Мордіні, Рускову (Оросфалу), про котру перша документ. згадка припадає на р. 1390, Руську Полянну і Когню (Кухня). По цій донації обшар маєтностей родини Довгаїв (по обрахунках Петрова) перевищував 200.000 угрів. Наступного 1412 р. до того комплексу приєднується майже все село Макарівське, також Іршава, Карасло, Комлуш

**) Іспаном Береж. ком. на 1 травня 1299 р. згадується Григор, офіціал руського князя Льва.

та інш. Набуття таких величезних просторів улегчувалося тим, що Станіслав був віцешпаном Мармароського ком. в часі, коли уряд ішпана займав в ньому Хв. Коріятович. Варто порівняти. Прадід тих братів Довгаїв — Станіслав — р. 1366 був волоським воєводою і кинижем у с. Лаз на Ужанщині і у Довгім. Батько їх Іван, також воєвода, коло р. 1383 мав з двома його братами ще кинижество на с. Керецьке і Кушницю на Бережщині, а сини Івана під проводом Станіслава розвинули свої територіяльні володіння до розміру, що нами на р. 1412 допіру окреслений! Велику роль в тім розширенні територіяльної зверхности Довгаївців відогравало насильство їх над другими нямешами. »В XV в.« — як пише один з істориків Мармарощини — »Довгаївці всіх перевищили в насильствах, вміючи збройно і самоправно захоплювати маєтки інших нямешів; не було десятиліття в XV в., коли б вони не зробили якогось насильства«.*) Один з Довгаїв — Богдан — показав себе невірним королю і за те його маєтки були р. 1418 конфісковані. А другий — Амбруш, син віцешпана Станіслава — був улюбленим вояком Матая і через те значно поширив свої володіння. Року 1484 він силою відбирає від Андрія й Ладислава з Іршави осади Іршаву, Ільницю, Сельце, Брод, Полянку, а р. 1467 купує за 400 золотих ос. Волове, Келечна, Репинне і Сольму.***) Правдоподібно рід Довгаїв був руського походження. Свої території колонізував теж переважно руською людністю.

До р. 1271 Вишков з околицею належав до королівських дібр. В тім р. 1271 Степан V його подарував братам Ахілеса Миколі і Штефану (з роду Гунь — Пазмань) з правом на приналежності і побирання цля на Тисі. Це була одна з раніших донацій в Мармарощині. Р. 1300 її перебрав собі кор. Андрій III, з огляду на збудований тими двома братами Вишковський замок, з якого зроблено осередок Мармарощини.

Поза згадними двома родами в Мармарощині запановують головню волоські февдали. З них напр. родині Драгуша,

*) Pap József, „Adalékok Maramaros történetéhez“, пік? ст. 37.

**) Про родину Довгаїв є монографія: Petrovay György, „A. Dolhay család eredeti, leszármazása és története (1366—1708)“.

сина Юлія Олага, належали в р. 1359: Солотвино й Шугатаг — відомі вже тоді здобичю соли, Гарпотокфальва, Гернершаза, Копачфальва та Децефальва. Здається нащадки саме цієї родини в XVI в. держали велику частину Мармарощини і ще в XIX в. під назвою Редніків були відомі, як найбагатші дідичі в долині р. Мара.

Межи р. р. 1334—1335 Карло I обдарував великими маєтками у Мармарощині волоського воеводу Богдана, який, одначе, потім р. 1342 виселився з частиною волохів до Молдави. Однак, кор. Людовикові вдалося відвернути від Богдана волоського воеводу Сааза і його синів: Драга, Балка, Івана, Драгоміра та Степана. Вони з частиною волохів задержалися при Людовіку, повернувшись до Мармарощини. За військові заслуги і вірність Балк і Драга, разом з останніми братами, одержали від короля р. 1365 насамперед маєтності відійшовшого Богдана в долині рік Вишова та Ізи, маєток Кухня й с. с. Йод, Бачков, Кеєтвішов, Мойзе, Борш, Кеєтзетете. З часом цей рід (тому що Балк і Драга з'єднували в своїх руках уряди комітатського ішпана, коморного ішпана і були воеводами над волохами, тому, що мали заслуги в справі охорони границ і за те, що кілька раз виводили короля Сигізмунда з фінансової скрути) сильно поширив свої володіння не тільки по долині Тиси в Мармарощині, але й в сусідніх комітатах — Сукмарським, Угоцьким тощо. В Мармарощині цьому роду, зовсім чи частинно, належали: в долинах р. р. Терєблї, Терєсви, та Тиси по шість осад, в долині Мари — 13, Ізи — 8, Вишова — 5, від р. 1390 ще й осадї Іза та Нижня Апша; в його руках опинилися головні потисянські міста: Тячово, Довгополе, Вишково — з р. 1390, та Хуст і Сигіт — з р. 1392. Його ж стали замки: Кіралїгаза (від р. 1378) з приналежними до нього одним містом і 24 селами, що робило третину Угоцького ком., а з р. 1392 й Хустський. Балк раніше помер; політику роду продовжував Драга, воевода та ішпан Мармароський і якийсь час Угоцький, — людина насильницької, розбишацької вдачі, що при поширюванні маєтків свого роду не числилася з привілеями інших нямешів. Територіяльна експанзія того роду спиняється на самий кінець XIV ст., коли Сигізмунд, щоб урівноважити

велику силу Драгфійовців, висуває в Угоцькім ком. рід Перенійв. Р. 1399 Севлюш вже віднято од Драгофійовців і передано Переніям. Ображений Балк взяв участь р. 1403 в змові проти короля визначніших февдалів Мармарощини. За це Балк був сам покараний тим, що втратив ішпанат в Мармароші, який по тимчасовім обсажденні Хв. Коріятовичом був переданий Перенійові. По смерті Драги у його наслідників р. 1405 одібрано і передано Перенійові замок Кіралігазу з усіма осадами, що до нього належали; в першім же десятилітті XV в. одібрано від Драгофійовців під королівську комору замок Хуст з приналежностями. В додачу і в решті своїх володінь вони наражалися на сталий опір дідичних кинижів і на захвати дрібних нямешів. В наслідок страт маєтностями і на авторитеті Драгофійовці, нарешті, відмовилися від деяких мало прибуткових маєтків на користь кинижів, а інші обміняли з королівською коморою на добра, що лежали в суто угорських частинах держави, й назавжди покинули Мармарош, переселившись до Сукмарщини.*)

З наведеного бачимо, що деякі домінії в руськім краї своїми розмірами майже дорівнюють комітатській території, на якій вони росташовані. Не було в тім жадного винятку з загального аграрного ладу в Угорщині. В нім здебільшого одна домінія поширюється на цілий комітат і лише кілька осад належить середньо-шляхецькому стану. Магнатські роди вимірали або збройно видалювалися у випадках протикоролівських виступів, але король знов передавав домінії новому февдальному родові нерозділеними. Королівська влада ніколи не дбала про підсилення середньо-шляхецьких володінь і угорська територія все залишалася в руках якихсь 25 магнатських родів. В половині XV в. одним з найбагатших февдалів Угорщини був Іван Гуніяді. Мав 28 замків, 57 міст та містечок і більше 1000 сільських осад, розкиданих в різних частинах Угорщини: від Тренчанщини і до Семигороддя, в тім числі й Мукачів. За малолітством кор. Ладислава Погробка, Гуніяді р. 1446 був обраний за правителя цілої Угорщини. На кінці XV стол. найбагатшим був рід Заполі. З 42

*) Petrovay, „A mármárosi oláhok“, ст. 621; теж Pap József, вже цитов. праця, ст. 35—36.

комітатів держави він мав свої маєтки у 25; з цілого земельного володіння Угорщини, що його охопив перепис 1494—95 р., Степану Заполі належало 8%.*) Іван Заполі по розпаді Угорщини був навіть на частині території сам королем.

Королі роздаровували території, олігархи їх присвоювали, а щоб обґрунтувати присвоєння прикладали до них заносне римське право в середньовічній його, феодалній, варіанті. Так йшло згори: по донаціях, дипломатах, грамотах.

А внизу у різних народів Угорщини сам собою складався і панував громадський (общинний) поземельний лад, — без писаних норм на основах давніх народніх звичаїв. Це довів мад'ярський історик Карло Таганій переконуючими даними. Навіть в імлі часів Арпадовської династії (до 1301 р.) він проглянув достаточні прикмети того ладу і прийшов до висновку, що «громадське володіння (Feldgemeinschaft) мусіло бути загально — розповсюдженим ще в початку XIII століття в цілій (угорській) землі»**), само собою не виключаючи й Угорської Русі (спеціально про такі володіння в Ужанським і Шариським комітатах він, напр., знаходить підставу говорити на XIV в.). Приглядаючись до розвою землеволодіння від можливо найстарших часів, Таганій приходив до висновку, що громадське володіння на початках було єдиною формою для всіх станів Угорщини без винятку. З часом і лише повільно наступає виділення з нього шляхецьких частин, бо національне шляхецтво спочатку було тільки звичайними членами громад. Напр. по Верхній Угорщині (куди, поруч з словацькими комітатами, як от Ліптовський, Туроцький, Жолійовський..., належали і всі комітати

*) Ungarische Revue, 1894 ст. 381.

**) Tagányi Kárl, „Geschichte der Feldgemeinschaft im Ungarn“, Ungarische Revue, 1895, ст. 121. В документах Угорщини XIII в. для означення громадського володіння поза латинню уживано мад'ярського слова „Fyunwztas“, що значить „мішане ділить“. Є цікавим, що для частини с. Криве (окр. Тячівська), яка складається з пари самітніх хиж, до наших днів заховалася назва „Обчина“, а для частини с. Лисичово (окр. Іршава), де нині стоїть ловецька хижа чи гайового — назва „Переділа“. (Statist. Lexikon obcí v rep. Československé, Praha, 1928). В с. Руска (Рускова), що лежить в долині р. Рускої, бічної р. Вишова, що вливається в Тису (нині румунська частина Мармарощини) одна частина хотара (урочище) досі заховує вазву „Опчина“. (Ів. Панкевич).

з руською людністю. О. М.) його поява, і саме як службового шляхецтва (Servituts-Adel), починається з XIII в., і воно, за незначними винятками, виходило із корінного селянського стану.

Висвітлений Таганієм цей другий ще, так мовити, натуральний процес виділення і при тій національній шляхти, доповнює собою перший, штучний, з чужокраєвих приходьків, яким до рук перейшла найбільша доля території і впливу. Натуральним процесом виділення шляхти на наш погляд, дається з'ясувати первісне походження середньої, а ще більше — дрібної шляхти. Остання, як по інших частинах Угорщини, так і в Угорській Русі, жила здебільшого трудовим життям, не все мала кріпаків і не відогравала політичної ролі.

§ 10.

Наш невичерпуючий, а тільки ілюстративний перегляд надань просторів Угорської Русі поодиноким февдальним родинам в XIII—XIV в.в. й зарис еволюції деяких великоземельних одиниць у ній на XV—XVI в. в. показує, як поруч з комітатським поділом ціла територія розпалася на февдальні одиниці; поруч з комітатами стали феоди, а з ішпанами — февдали. Реальні зверхники розлогих земельних просторів і підпорядчики людности, що на них жила, з кінця XIII в. в дійсності стали й розпорядчиками на сеймах і по комітатах. Дрібна шляхта не мала сили проти магнатів, а волею чи неволею не раз ставала зброєю в руках олігархів. На місцях феоди (панства) поглиняють комітати, а февдали — ішпанати. Панства узурпують собі адміністративну і судову (*jura castrorum*) компетенцію ішпанств, командують над людністю комітатів.

Навіть персонально февдальне магнатство перебирає на себе зверхній провід в комітатах: посади ішпанів та віцешпанів. Зверхники найбільших февдальних латифундій, яких обсяг показано вище, робилися й ішпанами тих комітатів, де були росташовані їх маєтки. Петро син Петене був ішпаном Землинського та Ужанського ком., потім уряд ішпанів тих комітатів стає дідичним в роді Другетів. Хв. Коріятович

шість літ був іспаном Бережським, одночасно р. 1404 й Сукмарським і якийсь час ще й іспаном соляних околиць Мармарощини. Балк і Драга — ішпани Мармароського, а іноді ще й Угоцького, Сукмарського та Секельського ком. Баторі — Сукмарського і Сабольчого ком. З часу кор. Сигізмунда (1387—1437) починають іспанства уділювати магнатським родам в спадщину. А ішпани й віцешпани домагаються дарувань землями в своїх комітатах, або й просто насильством здобувають в них нові маєтності.

Поглинення февдалізмом політичної організації комітатів уможливило сильним февдальним родам майже суверенно розпоряджатися не тільки людністю власних доміній, а й цілих комітатів для своїх навіть сепаратних військових акцій, іноді скерованих проти самого короля, і які ніколи не мали на увазі інтересів народу. Приміром, згаданий февдал та ішпан Петро повстає в р. р. 1314—16 вкупі з іншими подібними собі магнатами проти кор. Карла Роберта. Руками залежної людности вони воювали, щоб задержати собі безпідставно позахоплені королівські й церковні маєтки; повстання поширювалося на околиці Верхньої Тиси, на ком. Землин, Унг і 6 інших. Так само виявили себе деякі Довгаї, воєвода Богдан, Драга, Омад з роду Аба, дехто з Переніїв та Паловціїв і т. д., і т. д. В противагу магнатському засиллю середня й нижча шляхта з половини XV в. організується в комітатські шляхецькі самоуправління, з яких виключалися всі нешляхтичі; початки цього самоуправління вбачають у заведенні р. 1254 постійних комітатських шляхецьких суддів.

Зрідка февдали виходили з русько-православних кол. Однак, в своїм поступованні до русько-православної простої людности нічим не відрізнялися від чужонаціональних, головно католицьких, февдалів. Наприклад сам. Хв. Коріятович, «як поміщик» — каже Петров — «виступає в грамотах таким же, як і останні магнати Угорщини. Він та його люде нападають і грабують сусідів, ті відплачують їм тим же, звідци виникають судові процеси. Зрозуміло, що за обставин тодішнього часу, він нічого не зробив та й не міг нічого зробити для широких народніх мас. Й про нього, як і про інших

русько-православних магнатів — Ростислава Михайловича та Льва Даниловича — в народі не могло залишитися будь-яких спогадів. Не до цих дідичів було кріпацькому селянству і так само пригніченому сільському духовенству«.*)

Та не лише руські православні февдали були рідким тимчасовим винятком в руській краї, але й февдали мад'ярської народности. На цілу Угор. Русь, за даними Бідермана, не було і 20 родин чистокровного мад'ярського шляхецтва; інші ж — все приходьки з чужих країв і народностей: стаючи з часом ренегатами, вони поповнили ряди мад'ярської шляхти. Постанова Золотої Були 1222. р. (§ 11 і 26), що чужинці не можуть набувати від короля шляхецьких нерухомостей та обсажувати комітатські уряди, принаймні в краї етнографічно руській, не додержувалася; заборона та повторюється й р. р. 1439, 1458 та 1492. Okремо стоїть заборона р. 1496 продажу, застави або дарування нерухомостей венеціанцям і «полякам» (галичанам?) Що до жидів, то є знаним випадок, що кор. Андрій в р. 1232 дозволив одному коморному урядникові жидові, по імені Тега (чи Теба) Комес Юдаеус, купити осаду Bessenyo за 500 марок. Такі випадки, здається, були винятковими, але частіш жидам переходили землі панів за борги. Саме цим способом за Бейли IV жидам дозволялося переводити на себе добра магнатів.

Королівські земельні надання февдалам не були ленами в стислім розумінні слова, однак, не уявляли з себе й власности, навіть обмеженої. В певних випадках, як от невірности обдарованого чи вимерття правомочних спадкоємців тощо, верталися королю назад. Золотою Булою дано було право февдалам розпоряджатися наданим маєтком по заповіту. Людвик I р. 1351 те право відібрав февдалам, що не мали нащадків мужської статі. Донації мусіли носити характер „servitia“, даватися за службу військову чи цивільну. Коли шляхецькі маєтки — напр. по одібранню їх за невірність обдарованого або по вимерттю правомочних спадкоємців тощо — верталися назад королівському фіску, — їх знову за донаційними дипломами, що мали значіння привілеїв, передавано іншим шляхтичам за заслуги. Й знова давалися на тих самих підставах.

*) А. Петров, „Древнѣйшія грамоты“, ст. 56.

Поруч з свіцькими виступають і феоди духовні. Невідомо чи забезпечувало себе маєтностями перше християнське духовенство, що в Дакії і Панонії було вже перед приходом мад'яр. Мад'яри знайшли в місцях свого нового оселення візантійське християнство і спочатку воно серед них ширлося. Духовенство побирало десятину, яку в Угорщині вважають так старою, як є стара християнська релігія. Десятину з врожаю давала нешляхецька людність. Починаючи з кор. Степана Св. на території Угорщини з візантійським входить в боротьбу римське визнання і в потатарську добу вже грецька віра осталася лише у руської та сербської людности. Виступивші духовні февдальні володіння в Угорщині й в руськім краї належали майже виключно латинському духовенству, орденам чи монастирям. От напр. латинський біскуп Вацовський Болеслав достає від Бейли II в хризму (дарунок за миропомазання) великі володіння в Землинськім ком. і передає їх, заснованому ним р. 1180, латинському монастирю в Лелесі (коло Латориці). Року 1214 кор. Андрій, вертає одібрані було у монастиря землі назад і ще дарує в додаток нові. З того повстала, випосажена февдальними привілеями, духовна февдальна одиниця, якої численні маєтки зустрічаються потім розкидані по різних комітатах з руською людністю. В Землинськім ком. до неї належали ос. Помочі, Поляна, Бистриця, Висока, Гумело (коло потока Горна, недалеко влиття Латориці в Уг), ліси Поляна-Пюток і *praedium Zoluntha* з правом торговища — все це на р. 1214, а крім того ос. Розвадь (на р. 1238) і Агард (1452); в Ужанськім ком. — *Kis Várdaj* (1299); в Бережськім — Марок (1299), Добронь (1248), Сурані (1299), Чепан (1248); маєтки в Сабольськім ком. і т. д.

Кор. Ладислав I (1077—1093) обдаровує землями, в тім числі Севлюшом, абації гори Панонської, теж — Тихонську. Ягерська капітула мала в Землинському ком. осаду Ковбаса з деякими маєтками (1350), теж маєтки в Ужанському ком. й по інших комітатах з руською людністю (всі вони належали до Ягерської дієцезії). Крім латинських монастирів роздаровано землі різним латинським релігійним конгрегаціям.

Ще до впаду татар в Шариській комітаті обдаровано: громаду цистеріянців обшаром, на яким розвинувся цистеріянський монастир, а потім м. Бардійов; громаду лицарів святого гробу — землями над р. Топлею р. 1212; громаду хрестоносців-лицарів в Габолтові в першій половині XIII в.; теж в південній Мармароцині, але в післятатарську добу.

Під високою протекцією папи, короля і свіцьких февдалів духовні латинські феоди сильно розрослись, найбільше по заповітах шляхти, що дозволялося Булою з р. 1222. Так було до р. 1498. В тім році сейм заборонив прелатам і духовним орденам набувати будь-яким способом (випрошуючи у короля, купуючи чи одержуючи по заповітах) шляхецькі нерухомості і навіть держати їх на праві застави; і навпаки — панам і шляхті заборонено принашувати собі володіння церковні чи під якою-будь умовою їх забирати. Всілякі умови між шляхтичами і прелатами відносно шляхецьких нерухомостей оголошено недійсними, навіть якби була на те згода короля. В цей спосіб, по трьохсотлітнім зростанні духовних латинських феодин, їх розмір нарешті став фіксованим.

Отже, як і в цілій Угорщині, так і на землях розселення руської людности, в наслідок насадження з гори — дорогою подарувань — і виділення знизу — з громадського володіння — в XIII—XV в. в., поруч з королівськими, повстали володіння упривілійованих станів: свіцькі й духовні феоди. В обсягу поземельних відносин колись двокласова соціальна структура — вільних людей і невольників, заміняється трьохкласовою: свіцьких і духовних февдальних панів на горі, в середині вільної трудової людности, внизу — залежної. Залежну людність склали спочатку (головно в корінній Угорщині) раби, а далі (з XIII—XV в. в.) поволі наростаюча група кріпосних селян. Поруч з королем панство — свіцьке й духовне — стає єдиним зверхником території; селянська людність дорогою насильства опинилася на землях можливо-владців і продовжувала підтримувати зв'язок з землею на основах громадського звичаєвого права.

Щож до упривілійованих зверхників поземельних просторів, то, починаючи з часів Бейли III і особливо з Бейли IV (1235—1270), стало обов'язковим доводити свої права на маєт-

ності грамотами чи дипломами. Брак або недостаточність відповідних документів піддавали небезпеці й давні володіння, хоч би вони і були довший час в безперервній і сумлінній державі. В наслідок цієї вимоги чимало маєтностей втрачено, стали з'являтися підроблені документи на право володіння, процеси, кари за фальшування; особливо у великій числі все те відбувалося з кінцем XIV і в XV столітті. На ґрунті цієї вимоги, між інш., виникає сумнівна грамота Коріятовича на маєтки Мукачівського монастиря, — про що далі.

§ 12.

Інакше, ніж латинникам, велося православному духовенству і православним монастирям руського краю. Те духовенство з'являється в краї з ширенням в ньому східного християнства та зростанням числа руської православної людності, — напевно ще в дотатарський час. Погляд, що «русська людність в XIII—XVI в. в. ще живе без сталих місць, не має церков ані священників», — занадто упрощує справу. Поруч з пастуською людністю гірських районів в рівнинах і по долинах рік була й осіла. З осілою людністю зв'язується й поява церков. Перед великими німецькими осадниками. Появу церкви у Бардіїві відносять на IX—X в. В Спільських містах найстаріша церква — за даними Левецької хроніки — збудована р. 1045. Деякі православні монастирі (Грушівський) існували з дотатарського часу: по відході татар грушівські ченці скаржилися Бейлі IV, що за нападу пропали всі їх грамоти та документи. Православні церкви будував Коріятович, як напр. в Уйгелю. Врешті, й мандрівні скотарі християне могли обходитися без церков, але не завжди без священників. Хоч шлюб у простої людності відбувався по дохристиянським обрядам, але в інших випадках (хрестини, сповідь тощо) тяжко собі уявити, як могли обходитися без священників.

Інша річ, що православні вірники на основі постанови четвертого Латеранського собору (р. 1215, канон 53.), яко схизматики, в католицькій Угорщині не були визнані за повноправних християн. А починаючи з династії Анжуйців (від р. 1301) розпочався похід проти схизматиків. Через те, і як спо-

відники іншої віри, ніж всесильні февдали, руські пан-отці, по народньому — «батьки», жили з добровільної матеріальної підтримки своїх парохвіян. З поширенням в краї колонізаційної системи Schulzerei і кинижств — про що буде мова далі — новооселенцям полишалося самим дбати про забезпечення своїх душевних потреб, про «батьків», і самим платити їм впрост помимо староств. По прикладу латинського й православне духовенство силкувалося завести ту оплату в формі регулярної десятини, але не завжди і не скрізь те фактично удавалося здійснити. Повільне покріпаччення і підрив добробуту руської людности відбивалися і на положенні її духовенства: воно припинувалось разом з своїми парохвіянами до положення підневольної верстви. Аж в XV в. доля православних священиків деяких районів береться на увагу королями чи сеймом. Грамотою Матея I від р. 1479 волоські священики грецького обряду Мармароського ком. були звільнені від всяких королівських податків як звичайних, так і надзвичайних; а законами мад'ярськими з р. р. 1481 і 1495 руські, що жили на погряниччі, звільнялися від платіння королівської десятини, бо платили її своєму духовенству.

Православні монастирі, що повставали здебільшого самі собою, були залишені на власні засоби. Тільки рідко, якщо земельним зверхником ставав православний февдал, деякий час той чи інший монастир знаходив у нього підтримку. Так було, напр., з одним із найславніших монастирів Угор. Руси, монастирем св. Миколи, що на Чернечій горі під самим Мукачевом. Він повстав мабуть раніше доби Хв. Коріятовича. Коріятович матеріально підтримував його до своєї смерті (див. малюнок Коріятовича). Опісля був залишений на власні засоби аж до 1693 р. Ту ж долю, а частіш гіршу, мали й інші православні монастирі в краю, як от Краснобродський в Землинським ком. тощо. Вони повстали здебільшого в XIV в., розміщуючись найчастіш на самім переході з долин в передгір'я.

Приблизно в тім же положенні, що й ман. св. Миколи, можливо якийсь час навіть в ліпшій, був і заснований в до-татарські часи Грушівський монастир св. арх. Михаїла, що

обслуговував релігійні потреби не лише руської людности, а й волоської. Він найстаріший й найвизначніший в Мармарощині серед її семи інших монастирів, що існували там в XIV—XV в. в. Якийсь час Грушівський монастир був під протекцією вже нам відомих волоських февдалів, воевод та

Князь Хведір (Теодор) Коріяшович.

Репродукуємо з старинного малюнку, що здавна зберігається в монастирі василіянів на Чернечій горі коло Мукачева. Напис в руці: „Nos Teodorus Koriatovich Dux de munkach Datum in munkach octavo die mensis marcij anno d(omini) MCCCLX Bobouijsche Lauca Orosvijg vina silidines“, — є це окремі місця з сумнівної грамоти р. 1360. Напис на щиті: „Theodorus Koriatovich Princeps Ruthenus arcis Munkats Dominus Monasterii Ordinis Sancti Basilii Magni in monte Csernek ad Munkats Fundator.

ішпанів Мармароша й інш., Балка та Драга. Вони добилися для нього (р. 1391) положення патріяршої ставропігії, прий-

нявши на себе його матеріальне забезпечення: подарували йому трое сіл »з полем, з лісом, з водою й усім придатком«, куди належав й один млин. Були то села: Терес чи Тарас — нині Тересва, Кривчич — нині Криве, Крушево — Грушево. Церковна юрисдикція настоятеля Грушівського монастиря за одними даними поширювалася на всі маєтки Балка (чи Баліца) і Драга, розкидані на території шести комітатів, а за іншими (Жатковича) — на всіх руських і волохів, що жили в Мармароськім й в Угоцькім комітатах, як рівно ж і в суміжних з ними комітатах Семигороддя.*) Сини Балка, грамотою з р. 1464, стверджують монастирю ту „donatio“. Форма в якій то робиться з'ясовує нам правний і матеріальний бік положення православного монастиря в той час.

Як сказано вище, православна віра в католицькій Угорщині не була визнана. В звязку з тим і церковне та монастирське життя православних не носило правного легалізованого характеру. Їх лише терпіли і лишали самих собі. В середньовіччі діяла засада: *cuius regio-eius religio*, Королям належав вищий патронат над католицькою церквою Угорщини, єдино законно признаною. Але фєвдали почували себе малими королями на своїх територіях і як *domini terrestres* брали на себе патронат над церквами в своїх володіннях. Виходячи з тої засади й фєвдали православні, де вони були, приймали на себе патронат над православною церквою чи монастирем. Та фєвдальне володіння, як вище вказано, не було власністю. Тому, коли перші жертводавці передали монастирю з їх земель три села, то це була приватна передача, що мала силу доки жили жертводавці; передати назавжди без королівської згоди і ствердження передачі вони не мали права. По їх смерті спадкоємці знов могли ствердити передачу за себе і тільки до своєї смерти, могли й не ствердити. В данім випадку було ствердження, однак, не в юридичній формі, а, як вияснив то Петров, заявою волі нових фєвдалів перед свідками. Т. ч. володіння православних монастирів мали нелегалізований, приватний характер; були, так би мовити, володіннями до смерти жер-

*) Ю. Жаткович, „Нарис історії Грушівського монастиря на Угорській Русі“, Наук. Збір. присв. М. Грушевському, Льв. 1906, ст. 155—157.

тводавців. Вони механічно припинялися фактом вимирання мужських нащадків жертвувачів; бо в таких випадках всі володіння верталися королю й потім передавалися ним іншим особам.

Маємо відомості з першої половини XVI в., що монастир Занов чи Угельський перебував на землях мад'ярського пана Хустського замку, «латиника Явала». Монастирська братія, за дозволом пана, копала сіль та земляний віск, випасала овець і обробляла деякі шматки землі в лісах під просо на кашу, — ючевидячки на тих самих основах, як і селянські осади, росташовані на землях фєвдала Хустського замку.*)

На Землинщині в середньовіччі існувало два руських монастирі о. о. Василянів. Один, Краснобродський (коло Межилаборця), був заснований у XIV ст., а Хв. Коріятович там поставив дерев'яну церкву і монастирське помешкання для монахів. Р. 1603 його спалено, потім знов відбудовано. За куруцьких війн і якийсь час по них, в р. р. 1708—1729, був без ченців, опісля знов заселений. Другий монастир, в Снині, існував від р. 1487.

Не попавши в склад духовних фєвдальних зверхностей і не почувуючи під собою ґрунту, православні монастирі Угор. Руси позбавлені були можливості виявляти господарсько-колонізаційну місію в краю, як то робили латинські. «Припущення, що руські монастирі були здавна осередками колонізаторської діяльності» — слушно говорить Бідерман — «далеко не відповідають дійсному стану річей»**). З-за свого православія вони майже не мали земель навіть для братії, — ще й на добу Вербовця (початок XVI в.) в Угорщині за повноправних підданих держави уважали тільки визнавців віри католицької.

§ 13.

Як в дотатарські часи, так ще більше по татарським одході королі, свіцькі й духовні (неправославні) фєвдали, зацікавлені в залюдненні краю і його господарським розвиткові, в

*) А. Petrov, „Nerostné bohatství a lázně Marmaroše v XVI. stol.“, щоденник „Českoslov. Rep.“, 1924, ч. 63.

***) Bidermann H., там таки, Th. II, ст. 69.

реставрації сплюндрованих татарами околиць та збудованні нових осад і замків, з одного боку самі кличуть нових колоністів, а з другого — радо зустрічають продовження стихійного їх припливу. Приходили німці, словаки, децю поляків, а найбільше руської людности насамперед з Галиччини, але в якійсь мірі й з Буковини і навіть з Наддністрянщини.**)

Руська людність переходила Карпати і прибувала поміж своїх братів, — автохтонів чи попередніх оселенців. Вона розселялася, не виговорюючи собі вільгот чи привілеїв, як то робили, наприклад, німецькі і почасти волоські колоністи. Зрозуміло, що в різного роду документах того часу поза упривілейованими групами — февдальним панством, католицькими монастирями, німецькими та волоськими колоністами — руського люду майже не помічається.

Лише в рідких випадках є про нього документальні згадки. Деякі автори перші руські поселення в передгірській і підгірській зонах Землинського, Ужанського та Бережського комітатів датують р. р. з 1254 і 1266, а на Спіщині — р. р. 1273 і 1277. Однак, не по цих датах, явно спізнених, треба судити про початки появи руських осад за Карпатами і в Семигородді. Чого б тоді Варадинські реєстри р. 1214 згадували осадників „genere Rutheni“, а під р. 1221 згадувано й „villa Ruzka“. Чому на р. 1031 удільний князь Бихарщини уважався не за якогось іншого, а саме за руського князя; або на 1131 р. була „Marchia Ruthenorum“? Як можна всі подібні вказівки уважати за випадкові і їх ігнорувати? Перебуваючи на згаданих територіях від VII віку й маючи багато осад з дотатарського часу, руські оселенці, мимо того, що документальних згадок не багато, в добу середньовіччя склали основні колонізаційні кадри, як по масі, так і по способу ростащування. Вони розселялись не тільки в передгір-

*) В наше завдання входить накреслити тільки сумарний хід заселення краю. Хто б хотів ознайомитися з більшими подробицями, оскільки вони відомі, того відсилаємо насамперед до таких праць: 1) H. Bidermann, „Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte“, I, 1862, II, 1867, 2) E. Perfeckij, „Socialně-hospodářské poměry Podk. Rusi ve stol. XIII-XV.“, 1924, 3) J. Král, „Osídlení Karpatské Rusi“, 1923, 4) В. Гаджера, „Додатки к истории русинів і руських церковей“... в Наук. Збірниках „Просвіти“, Ужгород, 1922—1935 р. р., 5) Fr. Gabriel, „Vývoj kolonisace drugetovského panství Užhorodského“, той же Збір., 1931. 6) V. Chaloupecký, „Staré Slovensko“, 1923.

ським рівнинно-долинним пасмі, де охитніш осідали випосаджені привілеями та вільготами німецькі колоністи. З часом руські осадні з'являлися по річних долинах підгірського пасма ближче до гірсько-лісово-полонинних просторів, самою природою призначених перш за все для скотарства, а які не могли принадувати упривілійованих колоністів, що частіш всього запрошувалися осісти на зарані обрані чи згори призначені місця. По роду занять руська колонізація була виключно сільсько-господарською, тоді як німецька була головно міською і гірничо-заводською колонізацією.

Новоприбуваюча руська людність поповняла собою райони старих скупчень чи розширювала їх, почасті ж переливала за лінію компактного розселення. По нинішніх діалектах закарпатських філологи пізнають, яка частина людности й звідки саме походить. Ясно, що лемки і бойки угорського карпатського схилу (гуцулів гірської Мармарощини в добу, що ми розкладаємо, ще не було) рідні брати лемків і бойків галицького боку Карпат. В тій чи іншій мірі вони постійно переходили на західній схил, помітно сильніш в XIV в., коли якийсь час (з р. 1370 по р. 1387) й Червона Русь, разом з Польщею, належала до країв угорського короля. Але звідки взялися найчисленіші долішняне (чи нижняне, чи долиняне), що від Потисянщини підіймаються в гори приблизно досягаючи лінії: від ос. Луг (в Мармарощині) понад Бичковим через Синевир до Волового, звідти до Перечина і, врешті, до м. Гуменного на Землинщині? На основі особливостей антропологічних, побутових і вимови (говорять не кінь, а кунь, не віл, а вул, не тітка, а тутка....) деякі автори приходять до висновку, що долішняни ті ж люди, що живуть на Волині і Поділлі; можна додати, що такий говір зустрічається і на північній Чернигівщині. Отже долішняне є: або автохтони, бо займають найстаріші місця заселення в краю, або ранні приходьки до краю, які однак примандрували не через прислопи з Червоною Русі і стежками по Лаборцю, Ужу та Латориці, а через Молдаву і Семигороддя. »В Семигородді, в нинішній землі секлерів« — читаємо у Бонкала — «жили спочатку русини. В ком. Гаромшик знаходимо ми багацько слов'янських назв осад та місцевостей, а в секлерським дія-

лекті — силу слів позичених з русинської мови, самі секлери перемішані з русинською людністю. Мусимо прийняти, що Самигороддя спочатку — напевно після розпаду системи гряничних засік (? О. М.) — заселявала русинська людність. Там жила вона також і в XVII в«...*) Нинішніх волохів і секлерів сусідніх з Мармарощиною жуп Семигороддя, згідно антропологічних та етнографічних ознак, вважають за румунізованих чи мад'яризованих руських.***) Отже й автори мад'ярської орієнтації приймають, що якісь частини Семигороддя спочатку заселявала руська людність, — це з повною підставою слід сказати й про долішнянський район. Лише чому ті заселення відносити на час по розпаді системи *indagines*? Чи засіки, що стояли на десятки кілометрів одна від одної могли перешкоджати переселенню? чи не могли вони з'явитися на території вже зайнятій руською людністю? Таж коли прихід тої людности відносити на час по відмірній системі засік, що стало фактом з кінця XIV в., то серед неї б мусіли заховатися традиції про потойбічне життя України, про козацьку боротьбу, про українських гетьманів, про польсько-українську боротьбу і виявлятися в піснях, переказах, казках тощо. Що того немає, те доводить, що вони почали жити в краї до зруйнування системи засік. З другого боку, — доба XI—XIII в. і пізніш були часом, коли людності України було куди втікати від соціального гніту і на безпорівняння ліпші землі, ніж за Карпатами і в Карпатах. Коли ж вона опинилася саме тут, то тому, що є автохтонною від часів, що сягають, можливо, доби переселення народів і потім інших войовничих переходів по Україні азіатських кочівників, од яких могла вивтікати в гори чи з якими могла туди прийти.

В колонізаційнім припливі різнонаціональної людности в край необхідно розрізняти стихійний її рух і керований органами королівської чи февдальної влади. В руській і словацькій колонізації, на наш погляд, переважає стихійний процес, в волоській і особливо німецькій — другий, плано-

*) А. Бонкало, „Die ungerländischen Ruthenen“, Ung. Jahrbücher, 1921. В. I, ст. 228.

**) Я. Стрыпскій, „Гдѣ документи“..., ст. 30—31.

вий. Само собою, що обидва ті процеси завжди проходили більш-менш рівнобіжно і є зовсім хибним не добачати стихійного процесу, а вбачати тільки приведення колоністів кинижами та шолтейсами, — як то роблять Годінка і Бонкало. Двобічність колонізації виступає напр. в районі полонини Рівної (Руно) в XIII—XV в.; так було в південній Мармарощині, приблизно від Хусту до Бичкова,*) де руська людність стала в XIV в. до конкуренції в заселенні краю з волосською і німецькою, витісняючи їх, і підійшовши по р. Тересві на кінець XV в. до Свидовецького підгір'я і т. д.

Органом переведення планової колонізації був інститут Schulzerei і кинижів, — про які далі. Тій же цілі служили випадки приводу людности її національними начальниками — руськими, волоськими та сербськими.

Що до руських, то тут маємо на увазі двох: Ростіслава Михайловича і Хведора Коріятовича. Князь Ростіслав Михайлович, одержавши, як зять кор. Бейли IV, всі королівські маєтки від Мармарощини — Угочі до Землина і Шариша та володіючи ними від 1243 до 1262 р., заселяв ті обезлюднені татарами простори «смердами» із свого попереднього князівства Чернигівського й Київського, а потім також і з Галичини. Скільки людей він переселив за Карпати — про те немає відомостей.

Другий, князь Хв. Коріятович, в кінці XIV в. — як говорять народні перекази — також привів за Карпати руських новооселенців, вивівши їх з Поділля, в кількості аж 40 чи 40—60 тис. Ними заселив 300 осад, а то по цілому краю, як по Мармарощині (між інш. долину Терєблї), так і в Землинськїм, Абауйськїм та Шариськїм комїтатах. Ця народня традиція не знайшла прямого опертя в документах тої доби, однак, за нею стоїть історичний факт, визнаний і мад'ярськими вченими. Коріятович так само приводив з собою чи приманював до себе руську людність в свої численні маєтки, розкидані по всьому краю, як роблено то трохи раніш і волоськи-

*) Нинішню назву „Бочков“ уважаємо за несправну. Вірнішою є „Бичков“. Гербом цієї осадї був і є „бик“. Виводити назву від „бочки“ не можна, бо виріб їх почався пізніш; але від „бика“ річ вповні припустима, бо найстарішим заняттям людности в тих околицях було плекання худоби, отже і „биків“.

ми воеводами на Мармарощині. Йому р. 1351**) було подаровано Людвигом Великим, який від 1370 р. був і королем Польським, Нове місто під Шатром (Шаторолйо-Уйгель), йому належали замок Маковиця, місто Гуменне (насилно відібране ним у Другетів р. 1360) з приписаними до них колосальними просторами — це в західній частині краю; в східній — мав він маєтки у Бережщині (Мукачівська й Чинядьовська домінії) та у західній частині Мармарощини. Коріятович прийшов у край, де цілі села й чисельні двори спустіли від мору (pestis, року 1349), війн, а на Бережщині і особливо Мармарощині ще й від масового виходу волозької людности з воеводою Богданом до Молдави. Натурально, що Коріятович осаджував, як тих земляків, що зразу прийшли з ним, так і тих, що опісля за його життя поволі и помалу приходили зза Карпат, на спустошених територіях по долинах рік Бодрога, Латориці, Ондави, Роньви, Лаборця, Ціроки та, по народній традиції, Теремлі. І мад'ярська наука визнає напр., що Коріятович заселяв руською людністю різні райони Землинщини. В північних областях того комітату т. зв. Синайську округу, як і Верховинську, що ще в XV в. здебільшого була незаселеною; в середніх пологах — район Гуменного і аж до південних околиць Нового Міста під Шатром. Визнають, що руська людність масово осаджувалася в долинах Ондави, Латориці та Лаборця, що Коріятович частину руських колоністів оселив навіть в самім Новім Місті під Шатром і збудував в тім місті для них ще й церкву. Також вказують, що до Землинщини з часом переходила руська людність й з своїх східних комітатів — з Ужанського, Угоцького, Бережського й Мармароського, а треба припускать, що ця колонізаційна хвиля йшла й з Семигороддя та Буковини, ба навіть через них з Подністрянщини. Про руську колонізацію приблизно на добу Коріятовича красномовно говорять численні топографічні назви, як Ореска, Руська Бистра, Руський Грабовець, Руський Поток, Руська — Руськое, Руська Поляна, Руський Казимір, Руський Токай то-що. Масова колонізація руської людности по долинах Ондави, Латориці й Лаборця й за мад'ярськими даними робила ті око-

**) За Петровим Коріятович прибув до Уг. Руси ніби р. 1393.

лиці ще у XVII в. чисто руськими і лише з початком XVIII стол. руські почали мішатися з словаками і в меншій мірі з мад'ярами. Згідно Гаджеги — в долинах Ондави і Роньви — з словаками, а по Бодрозі і Латориці — з мад'ярами*). Отже, колонізація краю руською людністю за доби Коріятовича мусіла відбутися і то в поважних розмірах. Коли 40 тис., про які говориться у народніх переказах, перевести на родини — що є річчю природньою за переселень — і полічити на родину пересічно 5—6 душ, то вийде 7—8 тис. родин, — кількість, яка вже не здається так перебільшеною і на ті часи, часи взагалі рідкої ще порівнюючи популяції. Особливо ж, як взяти на увагу, що діяльність Коріятовича в Угор. Руси продовжувалася кілька десятиліть.

§ 14.

З закликаних до Угорщини і упривілейованих колоністів середньовіччя перш за все слід назвати німецьких «спішаків». Вони осіли на східніх узбіччях Татрів, по верхів'ях рік Вага та Гернада та й дали свою назву і лісам серед яких оселилися — «Спіський ліс», і комплексу заснованих ними міст — «Спіські міста», яких було 24, і, нарешті, комітату — «Спіський комітат». Починаючи від Спіша окремі німецькі колонії порозкидані були аж до Семигороддя включно. Ця стара середньовіччя (в одріжнення від нової, що припадає на XVIII та XIX в. в.) німецька, головно саксонська, колонізація у Верхню Угорщину припадає на добу Арпадовців. Вона почалася з X віку (напр. цистеріянці Бардйова), в кінці XI й початку XII в. шириться окремими осадами в південно східнім напрямку, доходячи Ужанщини в другій половині XII в., а дещо східніш (Угочанщини) на початку XIII в. (р. 1216). З «саських гостів» Землинщини перше місце займали колонії в Шаришпотоку та в Новім Місті під Шатром; в Бережщині — Лампрехтсаз, що стояла на тім місці, де в потатарську добу повстав Бергсас.

Пс відході татар (р. 1242) німецька колонізація в угро-

*) В. Гаджега, „Додатки... по ж. Землинській“, Н. Збір. ужгор. Просвіти, 1930—31 р. ст. 54; теж т. VII—VIII, ст. 24. Також Reiszig E., в „Zemlén Vármege... Encziklopédiája“, Budapest, рік?, стор. 346 і інш.

руським краї (як і на територію майбутньої Словаччини) продовжується значно сильнішою хвилею, ніж попереду. Був це, під оглядом технічним ліпше інших колоністів випосажений, виразний *Drang nach Osten*, що залив також області нової пізнішої Словаччини. «Мало знайдеться земель» — пишеться з приводу тої могутньої колонізаційної німецької хвилі у В. Халупецького — «які б були до такої міри просякнуті і змінені колонізацією та германізацією, як саме Словаччина. Не лише всі міста на Словаччині від Братислави аж по Кошиці, що виникли головню від другої половини XIII в., були німецькі і не тільки всі гірничі підприємства були майже виключно в руках німецьких. Але німці XIV ст. почали заселяти і гори та ліси, подаючись межи долинами Вагу, Нітри та Грони, заливаючи в значній частині столицю Братиславську, більшу частину Зволина та Спіша й осідаючи в Гемеру, в Ліптові, як також в горяних частинах столиці Тренчанської. Коли б в сусідстві Словаччини на півночі був онімечений Шлеск, а не слов'янські Польща та Червона Русь, була б та земля напевно підпала тревалій германізації»^{*)}.

В XIII і в XIV в. в. німецька (головню з саксонців) колонізація і у східній частині угроруського краю відновлює чи наново засновує низку осад насамперед міського характеру і потім — рідче — сільського. Німецькі колонії рощащовуються майже виключно в рівнинних підгір'ях і широких долинах середньої Тиси приблизно по Тячів включно. Бергсаз й Севлюш (т. е. виноградник) знову збудовано головню німцями на місцях осад, зплундрованих татарами. Як показує королівська грамота з р. 1262 і наступне підтвердження її з р. 1329 в Севлюші було осажено поруч з німцями — саксонцями та фландрцями — також і руських. В Мармарощині колонізовано саксонцями Сасовку, Вишково, Хуст і Тячово (спочатку його звали *Teutschau*), але разом з саксонцями осаджувано в якійсь кількості й мад'яр, хоч може тут під державною назвою мад'яр ходило власне про руських. Також Бедевля (згадувана вже р. 1336), Керекгедь (мабуть по руському Кругле), Мале Тячово (1389) і деякі інші осаді Мармарощини поповнялися й німецькими колоністами. З-за тяжких

^{*)} V. Chaloupecký, „Staré Slovensko“, 1923, st. 252.

умов господарювання мармароським колоністам надано видатних привілей.

Ця стара колонізація мала своїм завданням поповнити розріджене татарами населення, допомогти реставрувати старі чи збудувати нові осади й міста і загосподарити край. Німці-колоністи приходили перш усього як ремісники й гірничо-промислові робітники. Сільське господарство було для них побічним заняттям. З гірничих розробок особливо визначне значіння мало копання соли в Мармарощині. На час Бейли IV воно провадилося не тільки в околицях Сигіта, але й в районі межі Хустом і Тячовим переважно німецькими колоністами. Отже, — німецька колонізація давала краю насамперед ремісників й гірничих робітників, потім дещо торговців. З нею занесена в міста і села організація на німецький взірець. Приймані королівською владою, як „*hospites nostricarissimi*“, німці звичайно організовували своє життя в місцях нового оселення на »німецькому праві«, тоб-то на основі широкої самоуправи. Вони самі обирали собі старосту, що іноді (на Спіші) звався графом, священника, приймали в свої громади нових членів; самі судили своїх громадян у різних справах, за винятком важливіших карних, як от убивства і пролиття крові, що належали до компетенції суду головного ішпана. За одержані землі платили державі грошевий податок. Ця форма самоуправління прищеплювалася й іншій людності. Нарешті, німецька колонізація дала численних організаторів нових осад — цілий кадр шульців чи шолтейсів. Німецькі колоністи скрізь давали приклад тверезого підприємливого та працюючого життя і звичайно багатіли навіть там, де інша людність, як напр. руська, ледве — ледве могла проіснувати.

З часом від старої німецької колонізації дещо залишилося тільки по головніших осередках краю і переважно в ремісничних об'єднаннях. В інших місцевостях приблизно на XVI—XVII в. німецькі колоністи вивелися. Попереходили в інші місця, як от ремісники. Вимірали від страшних пошестей, як от мор, холера тощо, а їх місце займали руські. Врешті, зрушилися в менших осадах, або поруч з тим і мад'яризувалися в більших, з яких розвинулися згодом такі міста, як Берегово, Севлюш, Хуст, Тячово тощо. Бідерман наводить

цілу низку осад в Спіськім, Шариськім, Угоцькім та Мармароськім комітатах, які були колись німецькими, а потім стали руськими. Зазначає при тім, що зміна людности відбулася мирним шляхом*).

§ 15.

Що ж протиділо надзвичайній колонізаційній хвилі німців на територію, що нині творить Словаччину; іншими словами — кому судилося захоронити цю землю слов'янству і словакам від германізації? Чеський історик В. Халупецький вказав, що в XI—XIII в. в. крім німців, вливалися до тої території «й могутні хвилі колоністів слов'янських з заходу, можливо з Морави, напевно однак з Шлезька, з півночі — з Польщі та з Червоної Русі, а також і з сходу — з руського та болгарського Потисся».

Щодо польських колоністів, то масово вони вливалися через Татри, сягаючи на схід не далі Спіщини. До неї в XIII в. прибувала польська колонізація долинами Дунайця та Попраду, не спускаючись нижче Кежмарку. Від р. 1412 тринадцять спіських міст попадають в заставу польським королям і так частина Спіщини, що межує з західньою (польською) Галичиною й наз. Магурою, підпала на кілька століть під польський вплив. Однак, він не сягав помітно на схід від Татрів. Про словацьку колонізацію, яко таку, взагалі ще не можна говорити: історія середньовіччя та й нових часів не знає словацького народу, його імені, ані його мови; ім'я «словак» і назва «Словенсько» з'являються допіру в першій чверті XIX в. Від XIII в. лише почав збиратися на території, що нині є Словаччиною, різноманітний мішаний слов'янський елемент, який мад'яри звали просто „*toti*“. Поняття „*tot*“, з'являється в XIII в., відповідає латинському „*slavus*“ — слов'янин і спочатку прикладалося мад'ярами до слов'ян взагалі. З слов'янської мішанини мала ще в майбутнім витворюватися словацька етнографічна амальгама. Але слов'яне західні, насамперед шлезькі, слідом за німцями продвигалися в східнім напрямі на Ліптовщину і з XIII віку на Спіщину; найстаріші

*) Bidermann, там таки, 1867, ст. 75.

документи про них на Спіщині датуються р. р. 1258, 1278 і 1280. Далі на схід — насамперед в Шарищину та Землинщину — руху західних слов'ян, принаймні масового, до XIV ст. включно не відчувалося. Натомісць був то простір, що його постійно заливали руські колонізаційні хвилі, проходячі насамперед з сусідньої Галичини, але й з Потисся, Семигороддя, Подністрянщини. Вони в якійсь мірі сягали аж Спіщини: В. Халупецький наводить деякі документальні докази присутності руських колоністів на Спішу в третій чверті XIII в. Гсловно вони то й захоронили край для слов'янства та словаків.

»Ми знаємо, на скільки це вказують історичні джерела« — писав галицько-український вчений В. Гнатюк — »що ціла північна Угорщина, від Буковини до Татрів і від галицької границі аж за Тису, була залюднена все русинами. Маємо згадки також про те, що від приходу мад'яр в Угорщину аж до кор. Людвика Великого († 1382) повторялися все частіші еміграції галицьких русинів на Угорщину. Знаємо також, що в своєму часі емігрували на Спіш і в Абауй-Торну німці; щоб, одначе, і словаки оселялись коли будь у більшому числі в комітатах залюднених русинами, про те не маємо ніяких звісток. З того показується, що нинішні слов'яне Пряшівської епархії — за виїмком поляків — це потомки русинів, а не словаків«. На думку того ж автора процес пословачення руської людности західньої частини Угор. Руси почався з доби реформації, тоб то з XVI в. Першим комітатом, що підпав тому процесу, був Гемерський.*) За Гемерським ком. створилися особливі русько-словацькі переходові групи в південних частинах Спіщини, Шарищини та Землинщини під назвами »слов'яків« та сотаків. Але то відноситься до пізнішої доби, ніж яку ми зараз розглядаємо.

Загалом можна сказати про середньовіччя, що червоно-руська колонізаційна хвиля, переливаючи через Карпатський

*) В. Гнатюк, „Русини Пряшівської епархії і їх говори“. Етнограф. Збір. Н. Т. ім. Шевченка, кн. XXV, ст. 14. Очевидячки, з факту ранішої появи русинів (евентуально подекуди поляків) на певних територіях, опісля пословачених, ні в якій мірі не може нині виводиться т. зв. історичне право на дану територію. Справу рішає живий нарід сучасности та його національне самоозначення.

кряж, в його західнішій частині простувала в південно-західнім напрямкові до Спіщини, натомісьць молодша чесько-словацька, наростаючи в XV ст., навпаки — в північно-східнім до середньої течії Топлі. Зокрема деяке колонізаційне значіння мало й перебування гуситів в Східній Словаччині, що припадає для нашої території на р. р. від 1433 до 1467, коли вони досягам аж Гуменного виключно. За чеськими вояками під веденням Ів. Гіски, Петра Аксамита та інш. в той край переселялися й чеські хлібороби та ремісники, приносячи вищу господарську культуру і розвиваючи словацьку національну свідомість (служба в гусицьких церквах одбувалася в народній мові).

§ 16.

Широко примінювана планова колонізація в післятатарський час, як на королівських так і на фєвдальних землях, захопила всі комітати Угор. Руси, за винятком тоді ще глухого східнього куту Мармарощини, що став пізніш Гуцульщиною. Органом планової колонізації був особливий інститут старост-льокаторів, що існував в двох варіантах, досить зближених між собою, хоч формально виступавших відокремлено.

Йдучи з заходу в напрямку на схід, в Спіськім, Шариськім, Землинськім та Ужанськім комітатах уживано, виробленого німцями, інституту »закликання« колоністів через старост-льокаторів. Од їх німецької назви — „Schultheiss“ (по русинському »шолтейс«, по мад'ярському „soltész“, по латині „scultetus“) — і той німецький спосіб колонізації називають інститутом Schulzerei. На ньому засновано також деякі осади і в Бережськім, Угоцькім та в південній частині Мармароського комітатів, але в цих комітатах, насамперед по долинах, повстають у XIII і XIV в. райони волоських осад і волоської фєвдальної зверхности. По тих місцях старший німецький спосіб колонізації зустрівся з своїм наслідуванням — волоським способом теж старост-льокаторів, яких по руському звали киниж (по волоському „cneaz“, по мад'ярському kenéz, по латині „kenezius“).

За німецького способу територіяльний зверхник спеціаль-

ною грамотою*) доручав певній, іноді вибраній дотичними осадниками, особі уряд шолтейса — льокатора, уряд спадковий — на кілька поколінь чи й необмежено в роді. Той уряд зводився головно до посередництва поміж зверхністю і оселенцями. Шолтейс брався накликати — не з маєтків свого зверхника — на вказану йому незаселену і спочатку заліснену площу, в неозначеній чи стисло означеній кількості працездібних осадників, утворюючи з них шолтейські осади і громади. З ново-оселенцями в імені зверхности через посередництво шолтейса укладано умову. За силою тих умов осадники набували права на певний наділ — ділець (sessie, телек, — аналогічно до „Hufe“ чи „Hufe“ в німецьких краях, „mansus“ в французьких та англійських). В залежності від трудової енергії родин вони опановували цілі ділячі чи їх частини — $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, що склалися з садиби (intravillana) і з поля та луків (extravillana). З розміром діляч зв'язувалися обов'язки поселенців, тому ділячі не могли бути іншими, ніж прийнятих розмірів. По різних панствах вони не були однаковими, тай в тім самім панстві різнилися в залежності від якості ґрунтів. Уявляли з себе частину площі проектованої чи повставшої осади. Місце виужиття її в зв'язку з первісними системами сільського господарство час від часу змінювалося. Ділець приділювано новоосадникам в спадкове трудове користування. Звичайно, на час доки загосподарюються (побудують нові хижі, розчищать ліс під ораницю й луки), на низку років (від 12—16**), осадники звільнялися від платіжів і повинностей супроти зверхности. По роках вільгот новий осадник зобов'язувався до регулярних платежів і повинностей супроти зверхности, що спочатку були встановлювані раз на завжди. Які саме платежі та повинності — залежало од умов, що були неоднакові. Звичайно член шолтейської громади був вільний од панщини, але мусів регулярно щороку платити панові оброк — готівкою. Однак, не все та

*) Найстаріші шолтейські грамоти (literae scultetiales): знайдена Бідерманом, по ос. Якубяни, датується 1322 р., а Петровим — 1329 р.; остання по ос. Еві, пізніш Камінь, нині с. Камйонка на Спіші (див. А. Петров, „Древнѣйшая на Карпатской Руси шолтысская грамота 1329 г.“, Ужгор. 1929).

**) Хто осідав на збудовані хижі і розчищені вже поля й луки, той звільнявся на менше років, напр. на 2—3 роки.

готівка могла бути і її мусіли замінити натурою: врожаєм чи худобою. Іноді осадники ще й приносили — в храмовий, напр., день — подарунки на фєвдальний двір: по курці, по одному буханцю хліба печеного, по коблю вівса і т. п. Поза тим кожний осадник був зобов'язаний виконувати панові деяку дрібну службу (*servitutes*), як напр. випасати панську худобу, ходити по дорученнях, обслуговувати панську будову тощо.

Посередник — підприємець (шолтейс-льокатор) старався залюднювати доручені йому площі, доглядав за справним виконанням колоністами принятих на себе обов'язків, стежив за порядком в осаді. За те одержував від поземельного зверхника, згідно німецького звичаю, насамперед земельну площу (звичайно в розмірі кількох — 2—6— дільців) в спадкове користування з правом ужитку з сільських вигонів і правом на рештки площ од приділювання дільців. Поза тим частину — напр. 1/6 — грошового оброку осадників. Іноді й право мати млин або й корчму; врешті, право рибальства. Шолтейс був вільним не тільки від панщини, але й від платіжів готівкою чи натурою, хоч мав і деякі обов'язки перед фєвдалами. Але вони по характеру своєму скорше мали символічне значіння — признання зверхності над собою. До них належав обов'язок давати панові на той час мало-вартності подарунки, як напр. шкірку куниці, або робити деякі послуги натурою, як от дбати про розноску вісток, підпрягати коні за подорожувань земельного пана (*Forspann*) тощо. З тих спочатку незначних обов'язків розвиваються на XVI в. більші. За подарунком шкірок куниці, що іноді зв'язувався з дозволом поставити млин, прийшло, напр. в Ужгородській домінії, давання панству ще й гунь (*lodex*, щось вроді свитки), попруг (*cingulum*), мішків (*sacci*), кошиків (*canistrum*). За незначними послугами на кінець XVII в. — вже й панщизняна повинність. В свою чергу шолтейси з самого початку використовували для себе деякі дрібні послуги осадників. Крім всього іншого шолтейс мав обов'язок і право виконувати ще суд над людністю, заснованих чи доглядуваних ним осад, в деяких дрібних цивільних і карних справах (т. зв. *regalia minora*). Одержувані з того гроші ділилися поміж зверхністю і шолтейсом — суддею так: дві третини діставав перший, а

останню — шолтейс. Для розгляду важніших справ, що виходили за межі компетенції шолтейсів, на місце виїздив сам пан чи урядовець, що його заступав; в таких випадках шолтейс давав хутро лисиці.

На початках існування цього інституту — в кінці XIII, а в Угор. Русі з першої чверти XIV в. — шолтейси користувалися великою повагою. В разі суперечок між шолтейсом, звичайно німцем, і фєвдалом сприводу недодержання умов між ними справа розв'язувалася судом, при чім шолтейса ставили на рівні з вільним шляхтичем. Так велике було признання самого інституту і його рушійної пружини — шолтейсів, фактичних організаторів залюднення і загосподарення поруч з пасивною фєвдальною аристократією.

Спираючись на льокаторські привілеї, підтверджені королями*), шолтейси трималися досить незалежно як супроти зверхности, так і супроти селянської громади. Іноді шолтейси, особливо на королівськ. землях, ставали самостійними шляхтичами відносно осад, що заклали. З часом шолтейські уряди здебільшого доручувано вже ненімцям; приблизно з кінця XIV і початку XV в. ті уряди в руських громадах часто випрошують від фєвдалів збіднілі шляхецькі родини. Шолтейство стає дорогим і тому зачинає подекуди витіснятися зверхностями, від чого втрачають і дотичні селяне. На кінець XV в. більшість існуючих шолтейських громад, в наслідок свавілля фєвдалів, страчують свої привілеї; довше — до часів Марії Терезії — їх задержують поодинокі роди старост, але не всі і тільки для самих себе.

На цім інституті німецького права («на німецькім праві», „*morg Saxono*“, „*morg Scultetorum*“ було засновано, починаючи з першої чверти XIV в. і протягом наступних трьох-чотирьох століть, численні руські осад в Угор. Русі. Згідно Бідермана і за ним Перфецького**) на тім німецькім праві повстали чи роз-

*) Шолтейські грамоти — привілеї по домініях королівських чи таких, що перейшли кому в донацію від короля, стверджувала королівська канцелярія.

**) Там таки, ст. 105 і наступні. Перфецький ототожнює інститути *Schulzerei* і кинижства, — що проф. Кадлец і Петров уважають за хибу. Але під оглядом соціально-господарським за стислого викладу, яким є виклад Перфецького, і на наш погляд можна говорити про один інститут. Саме у праці Кадлеца — „*Valaši a Valašské právo*“ — дається тому вистарчаюча підстава.

вивалися наступні руські чи в кожному разі осади з руською людністю. Почнемо з західньої частини краю. В Спіській ком.: крім 24 т. зв. спіських німецьких міст, тому праву завдячує м. Подолинець (що існувало на 1244 р.), осада Любовна (1323 р.), Кнезін (в XIII в.), Балоча (1323), Гельмановці (1321), Ришенбах (на кінець XIII в.), Ольшавиця (на початок XIV в.), Якубяни (1322 р.), Франкова (на полов. XIII в.), Ярябина чи Орябина (1329), Літманова (існувала з першої половини XV в., а організована на німецьким праві 1570 р.), Остурна (1313), Камйонка (1329 р.),***) Подпроч (1316), Нижні Репаші (1321), Завадка, Годермарок (1471) та інш. В Гемерській ком. (крайня західня гряниця етнограф. руського краю): Тельгарт, Сумяч (коло Попраду) та інш. В Шариській ком.: Із — Пеклін (1326), Шаглово, Роґетовка (в полов. XV в.), Тарнов (1310), Нова Вець (1280), та інш. В Землинській ком.: Орос-Токай (з XIV в.), Ціцока (1309), Чічва та ін.

Перейдемо до східньої частини краю. В Ужанській ком. в рівнині траплялися на німецьким праві одиничні випадки маненьких осад з трьох-чотирьох дворів, однак самостійних, які зростали натуральним приростом. Натомісць в підгірській (в т. зв. ужанській «Країні») і верховинській пасмі на тім праві повстало чи розвивалося аж 43 виключно руських осад, — про що довідуємося з урбару Ужгородської домінії на р. 1691. Межи ними були осади: Порошков, Стричава, Вишка, Люта, Кострина, Ставне, Стара і Нова Стужиця, Загорб, Волосянка, Сухий, Тихий, Лубня, Бистра, Луг, Домашин, Княгинин, Ужок, Велика Туриця, Старий Гемер, Соль, Смерекова, Рагонча, Анталовці, Костьова Пастіль, Ярок, Гусний, Стрипа, Буковцева, Мірча, Петровці, Камінець, Чорноголова, Чорний Поток, Завосина, Зарічча тощо. Мабуть на тім же праві повставали деякі осади й на інших (малих) панствах того ж комітату. Іноді осади вже існували, а потім в них з'являвся шолтейс. Бувало й так, що одна осада по

**) Цікаво, що льокаторська грамота по цій осаді „шолтейська“, а право, на яким вона була заснована, уважалося „волоцьким“. Спіський староста р. 1567 писав, що с. Камень — „villa Valachorum“ (А. Петров, вже цитов. „Древнѣйшая... шолт. грамота“..., ст. 2).

частинам доручувалася кільком шолтейсам. В Бережському ком. і далі на схід німецький спосіб колонізації зустрівся з волоським. В найбільшій на Бережщині Мукачівсько-Чинядьовській домінії проваджено колонізацію на цім другім праві — про яке далі.

В Мармарошині, на схід від замків Хуст, Вишков и Боршова, долинами понад Тисою осаджувано громади упривілейованих німецьких колоністів, які приймали на себе обов'язок залюднювати розсяглі поземельні простори. Той обов'язок виконувано теж по системи *Schulzerei* лише з виборним шульцем-шолтисом. Німецька громада вибирала зпоміж себе здібних до того осіб, яких стверджувано зверхністю і давано землю та інші вигоди, а вони мусіли приводити колоністів. В цей спосіб залюднювано (здебільшого вже існувавши) осади Вишков, Хуст, Довгопілля, Мале Тячово, Барчанфальва (в 1326), *Gyulafalva* та Дунковиця (*Nyires*), знані вже на 1317 р.; на решті, в долині р. Рускої, допливу р. Вишови, що вливається до Тиси — Рускова Поляна і Руськова (обидві існують вже на 1373 р.). По тій же системі *Schulzerei* провадив колонізацію в долині Тиси і орден німецьких лицарів з кінця XIII в. Цікаво, що й волоський воєвода Драга, одержавши р. 1359 від короля волоські осади — Солотвино, Гарпоток, Копачфальду, Дежефальду, Гернесфальву (нині Копашново) та Шугатаг — реорганізував їх так само на засадах німецького права.

Широкий, хоч і не вичерпуючий, перелік осад*), що були засновані чи розвивалися в Угор. Руси від XIV в. на засадах т. зв. німецького права мусимо мати на увазі, щоби зрозуміти організуючу роль того права і німецьких старост-льокалторів в краї, як і їх вплив на соціально-господарський побут людности, насамперед основного її кадру, руської людности. Руський колоніст приносив з старого краю певну соціально-господарську традицію, що в місці нового осаджування зустрічалася з вимогами німецького права і старост-організаторів, яким колоніст мусів підлягати. То була свого роду су-

*) Крім *Bidermann*-а див. ще *Kaindl*, „*Geschichte der Deutschen in der Karpathenlandern*“, II-III, *Gotha*; по Ужгородській дом. також праці *F. Gabriela*.

тичка двох культур і руський люд місцями мусів зазнати німецького впливу. Той вплив виявлявся в чужім по своїх засадах і строгім магдебурьським судівництві, в заведенні місцями дільців (телеків), як варіанту громадського землекористування, в протегуванні інституту єдино-спадщини, праві ортування тощо. Однак, культуртрегерство німців-льокаторів, здається, не багато принесло тривалого наслідування їх способу життя й господарювання. Доки і де шолтейсами бували німці, вони тримали себе відокремлено від руської людности, яко пани; з часом в ролі шолтейсів часто бачимо вже й руських господарів.

§ 17.

Волохи з їх мандрівно-пастівницьким способом життя були знані в часі XI—XVI в. в. на просторах від південно-слов'яно-Балканських країв і до крайнього північно-західнього кінця обох схилів Карпат, до Тешина і Морави включно. Як кочові скотарі — згідно Легоцького — волохи (з русинами) ще до приходу мад'яр мандрували по випасових, головне гірських, в той час нічиїх просторах Мармарощини і Бережщини. Туда примандрували волохи з Балканів, переходячи Семигороддя, де про них згадують перші документи 1210, 1222—1224 р. р.

По татарській навалі та спустошенню королі кличуть нових волохів з Балкану для залюднення країв Угорщини. Вони прикочовують в другій половині XIII в. насамперед до власних Угор і Семигороддя, але також поповнюють волоську людність в Мармарощині, Бережщині та Угочанщині. «За півстоліття» — пише Легоцький — «прийшла знов нова група волохів»; особливо по р. 1284, коли кор. Ладислав примусив частину з них осісти на означенім місці. «Фактом є» — говорить той же автор, — «що в кінці XIII і початку XIV в. у східній частині Бережського ком. — в околицях Білок, Волоського, Чертежа, Іршави й Госсугаті — волохи уже мали добре організовані і залюднені села..., які мабуть вже раніш, з нагоди колонізації на правілеях, жили під окремими сільськими кинижами і рівночасно під зверхністю спільного

виборного вайди (воеводи)«*»). Волохам було вільно розгосподарьовуватися на територіях короля. Що ж до земель поодиноких фєвдалів, то, як православні, через згадану вище постанову Латеранського собору, волохи могли на них селитися — на основі грамоти 1272 р. — лише з дозволу короля.

Так волохи й позаймали в Уграх і Семигородді кілька районів, живучи своєю власною організацією: по громадах обирали кинижів — старост, кинижі певного району самі чи з громадами обирали воеводу — начальника. В районі Семигороддя й сусідніх з ним околиць Мармарощини та Бережщини волохи зустрінулися не тільки з руською колонізацією. Там вже існували й німецькі осади, головно саксонські, обдаровані привілеями ще Стефаном V. Основане на тих привілеях німецьке право саксонських осадників переймається з деякими відмінами територіяльного характеру й волоською колонізацією під назв. волоського права. Волоське осадницьке право не розвинулося на Балканах, де не було німецьких колоній й німецького права, але воно з'являється там, де волоська колонізація прийшла в сусідство з німецькою.

На королівських територіях Семигороддя, як потім і Мармарощини, Бережщини та Угочанщини, волоську колонізацію переводили в той самий спосіб, як і колонізацію на німецькім праві. Король звичайно велів знайти підприємливого посередника (льокатора-колонізатора) та укласти з ним умову, згідно якої той підприємець брався заселити пустопорожні, новинні і (здебільшого) лісові землі безземельними, але працездібними колоністами, полишаючи їм на час, доки забудуються і розчистять ораниці та луки, кілька років волі. По тій вільготі піддавано їх умовленим обов'язкам супроти королівського ерару (скарбу) — вони платять готівку та натуралії і виконують деякі служби (не панщину). За тих колонізаторів у волохів виступають їх воеводи, а ще частіш — кинижі, які одержували за те, подібно шолтейсам-льокаторам на німецькім праві, в спадкове користування, як певного розміру земельний маєток, так і уряд старости-льокатора в новій осаді з різними правами а також повинностями, що з тим урядом зв'язані. Як уряд шолтейса, так і уряд кинижа-

*) Lehoczký T. pro literae keneziales v „Történelmi Társ“, 1890, ст. 164.

льокатора одночасно був і урядом судді для людности тієї осади в дрібніших справах. Не були кинижі шляхтичами, хоч іноді підвищувалися в ранг шляхтичів, звичайно в той спосіб, що король їх кинизький маєток дарував їм, як донацію. Але й без того вони займали положення упривілійованих вільних людей: вага судового посвідчення королівських кинижів в карних справах дорівнювалася посвідченню шляхти (вага посвідчень кинижів поодиноких февдалів була меншою). Іноді кинижі звільнялися од всіх платіжів і повинностей до замку, крім обов'язку військової служби та платежу динара — символа підлеглості; ще деколи кинижам за їх заслуги давалися осади вже заселені. Воеводи і кинижі з часом набували дуже впливового положення. Щож до рядових волохів, то вони, помимо обов'язку до різних праць і служб для замку і зокрема до військової служби, платили королівському ерару пятидесятину (*quingagesima*) в натурі юд овець, кіз і по два динари готівкою з кожного вулика бджіл. За рідкими винятками пятидесятина платилася королю, як представнику державної міці, навіть і тоді, коли король обдарував когось поземельною донацією. Де, крім скотарської системи, практиковано й рільництво і волохи були оподатковувовані, як і решта сільської людности. Крім того прості волохи за користування з королівських земель платили данину на утримання військових залог у замках. Як користівники, а не власники, вони не могли тих земель відчужувати. В організації волоських районів в XIV—XVI в. в. прості волохи дорівнювалися в своїм положенні замковим *castrenses*.

Як сказано вище, в початку XIV в. хвиля волоської колонізації дійшла до середнього Потисся. В другій половині XIV ст. поширюються волохи з своїм скотарством по обох боках Карпат далі на захід; в XV в. вони зустрічаються вже аж в словацькім Оравськім ком. Як і в інших районах Угорщини та Семигороддя й потиська волоська колонізація була колонізацією з військовою метою. Їй ставлено завдання боронити погрянниччя Угорщини і роздвигати їх, поширюючись на схід. До того надавалися волохи під веденням воевод і кинижів і звідти впливали деякі їх привілеї характеру територіяльної автономії. На середнім руськім Потиссі з'яви-

лися волоські осади на королівських землях найбільше в південно-західній Мармарощині, де найдавніші „*literae keneziatus*“ датуються 1317 і 1326 р. р.: з них першу видано волоху Драгушові (сину Драгомира), батькові воеводи Саса і дідові знаних опісля февдалів — ішпанів Балка і Драга. Поза тим повстали названі вище волоські осади в Бережщині; найменше в Угоцькім ком., — в останнім до замку февдала Перенія належало кілька волоських осад. Як військові колоністи волохи і тут задержують свою організацію з воевод і кинижів, не підлягаючи комітатському ішпанату та комітатським урядникам. Воеводи репрезентували їх перед королем, вели їх до бою, судили в деяких справах, нарешті, збирали на воеводських теренах через посередництво кинижів всілякі податки з волоської людности, зокрема п'ятидесятину то що. Кинижі й тут були старостами — колонізаторами. Особливо видатного положення набули волоські проводирі — воеводи та кинижі — в Мармарощині.

Титул воеводи заступав різне по значінню положення. Найвище положення займали воеводи Мармароські. Виконуючи видатну військову службу й будучи начальниками волохів, вони, як вірні васали короля, обсаджували прибуткові посади ішпанів, найвищих королівських урядовців в краю. Воеводи не лише шляхтичі землі, але й перші вельможі краю. Їм дарує король з королівських земель найпросторіші маєтки, вони основники наймогутніших февдальних родів в краю, вони та їх роди розширюють свої маєтності в наслідок надань чи насильствами і держать їх по різних комітатах. Найнижче положення належало воеводам на територіях февдалів: крім титула вони нічим не відріжнялися від кинижів; а як вибрані на час, перебували навіть в гіршій стані, ніж кинижі, яких уряд був спадковим. Середнє місце займали воеводи бережської «Країни», що належала до Мукачівської домінії. Приблизно в цій же положенні були воеводи на гуменських маєтках Другетів Землинського ком. Інститут воеводства в Угорщині з'явився загальною пізніше, ніж інститут кинижів, а зник значно раніше кинизіяту; в Мармарощині він не пережив початку XV в. Як воеводи, так кинижі на королівських землях Мармарощини, були на винятковій для ки-

нижів високім положенні. Дістаючи кинизіят від королівської влади, вони ставали нямешами (шляхтичами), старостами цілої околиці та суддями і перебували відносно осадників в положенні «головно-служних» урядовців; з 1385 р. призначаються дипломами*). В винятковім порядку вони не платили й п'ятидесятини. З кинижами на королівських землях не могли рівнятися своїм положенням ні тогочасні кинижі на землях фєвдалів тої ж Мармарощини, ані кинижі інших районів, як рівнож кинижі пізніших часів, де вони існували. Ці, так би мовити, підрядні, типові, кинижі — льокатори ставали за біровів (рихтарів, суддів, старост) осад, що залюднювали, діставали більше в порівнянні з осадниками землі і лише деякі вільготи, подібні привілеям шолтейсів.

З грамоти королівни Єлисавети р. 1364 пораз перший довідуємося й про існування на південнім етнографічно-руськім закарпатськім погрянниччі дев'яти (пізніше їх стало 10) волоських осад військового характеру, росташованих на південь від Мукачева на території Мукачівської корол. домінії. Були то осад: Доробратово, Міданиця, Арданово, Загата, Завидово, Коропець, Лалово, Колодне (Шандрово), Станово. В разі потреби їх людність була зобов'язана боронити проти ворога Мукачівський замок. За цю військову повинність, згаданю грамотою 1364 р. і доповненнями до неї з р. 1370 і 1378, волохам тої «Країни» дано було приблизно ті ж привілеї та свободи, які мали волохи Мармарощини та інших країв в Угорській державі. Вони обирали — в порозумінні і за згодою замкового кастеляна — свого воеводу. Воевода був їх військовим начальником — вів на війну; був для них вищим адміністратором — збирав з них всі податки, які належали королеві і комітатськму ішпанові; нарешті, був також суддею — в менших справах. Спори про права на маєтки, одержані від королівни у користування, і кримінальні випадки більшого значіння виходили поза межі його компетенції. І тут організація волоського району випадала подібно до інших, як автономна, хоч і з меншим обсягом автономії, ніж у волоських районах т. зв. Волосько-Северинського банства.

*) Mihály, „Máramarosi Diplomák, a XIV és XV száz“, 1900.

Але автономні волоські райони, скрізь, де вони повставали, не довго продержалися. Причин тому є декілько. Від того, що волоські воєводи ставали одночасно ішпанами, комітатська організація робила зайвою окрему волоську воєводську організацію; в особах воєвод-ішпанів положення ішпанів заклопотало і витіснило воєводство. Через те ж, що видатніші з волохів особи — воєводи, кинижі — були нобілітовані і тим набули упривілейованого положення та всіх прав угорської шляхти, не було вже кому дбати про спеціальні волоські привілеї, права та інститути, які в сумі своїй творили волоську автономію: в початках її не завжди додержували, пізніше про неї мало або й зовсім нічого не чуємо, а на другу половину XVII в. автономія волохів й цілком перестає існувати.

Jus Volachiae в розумінні автономії волоських дистриктів залишилося чимсь недовершеним і безслідно зійшовшим з кону життя, але *Jus Volachiae*, волоське право в другім розумінні, в розумінні способу колонізації осадниками земель, одіграло, як і право німецьке, видатну ролю на руських землях обох боків Карпат.

На тім праві спочатку повставали й існували самі волоські осади. В Мармарощині були то Вишня Апша, Середня Апша, Нижня Апша, яку заснував воєвода Драга р. 1390, Солотвина тощо. В Бережщині — наведена нами вище група осад, що склали «Країну». В Угоцькім ком. грамотою з р. 1351 відносяться до замку Кіралігаза, яко волоські, села: Крива, Чорна, Комлуш, Сепгедь, Турч, Баторичі, Герц, Саразпоток і Тарна. Можливо, що якийсь час волоські осади були й в Ужанськім ком. Принаймні грамоти з р. р. 1337 і 1414 говорять про сім тамішніх волоських осад. Хоч не можна стверджувати з певністю, що в них жили самі тільки волохи; ба є сумнів (В. Гаджеги) чи й жили там волохи взагалі коли-небудь.

Як оселенці волохи показали себе неспокійним елементом: з власної ініціативи чи з поручення фєвдалів вони крали все, що могли, зокрема худобу, були паліями, нападали і побивали сусідніх осадників тощо. Видко таким неспокійним елементом були вони й в інших місцях. По другім боці Карпат в Галицькій Русі волохів вважали

за професійних злодіїв, і через те грошева кара за крадіж бралася з інших людей по 3 гривні, а з волохів — у 10 раз більша. В кожному волохові все ще жив дух номада, що тяг до мандрування по вільних просторах. Їх непосидючість підтримувало дві обставини. Хоч вони прийшли в край, коли ліпші рівнинно-долинні землі, придатні для рільництва, ще не були порозбирані, а пастівницькі райони й тим більше залишалися вільними, однак прийшли тоді, коли поставлення простого сільського люду, до якого наближалися рядові волохи, почало ставати все гіршим, і зрештою завершилося біля 1514 р. прикріпленням його до землі. Другою причиною непосидючости було те, що заняття скотарством в тих часах було вигіднішим за рільництво, яке, коли вони місцями й провадили від кінця XIII в., то тільки як другорядне підпомічне заняття. Все те не прив'язувало волохів до постійного оселення і вони не вдержують всі позаймані простори. Воєнні походи Людовика Великого (1341—1382) проти татар, в яких брали участь й мармароські та семигородські волохи, показали волохам нові землі Буковини та Молдави. Туди вони й почали відходити.

В р. р. 1342—1344 вже осів на Буковині воевода Драгош з волохами, признаючи зверхність угорського короля. Дальші виселення волохів до Молдави провадилися з східних комітатів Угор. Руси і сусідніх околиць Семигороддя під проводом їх мармароського воеводи Богдана. На цей раз шукали не тільки ліпших пасовиськ. Р. 1349 Молдава стає незалежною державою на чолі з тим воеводою, знаним в історії Румунії, як Богдан I (1348—1355). Не дивлячись на перешкоди, ставлені від того часу Людовиком Вел., здержати розпочатого народнього руху до нових земель не було можливо. Волохи продовжували виселятися. Це тяглося ще й в р. р. 1351—54. Було це переселення з одних руських земель в другі руські, чим і пояснюється, що при дворі молдавських господарів, доки столицею була Сочава, панувала рус.-укр. мова, була урядовою мовою держави та відповідно зафарблювала й стару церковно-слов'янщину по церквах. Так було аж до р. 1565, до перенесення столиці до Яс.

Волохи кидали осаді в Угор. Руси, а на опущені ними

місця чи поміж незначні рештки волохів від р. р. 1342—43, як то стверджує й мад'ярський історик Петровай,*) починає масово вливаться руське населення з Поділля. Коли після того в мармароських дипломах говориться про волоські села, то, за незначними винятками, все слід розуміти дійсну людність, тоб то руську, що й діставала права »королівських волохів«. Так було по дипломах кор. Єлисавети і Марії; наприклад, виразно руським селам надано волоські права по диплому 1451 р. Заміна людности на руську іноді приводить до заміни назви сел на руську. Напр. одна осада в Мармарощині мала по черзі назви: Лазу Марє, Регорєст, Глад, Дошчаря, Туртелли, Алча Міка, Плопет, Костомаре, Формоза, Лунка, Тристь. Кінець-кінцем, нині це руська осада з назвою — Копашново.

Подібна ж заміна волоської людности руською приблизно між 1466—1493 р. одбувається і в районі дев'яти волоських осад при Мукачівському замку. В грамоті Корвина 1493 р. вже не говориться, що то волоські осад, а що людність теж волоська. Натомісь про всю суму осад уживається назва »Країна«, яка, проте, вже й раніш існувала. В грамоті Ю. Раковція р. 1648 країнські селяне називаються вже просто руськими. Через ту заміну людности опинилися на закладі волоського права та привілеїв з ним з'язаних вище згаданих дев'ять руських сіл »Країни«, а з 1506—1523 р. ще й десяте, — новозасноване с. Кендерешово.

Однак, на тім же волоськім праві були заложені й інші осад Мукачівсько-Чинядьовської домінії, як от Горні Віжниці, Грибовець, Обава тощо. Вони здебільшого з самого початку мали руських осадників. Що кинижами а іноді й фєвдалами бували волохи, те, одначе, не перешкоджало руській колонізації. Напр. мармароські осад Імстичово, Терєсва, Нєресниця, Горінчово та Ліпші (на 1350) зуться *villa olachales*, їх киниж чи потім фєвдал (Корочин) був волох, а оселенці і всі названі села — руські, а не волоські. Тож коли в документах XV—XVII в. в. говориться про волоські села в Угор.

*) Вже цитов. його праця про мармар. фєвдальний рід Довгаїв; див, також В. Гаджега, „Додатки до історії русинів... в б. ж. Землинській“, там таки, VII—VIII, ст. 37.

Руси і про волоських кинижів, то не завжди значить, що й нарід по тих селах був волоським, — простий люд був в них, за незначними винятками, все руський.

На волоськім праві виникли взагалі ще й в наступних віках — XVI та першій половині XVII — численні руські осади в Бережським (разом коло 77), Угоцьким і Мармароським ком. та подекуди і в західній частині Угор. Руси. Що більше — на волоськім праві засновано, починаючи з другої половини XIV ст., а головню в XV в., чисельні руські осади по другий бік Карпатського кряжу, в Східній Галичині — все на підгірських і гірських лісових площах, непридатних для рільництва, а тільки для скотарства. В XV в. їх там було разом понад 50, в XVI в. про них свідчать люстрації (ревізії маєтків). На початок XVII в., головню на Самбірщині, Перемишлянщині і Саноччині, налічив їх проф. Кадлец аж 315. Й там спочатку в осадах на волоськім праві, як королівських так і февдальних земель, осідали волохи; потім сумішок — волохи й руські, зрештою — виключно руські. Колонізація на волоськім праві, поширюючись на захід, сягала і на словацькі землі аж до Оравського ком. В нім на 1474 р. зустрічаємо три «волоські» осади, але коли двом з них у 1576 р. довелося визначити народність, то писано: «русини чи іншим іменем волохи» (волохи тут значить пастухи). Колонізація на волоськім праві в Оравським ком. продовжувалася ще й у 1614 р.

Оскільки ходить про форму закладання сільських осад, уважають так зване «право волоське» власне тільки за модифікацію «права німецького». Дійсно, поміж ними не легко знайти ріжницю і коли її вбачають в різних заняттях осадників, а саме що в осадах німецького права жили осадники з рільництва, а в осадах на праві волоськім — переважно займалися випасом худоби, то це зовсім не переконує нас. Чому ж тоді численні осади верховинські та підгірської зони, як то було по Ужгородській домінії, засновані на німецькім праві? В горах, де не лише для тих часів, але й до нині, можна сказати, що рільництво відограє другорядну підсобну ролю! Назви *scultetia* і *keneziatus* не випадково уживаються в низці дипломів як синоніми: напр. в дипломі Ю. Раковція

з р. 1611 (про ос. Буковинку) і з р. 1645 (про ос. Перекресну). В грамоті, виданій 1607 р. на кинижество в Нижній Апші, воно зветься шолтейством (*scultatia*) і то — згоджується Кадлец — »з повним правом, бо з бігом часу колонізація на праві німецькому і волоському так зблизилися, що між одним і другим правом не було значної різниці«.*)

Назву волоського можна з'ясувати, на наш погляд, і як просту підміну назви німецького права. Справді, з таким підмінюванням понять ми маємо не раз до діла. Скрізь, де волохи жили (раніш межі сербів і болгар, потім поміж мад'яр, нарешті межі слов'янською людністю обох схилів Карпат і аж Татрів), їх пастівницько-скотарський спосіб життя витворив з назви волох синонім пастуха: волох і пастух стало ототожненням. Пастухів називано волохами, — так повстали »волохи« русинської, словацької і польської народностей. Подібною підміни набрало слово волох і в осадах організованих чи започаткованих волохами в Угор. Русь, яких склад згодом змінився на руських. Як і осад закладені на »волоським праві« вони звалися волоськими, хоч в дійсності стали руськими, словацькими тощо, а з колоністів тих осад утворилися »волохи« руської, словацької і ін. національностей. Селяне безперечно руських осад пишуться іноді в документах „*olachales*“ або „*valachales*“, а в урбарних списках ще й у XVIII в. назвою »валах« означається чабан. Волоси, зустрівшись з осадами, заснованими на так зв. німецьким праві, переняли той спосіб колонізації, як вигідний для себе, і рознесли його в своїх мандрівках по Карпатах, від чого він став зватися волоським. Перед нами не так модифікація права, як підміна назв.

Дійсні волохи стояли під сильним слов'янським, зокрема руським впливом, були напівслов'янами. Вони перейняли від слов'ян масу слів, виразів і термінів не лише першої потреби, але й з усіх інших ділянок людського, в тім числі духовного,

*) Для цього розділу використано таку літературу: К. Kadlec, „*Valaši a valašské právo v zemích slovanských a v uherských*“. Praha, 1916, st. 263. і инш. — головно на основі цієї монографії представлено нами правне поставлення волоської колонізації; крім того-Бідермана, В. Гаджеги, „Князь Ф. Коріятович і Мармарощина“, Під. Русь, 1920 і дещо з Michály, „*Máramarosi Diplomák a XIV és XV száz*“, 1900.

життя. Словник румунської мови Чигака (Cihac) наводить 5765 слів, з того 1165 слів мають латинське походження, 966 — турецьке, 635 — неогрецьке, 588 — мад'ярське, 50 — албанське й 2361 — слов'янське. Ці останні здебільшого русько-українського та почасти болгарського походження: бразда, гребля, країна, крайник, воевода тощо. Відколи з'явилося письмо, волохи й писали по слов'янському — кирилицею. В небагатьох осадах волохів, що заховалися в Мармарощині до наших днів, ще й тепер можна по церквах бачити, і ми самі то бачили у Середній Апші р. 1932, священні книги писані кирилицею, хоч і на волоській мові. Щодо звичок і звичаїв, то навіть румунський автор Длугош (I. Dlugossi) признає, що волохи перейняли їх від русько-української людності; це констатується на наш час й в згаданих вже мармароських осадах Нижній та Середній Апші.

Як вказано вище, низка осад, спочатку волоських, в пізнішій часі стали руськими. Від бувших волоських осад, як і від волохів, що мандрували з своїми чередами та отарами по полонинах, на наш час не залишилося іншого сліду, крім назв перш усього деяких гір і полонин, рідше інших місцевостей, насамперед в Мармарощині, Бережщині та Угочанщині; але поза тим і в Землинщині, Шаришу, Спішу, Гемеру, Липтові і Нітрі та й на східнім, галицькім, схилі Карпат. Та ще, як пам'ятник їх пастівницько-скотарського хозяйнування, передалася карпатській руській людності деяка, зв'язана з тим, термінологія.

З перших, можливо подекуди сягаючих ще в дакійські часи, вкажемо на назви гір та полонин: Горган (від волос. (gurgiu), Кліва і Клева (від латин. clivus), Менчул, Мунчел, Менчеліна, Менчелік (від вол. muncul і зменшеного від нього mencilik, в яких пізнаємо латин. mons), Піетрос, Петрошул (від вол. petroş), Шешул та Шеша (з вол. sesşu — рівнина) Магура (від вол. magura, тобто самітньо стояча гора), Плай, Плаек, Плайк, як і плай (лісова стежка) від вол. plaiu, Говерля (з вол. hovîrla — гора, яку тяжко переходити) і т. д. Кидається у вічі, як слушно підмітив Я. Стрипський, що тільки самі височини, гори і полонини носять волоські назви, а вже долини і місцевості нижче положені — все руські. От

напр. у Мармарощині с. с. Ясінь, Рахово, Богдан, Требушани, далі ниви, городи, царини сіножаті, — все це носить руські назви; а вже гори в тих же самих селах зуться — Секетура, Шешул, Рупшур, Брадул, Костомаре, Формоза, Туртелли, Гросул, Менчїл, Флантус, Гропа, Скуртул, Ташул і т. д. Цікаво, що в гірських частинах Мармарощини, Бережщини і Ужанщини в кожному майже селі є повторення з тих самих назв і т. ч. на географічній мапі зустріваємо по кілька, іноді по десятку, тих самих чи трохи змінених назв, як от Меңчул, назва, що в Мармарощині зустрічається в 11 варіаціях, в Бережщині в 4, в Ужанщині в 1, в Землинщині в 2, в Шаричині в 4.*)

Де-які терміни, зв'язані з випасом худоби і видоєм молока, від волохів — старіших карпатських мандрівників — передалися пізніш прибувавшим і їх повільно заступавшим руським пастухам; хоч частина їх в свою чергу одбиває слов'янський вплив. От кілька прикладів. Марга (худоба) з волос. *marga*. Ватаг (головний пастух) з вол. *vtaŋ* чи *vtaf*, хоч це слово, може, й до волохів прийшло з Наддніпрянської України. Бовгар (пастух волів) з вол. *bovagiŋ*. В свою чергу слово «кошара» можливо запозичене від українців, бо поширене аж до Донця. Колиба (курїнь пастухів) з волос. *kolib* а ними запозичено від греків просто чи через посередитво югослов'ян: в Босні злиденні хатки, сплетені з гїлля й покриті дерев'яною корою, називають колибами. Салаш (стійло пастухів з примітивними забудовами) з волос. *salaş*, а до них перейшло від греків. Стїна (салаш) з волос. *stina*. Трембіта (пастухівська труба) з волос. *trîmnita*. Глеґ (молоко, що за варення ссілося) з вол. *chiag*. Урда (сир) з вол. *urd*. Женциця (сироватка) з вол. *jintîa*. Будз (сир) з вол. *budz*. Цара, царинка (лука, поле) можливо з рум. *ţara*, але царина — слово поширене й в мові Наддніпрянської України. Ватїрка (вогнище) з вол. *vatr*; ватра (вогонь) від вол. *vatra*, що його запозичили волохи від югослав'ян. Путна (дерев'яне відро, що носять в нїм воду і т. п., прив'язане за спиною) з вол. *putina*. Бербениця (посуда на молоко і сметану) з вол. *barbinta*.

*) Я. Стрыпскій, „Гдѣ документи“..., сс. 24 і 28.; гора Шешул чи Шешул у гуцулів'нині ще зветься „Надія“.

Баганчі (чоботи) з вол. *boćinci*, Клебана (капелюх) з вол. *clabana*. і т. д.*)

Ця ж і подібна термінологія зустрічається й у руської людности, що живе в горах і по галицьким боці Карпат, як також на Буковині.

§ 18.

Серед приходьків в край зовсім в другорядній кількості на цю добу виступають ще печеніги, цигани, мад'яри, серби (раци), жиди та мусульмани.

З грамоти кор. Ладислава р. 1273 довідуємося, що в околицях Угочанських колись раніш — в кожному разі від X по XIII вік — жили печеніги. Їх військові колонії були й в околицях Токаю і на південь від Чопу, — на той час пункти північної грюниці Угорщини. Від печенігів не лишилося сліду в потатарський час.

Цигани, вихідці з Індостану, згадуються на Пряшевщині та Землинщині в документах XIV ст., але зрідка траплялися й з XIII в. За кор. Сигізмунда р. 1423 цигани дістали громадянство і значилися серед свободних. Вони мандрували літо й зиму в своїх шатрах; з продукційних занять за ними значиться ковальське ремесло. В долішняків і верховинців, як показали наші обслідування сільського побуту, й р. 1932—1934 зустрічається ще пережиток, що ковальство — то циганське діло (с. Горинчово, Хустської округи, Вишне Студене на Волівщині тощо). Знов таки по наших дослідженнях 1933 р.***) у верховинців — бойків від глибокої давнини залишається переконення, що на селі потрібній циган, щоб кував. Ковальство, напр. в с. В. Студенім і по сусідніх селах (Воловецької округи), в уяві народа так зв'язано з циганами, що коли хтось говорить: »той вивчився на цигана«, то значить на коваля. Р. 1933 у В. Студенім було дві кузні — одна жидівська, друга — русинська, але люде говорять: »в селі є два цигани«. Т. ч. колись виключно циганське ремесло, ковальство, призвело до ідентифікації виразів циган і коваль і до

*) J. Král, „Osídlení Podkarpatské Rusi“, st. 15.

**) Разом з інж.-екон. М. Кушніренком та інж.-агр. Г. Гордієнком.

витіснення першим другого, до підміни професійної назви народностною, хоч ковальство пізніш стало заняттям й не циган.

Мад'яри в середньовіччі головною своєю масою перебувають в середині пізнішої Угорщини (див. ст. 12). В руській краю вони стрівалися одиницями і розпорошено. В незначній кількості — головно від XIII в. — мад'яри прибувають, здається, раніш і здебільшого в адміністраційні осередки, замки, міста, в осередки великих доміній, в тих рідких випадках, коли їх пани були мад'яри. Ще й в початках XIII ст. мад'ярська масова колонізація, як свідчить Анонім, не досягла Уйгелю, тобто Нового Міста під Шатром; не досягла вона й інших руських комітатів. В цілих комітатах, як от Бережський і Шариський — як каже Бідерман — жаден документ аж до XIV в. не має в собі ані згадки про мад'яр.

З дотатарських часів на Землинщині існувала колонія італійців під назв. Бодроголос. За Бейли IV з р. 1254 там оселено італійців — виноградарів — в ос. Оласі, Ліску та Потокку. Здається, що італійського походження є й м. Барі на Землинщині.

В другій чверті XV в., потиснені турками, з'являються боснійські й македонські серби (раці), осідаючи головно в Варадинській краї. Частина їх — до тисячі родин — прибула під веденням сербських деспотів Юри Бранковича*) та Степана Лазаревича, яким належала й Мукачівська домінія. Новоприбувші були розселені в т. зв. Гайдуцьких містах Саболчої жупи і серед руської людности. Бідерман вказує, що Баранкович володів Bösörmény та Dorogh аж до р. 1450 і осаджував там раців. За Матея Корвина (1463—1490) селили раців в Мармарощині. Знов в XIV—XVII стол. сербські родини, утікаючи від турків, оселялися в горах Карпатських і підсилювали старші сербські колонії. Нам довелося зустрінути сліди колишнього перебування раців по долині р. Тересви (напр. у Дубовім), а по лівім (нині румунським) боці Тиси, приблизно проти с. Бедевлі, нам ще й в 1932 вказувано одну осаду раців.

*) Csaplovics Joh., „Gemälde von Ungern“, Pest, 1829, Th. I, S. 197; Bidermann H., там таки, I Th, S. 44.

Жиди і мусульманські араби (сарацини та ізмільтяни) були фінансистами і провадили загрянничний торг, зокрема від X в. і до кінця XIII в. торгували християнськими невільниками. З огляду на останній їх рід діяльності кор. Коломан (на початок XII ст.) наказав, щоб вони мали свої оселення при біскупських резиденціях, аби таким чином торг невільниками провадився під доглядом церкви.

Про жидів та ізмаїлітів говориться в Золотій Булі 1222 р. А власне, щоб король не призначав їх на фінансові посади — по веденню державних комор, монетної і податкової справи та соляних підприємств — без згоди сейму. Тим засвідчено взагалі фінансовий характер їх діяльності. І дійсно, напр. на час Андрія II з соли самосько-мармароської, крім угорського духовенства, зробили собі джерело прибутків ще жиди, ізмаїльтяне та сарацини. Ухвала Золотої Булі не досягла цілі: королям все не вистарчало грошей і вони зверталися до арабських та жидівських купців за позиками. Натомість не мали нічого іншого робити, як давати в заставу, тобто передавати в користування чи в оренду, такі уряди та зисковні джерела, як биття монети, соляні комори, цла, мита тощо. Мав рацію Швартнер, коли писав: »Золотою добою для жидів Угорщини був XIII вік, особливо за Андрія II, який всю торгівлю крамом і грішми, також більшість доміній і регалій, передав в оренду жидам«*»). І треба було аж надзвичайних заходів, щоб ті галузі народнього і державного господарства знову вирвати з їх рук. Жидівське визнання не було признаним, а законом 1578 р. їх видалюють за межі держави, що теж не досягало цілі.

Загалом, перечислені тут, незначні по кількості, роди колоністів, за винятком раців, не мали аграрного характеру.

§ 19.

Видатний вплив на долю угро-руського населення мали: процес фєвдалізації, започаткований в кінці XII і початку XIII в., та колонізаційний прилив нової людности, головню руської і потім німецької. Роздачі державних просторів шля-

*) Schwartner M., „Statistik des Königreichs Ungerns“, Pest, 1798, S. 104.

хецтву підпорядковують осілих на них вільних селян панствам, а доприселення нових осадників зменшували обшари незайнятих земель. Тим й неосіла вільна людність ставила перед необхідність і самій осідати на землі, загрожені безповоротним відняттям під осади колоністів. Хоч як любила вона пастуше-свобідне мандрівне життя, все ж під тиском февдалізації та нової колонізації примушувалася до більш сталого зв'язку з конкретними землями, починаючи від земель найбільш придатних під сільсько-господарську культуру. Тісний же зв'язок з землями, що ставали панськими, зв'язок давній чи від нового осідання, тягне за собою соціальні наслідки — повільне підпорядкування февдальній зверхності, повільну втрату свободи і повільне закріпощення. Воно наростало: в часі — од старших віків до пізніших, а в просторі — з рівнини до Верховини.

До включення в Угорську державу руська людність краю була вільною. В самій же Угорщині од часу приходу угрів, як завойовників, були і невільники (раби), комплектовані перш усього з полонених, а почасти з заложників, яких брали мад'яри з місцевої людности за опанування краєм. Заложники за певних умовин оберталися в невільників. (Інші джерела невільництво нас тут не цікавлять.) Невільництво продержалося в Угорщині приблизно до кінця XIII в. Напр., в грамоті 1067 р. про заснування абації в Засті (Собольчого ком.) говориться між інш. і про 104 дільця невільників. Так само з однієї грамоти по заснованню Лелеського монастиря видно, що йому разом з маєтностями віддано коло 120 родин — мельників, кухарів, пасічників, гайових тощо — зобов'язаних до всяких невільницьких робіт. Крім того ще й якесь число півсвобідних чоловіків і жінок, що обов'язані були до різних робіт, які накаже виконувати монастирська адміністрація, хоч би й переводячи їх з одного пункту перебування в другий. По селах Угорщини перед впадом татар жили раби й вільні; були й чисто невільницькі села, — каже історик Ачаді. Невільників виуживано для праці, але нетреба представляти організацію праці невільниками, як якийсь колективізм (що знаходимо у В. Халупецького).*) До кінця

*) Його „Staré Slovensko“, ст. 287.

XIII в. невільники ще продавалися на міських торговельних площах Угорщини по три марки. Торг невільниками засвідчує митний тариф Остриґома з р. 1288. Невільник не вважався за особу, а за річ. Їх скуповували на вивіз магометанські араби (сарацини чи ізмаїліти) та жида.

За кор. Коломана, приблизно на початок XII ст., обмежено обсяг невільницького ринку, заборонивши продавати невільників за жордон Мад'ярщини. Поважне значіння в справі знесення інститута невільництва мала католицька церква, осудивши невільництво. В наслідок того в чисельних випадках свіцькі февдали, за для спасіння своєї душі, дають невільникам волю, або передають їх в маєток церквам. Бувші невільники, що дістали волю за спасіння душі якогось февдала, звалися »душноками«. Про них, між іншим, згадується в ухвалах собору 1092 р., що відбувся під проводом кор. Ладислава II у замку Собольч. Коли душноки переводилися до якоїсь церкви, мусіли при ній виконувати те завдання, на яке призначалися. Найчастійше були дзвонарями, поза тим малярами, винарями, ловцями тощо; також досить часто їх переводили на службу священикам чи біскупам. Душноки після виконання завдання, на яке призначалися їх б. власниками, ставали вільними (лібертинами)*).

Невільництво руської людности було дуже рідкосним явищем. На погляд Бідермана угроруси були до пізнього середньовіччя здебільшого цілком вільні люде, тоб то не були зобов'язані жадною невольницькою чи кріпацькою залежністю. За деякими винятками вони мали обов'язки лише супроти короля. Хто тільки був руського походження той, правдоподібно, вже від народження був особисто вільний**). Від того свобідного стану руської людности йшов повільний розвой в бік залежности.

Пастухи, якими спочатку була більшість руської людности краю, стояли безпосередньо »під протекцією« короля, верховного власника територій, на яких трималося віками кочове

*) В. Гаджега, „Додатки... в Ужанській жупі"... Н. Зб. Просвіти з р. 1923, ст. 47; його ж. „Додатки"... про Угоцьку жупу, там таки, за р. 1925, ст. 7.

***) Bidermann H., там таки, II, ст. 88.

скотарство. Своє територіяльне *Schutzrecht* королі передавали по окремих територіях, в тім числі в Угор. Руси, іншим членам правлячого дому, яко віцекоролям, разом з обов'язком захищати гряниці. Так було в початках династії Арпадовців, коли й в руській краї княжив Емеріх, син кор. Степана Св., і руські трактувалися, яко *hospites*. З осіданням настало по королівських територіях руська людність творить і поповнює собою число коронних селян, для яких король був *Schutzher* і *Grundher*. З розвитком донацій його місце займав февдал. В дальшій еволюції февдал виступає вже тільки як *Grundher*, що потроху прибирає до своїх рук людність, оселену на його панстві.

Як першу групу, що підпала закріпощенню, називають замкових слуг (*castrenses*). Деякі автори їх змішують з невільниками, що з'ясовується значною подібністю положення. Межи замкових слуг траплялися між інш. й деякі провинильці, відпокутуючи дожиттєві карі, — наприм. за контрабандне переганяння худоби через гряниці. Була це перша переходова група межи вільною людністю і невільниками.

За замкового ладу вільна людність на королівських землях складала дві підгрупи: удворників і йобагіонів (ліпших). Удворники — сільські господарі — давали звичайну данину з землі, що заведена була з часів св. Степана (975—1038): десятину королю і крім того десятину єпископу. Удворники виступали в разі військової потреби на поміч йобагіонам. Йобагіони складали залоги при замках і взагалі виконували військові обов'язки. В разі потреби вони особисто й збройно виходили в похід чи боронили замок. В мирний час обслуговували апровізацію замків. Звались *jobagiones castri* або *populi castrarum*, складаючи групу *pauperes nobiles*. Мали більше вольностей і вигід, ніж удворники.

Але ж з усуненням замкового ладу і масового роздарювання території февдалам в коріні змінювалося й положення людности, яка на тих територіях жила. Що февдали відразу ж роблять замах на її свободу показує вже Золота Була р. 1222, підтверджуючи, що йобагіонам полишаються свободи, які за ними признані ще Степаном Св. Марна річ! За закріпощенням замкових слуг наставала черга й вільних груп.

З них раніш мусіла поступитися своєю свободою група сільських господарів. Королі, роздаючи території, не числились з тим, що на них сиділи вільні люди. Напр., Степан III (1161—1173) подарував своєму слугі, Деке, частину землі королівських удворників ос. Севлюша. Далі роздають землі і з удворниками разом. От, напр., з привілею Бейли IV довідуємося про повинності на час впаду татар кол. удворників супроти Панонської абації десяти осад, росташованих в районі Севлюша. В них було 30 дільців (*mansiones*) свинарів, які звичайно називалися Гузнов. Ті з них, що мали два дільці, — мусіли щороку дати абації одну добру й відгодовану свиню, та ще на взуття ченців козячих шкір. Поверх того свинарі мусіли виконувати й інші обов'язки, як і всі інші удворники. Ті обов'язки почасти мали характер натурального оброку, почасти натуральних одбутків. Од всіх дільців удворники мали платити 400 мір найліпшої пшениці та десятину від ягнят, кіз і бджіл; поверх того абація примушувала їх ходити за гонців, робити бочки, нарешті, возити навантажені вози через увесь край*). Такий обсяг повинностей на половину XIII в. удворників, що опинилися залежними від духовного феода.

Згідно Ачаді, історика кріпацтва в Угорщині, в XIII в. розвинулась февдалізація мад'ярської душі, а в XIV—XV в.в. мад'ярська шляхта організовує в себе кріпацтво на взірець західньо-європейський. Помилялися б ми, коли б подумали, що воно випадало скрізь однаково. Від XII і XIII в. «обставини в кожній домінії, ба навіть в поодиноких селах, інакше розвивалися і доля робочого підлеглого люду в першій мірі залежала від індивідуальности февдала»**). Як в Мад'ярщині, так було і в б. Угор. Русі. Позначити одну лінію розвитку закріпощення неможна.

Йобагіони довше мали волю, бо, як вояцька група, були потрібні королям і февдалам. Від першої чверті XIV ст. магнати, прелати і багатші шляхтичі, навіть деякі вищі урядовці, зобов'язуються королем вдержувати відповідно до простору

*) В. Гаджега, „Севлюш“... , Подк. Русь, 1925, ст. 12.

**) Acsády Ign., „A magyar jobbágyság története“, Budp., 1906.

маєтку на свій кошт озброєні військові залоги (бандерії). Деякі представники магнацьких кол, як і групи прелатів, мали повинність виставляти 500 і більше вояків, — в XIV в. таких було в Угорщині загалом коло 20. Вони виводили на війну свої ватаги під власним прапором (*bandièr*), звідки походить і назва бандерії. Подібно ж за Анжуйської династії й королі та королеви теж мусіли удержувати за свій кошт бандерії. Бандеріяльна система оборони держави змінена р. 1397: за турецького нападу від кожної порти стали побирати один дукат, а шляхта в час війни мала вирядити озброєним кожного 20-го свого кріпака; з р. 1435 від кожних 33 підданських порт — одного озброєного верхівня; за Матей з р. 1458 — від кожних 20 порт; а з р. 1465 — від кожних 10 порт. Аж кор. Матей поклав перші початки постійному війську, прийнявши на службу вояцькі залоги під веденням Гіскри. До того ж часу вільні йобагіони були потрібні. Були, так мовити, васалами февдалів, а на землях прелатів — підвасалами предіялістів, складаючи групу *jobagiones ecclesiae*. Через надужиття февдалів і свобода йобагіонів, останній пережиток замкової організації, з часом страчується.

Приблизно на кінець XV в., як ті шари сільської людности, що колись належали до замкової організації, так і інші, які жили чи приселилися мимо неї, складають суцільну сільську непривіліювану людність, під одною назвою йобагіонів чи йобадів. За ступенем свободи і несених тягарів в ній можна було розрізняти декілька груп.

В найліпшій положенні були ті селяне, що жили на рештках королівських земель. Від давніх давен, яко свобідні заселенці (*hospites*), вони давали за користування землею вільний динар, тоб-то поголовну чи подимову пряму державну данину, крім того десятину з свиней і „*marturina*“, тоб-то податок шкірками куниць. Ті відносини з доби Арпадовців деякі дослідники вважають за орендні і гіпотечно з них виводять розвій цілого кріпацтва в Угорщині, — подібне пояснення зародження кріпацтва можна зустрінути й для інших країн, напр., для Московської держави. Вільний динар в Угорщині побирали також і з „*servienses*“, про яких говорить Золота Була та інші документи XIII в., а яких дехто вважає не за шляхту,

лише за вільних осадників на умовах оренди*). Селяни, що жили на королівських землях, в порівнянні з іншими, завжди мали більше прав щодо відходу на друге місце.

В аналогічному з цим двома групами положенні перебувають осадники на німецькій і волоській праві, досить численні і в Угор. Руси. Їх положення орендарів означували колонізаційні умови, що спочатку і пізніше (XVI—XVII в.), де в колоністах була потреба, мали характер двобічного акта, відповідаючи й подібним умовам інших країн, зокрема т. зв. «поряднім» Московщини, що починаються з XVI в. Ці осадники спочатку дають лише грошеві і натуральні приношення земельному панові, а з XV в., як невеликий додаток, зачинає поширюватися панщина й по осадах німецького права з осілим хліборобським способом життя. Так було й по другім боці Карпат, напр. у Львівській землі, де панщина (*labores*) в середині XV в. вже є загальним явищем по осадах на німецькій праві, хоч і в розмірі ще тільки кількох днів на рік, частіше 14 днів. Пізніше приходить панщина в гірські осадки на німецькій та волоській праві, в райони придатні на той час лише для пастуського життя. Ще й у XVI в. по тих осадах, за окремими винятками, не зустрічаємося з панщиною, а лише з віддачами натуралій.

Останній же кадр сільської трудової людности, що жив на землях свіцьких чи духовних феодалів, де далі більше попадав у залежний стан йобадів. Вело до того багацько причин. Основною з них було, розуміється, королівське роздарювання територій, з чим мусіли прийти обов'язки осадників на користь земельного пана. Поза тим самостійність трудового господарства тяжко було вдержати за тодішніх умов, коли господарь був полишений на свої власні сили супроти всього того, що підривало й руйнувало життя й господарство. А тих руйнуючих факторів було немало.

З них насамперед слід згадати епідемії мора (чорної смерті), що у всіх державах і найбільш культурних, як Франція та Англія, в добу середньовіччя скосила поверх третини людности. В Угорщині, в тім числі й в руській краї,

*) Erdélyi László, „Az első állami egyenes adó elmélete“, Századok, 1913.

в 1349 р. крім мора лютував ще страшний голод і були незвичайні землетруси, що руйнували оселі і навіть 26 знищили. Мор й потім не раз бував в Угорщині: р. 1439, коли од нього вмер і кор. Альбрехт, р. 1441, р. 1456, коли його жертвою став правитель Іван Гуніяді, в р.р. 1509—1511. Мабуть не минав він й Угор. Руси.

Руйнуючими були й безжалісні умови заставного заборження, і надужиття сильного сусіда — февдала, що міг просто підбити слабшого, і безчисленні зовнішні і внутрішні війни і т. д. Самих війн з зовнішнім ворогом провадила Угорщина з часу Степана I до 1526 р., тоб-то на протязі 526 р., майже 200 літ! Кожний 2—3 рік проходив у зовнішніх війнах. До того приходили ще внутрішні.

Вже за Ладислава IV (1272—1290) в Угорщині запанувало в дійснім розумінні слова «право кулака». Самому королю не раз доводилося воювати з февдалами, що бунтувалися проти нього. Загальним гаслом стало: «чия сила, того й право». По смерті Андрія III (1301 р.) февдалізм набрав форми нічим не стриманого бурхливого свавілля сильніших магнатів. Цей період безладдя, припинюваний на короткий час сильнішими королями, як Карло Роберт (1308—1342), пізніш Матей Корвін, дотягся аж р. 1560. В початках XIV ст. деякі з магнатів на підбитих територіях робилися самі впрост королями. З них досить назвати для руських земель — палатина Омада з роду Аба, для сусідніх на захід — гр. Матвія Чака з Тренчина, з його величезною сатрапією на словацькій Подунайщині, для сусідніх на південь (в Сукмарщині, Бігару і Клужі) — панів Боршовців, на схід (в Семигородді) — Воеводу Ладислава. Омад опанував було територію комітатів Спільського, Шариського, Землинського, Угоцького, Сабольцького Бережського та Абауйського, з низкою замків — від Любовни на заході й до Мукачева на сході, вербуючи в свої бандерії й руську людність; лише м. Кошиці поставило йому такий опір, що він сам був забитий. В Мармарощині в XIV ст. такими олігархами були дехто в роду Довгаїв та Драга. На кінець першої чверти XV ст. (за Сигізмунда Люксембурського) угорська територія поділена межі кількома магнатськими родинами і напр. Іван Переній, якийсь час панував

в комітатах Спіськім, Угоцькім, Мармароськім, Сукмарськім і в області Сикелів на Семигородді, а Матей Паловцій в ком. Землинськім, Бережськім, Абауйськім, Шариськім, Угоцькім та Собоцькім. Пізніш, в XV в., панування тих магнатських родів в Землинському і сусідніх комітатах продовжували їх наступники — Степан Переній і Степан Паловцій. Обидва збройно виступають проти самого короля, спустошуючи вогнем й мечем добра корони, вломлюються в конвенти і комітатські уряди, вислані королівські війська розганяють. Переній з своїм братом грабують купців на великих дорогах. Тому поклав кінець кор. Матей у 1483 р. Та це тільки приклади найвидатніших бунтівників. Поруч з ними, як напр. по Мармарощині, чинять насильства над сусідами і захоплюють чужі маєтки й менші постаті з шляхти.

В тих свавіллях не раз керуючу ролю відіграють самі ішпани. От напр. в початку р. 1479 в Мармарощині comes Дієші з своїми урядовцями і з участю Довгаївців напав на маєтки Ів. Форінтвері в Бичкові та в Лонці. Забрав всю худобу, здер з його йобадів по 200 флор. А в Бичкові розбив два його млини, вивезши з них жито, з йобадів більше — вбили, менше — зранили. Бичківську парохвіяльну церкву зруйнували, церковні прилади, свічки та образи святих поламали, зробивши їй шкоди на 2000 флор.

За зовнішніх війн, головню з Туреччиною, особливо від р. 1463, згідно з тодішніми способами їх провадження, забирано полонених в невольництво, одрубовано голови бранцям, одрізувано носи, вуха, виколувано очі, здирано шкіру з живих, сажано на палі, палено на вогні, випалювано маєток противника, гвалтовано жінок. Не дуже різнилися що до способу ведення й внутрішні бунти. Шляхтицькі ватажки з своїми людьми невгаваючи нападали один на одного, палили, руйнували, оббирали йобадів, одіймали грамоти у дрібної шляхти та йобадів. За тих частих февдальних розбишацтв найгірше діставалося селянам. Захистити їх не було кому. Королівські ішпани не мали сили їх підтримати. От головніші причини поневолення сільського й містечкового трудового люду.

Відомо, напр., що в Угоцькім ком. всі вільні королівські

осади на протязі короткого часу, коли королівські маєтки, що займали майже весь комітат, масово роздано феодалам — пострачували свою волю. На початок Анжуйської династії (р. 1301) й вільні горожане містечок Нодьсас, Ардовця й Кіралігази мусіли підпорядкуватися, як слуги та йобаді, кастеляну замка в Кіралігазі. Лише сам Севлюш (дякуючи привілеям, що їх підтвердив перший король з династії Анжу), яко королівське місто, вдержав свої вольности. Р. 1378 замок Кіралігазький з приналежними до нього містом і 24 іншими осадами дістав волоський воєвода і угоцький ішпан, нераз згадуваний, Драга. Він не числився з нічіїми привілеями, що присилувало насамперед німецьку людність виселятися до Мармарощини в коронні міста. Натомісьць приходили нові оселенці — руські чи волоські, що не могли спиратися на жадні привілеї, а мусіли слух'яно коритися всім вимогам феодала.

Обсяг вимог феодалів до поневолюваної людности, коли не було окремої умови з осадниками, випадав в різних домініях, дистриктах, іноді й селах неоднаково і то не тільки на протязі часу, але й на той самий час. Він залежав, як від причин, що лежали на боці земельного пана, так і тих, що лежали на боці осадників. Можна загалом сказати, що із зростом числа осадників — природнім приростом чи доприселеннями — вимоги більшали, ґрунтуючись на звиках і звичаях. Початковим обов'язком залежного селянства було давати панствам натуралії від плеканих ними рослин і хованих живин. З часом прибавляються вимоги праці на панство(панщини) і грошевої готівки. За Людовика В. р. 1351 (закон ч. VI) основну частину поборів в натураліях уодностайнено. Приписано усій людности, що займала якісь землі, давати земельним зверхникам від урожаю збіжжя чи винограду, приплоду худоби та бджіл дев'яту частину. Ця попа (дев'ятина), підтверджена законом 1498 р., між інш. мала те значіння, що відокремлювала залежні групи людности. Інші повинности — натуральні принесення на панську кухню, готівку і панщину — позоставлено неурегульованими. Панщина зачиналася зовсім незначними робітними обов'язками, обов'язками виконати щороку певно означені роботи чи дати

кілька днів праці на рік. Розвивалася в залежності від потреб феодала, від близькості осади до панського двору, до возопроїзджих доріг, від близькості чи віддаленості панських дворів від пунктів збуту тощо. В найгірших випадках — ще рідких на кінець середньовіччя — вона досягала 50 днів на рік. Однак, не так в кількості панщизняних днів крилася небезпека для волі простої людности, як в тім, що земельні зверхники починають забороняти осадникам вільно переходити на землі інших земельних панів. То породжувало прикріплення до землі, кріпацтво.

Королівській владі було не вигідним, що селян позбавляють права переходу з одних земель на інші і Андрій III проводить на сеймі р. 1298 підтвердження старої свободи переходу селян, розуміється, — після розрахунку з феодалами. А що та ухвала далеко не завжди виконується, то через сто літ, р. 1397, під натиском короля повторюється ухвала сейму про свободу переходів; р. 1405 знов законом забезпечується свобода переходів. Але часто королівська влада та її адміністраційний апарат не мали сили супроти феодалів. На XV і XVI в. в. комітати уявляють із себе округи шляхецького самоврядування і самовлади. Посади ж ішпанів — часто спадкові в родах феодалів. Їх помічники, підішпани, призначаються від р. 1504 королем тільки по згоді з шляхецтвом. Від р. 1507 встановлюється залежність королівських розпоряджень від згоди на них сейма. Шляхецтво було паном становища по всій лінії публічного життя, могло забороняти переход селян. Часом поневолюване селянство не витримувало і проривалось бунтами. В р. р. 1436—1437 вибухло в Семигородді велике селянське заворушення. В р. 1457 було селянське повстання на Шарищині та Землинщині. Їх втихомирено збройною силою, по чому влада панів стала ще тяжчою. Року 1459 шляхта, що з'явилася озброєною на сейм, вимогла закон, щоб через військові події вільний відход селян був на один рік заборонений. Р. 1463 сейм поновлює закон про заборону вільного переходу; закон р. 1468 знову вертає свободу відходу; закон р. 1470 проти того; закон р. 1471 за свободу; р. 1474 — знов заборона вільности переходу на один рік. Король Матей бере під охорону йоба-

гіонів. Р. 1486, кодифікацією своїх розпоряджень, він узаконює їх свободу переходу. Пробувано, навіть, завести кару тим земельним панам, які утруднювали б вільність відходу — такий пан мусів бути покараний шістьма срібними гірями (марками), — але без наслідків. Окремим родом обмеження переходів стає закон р. 1495, яким заборонялося селянам, що відходять, переносити на нові місця хати та інші забудування. Знов підтверджено волю переходів законом з р. 1504.

Підтвердження свободи переходів з кінця XIII в. і б'юча у вічі часта протилежність законів другої половини XV в. щодо права переходів свідчать про те, що повільно місцями на шлях прикріплення селян стали з кінця XIII в., а від р. 1459 закріпощення фактично вже зачало діяти скрізь і для всієї маси кметів, хіба з перервами на час кор. Матей, та й то проблематично. Легоцький, напр., тої думки, що й Матей волі переходів не відновив.

Це пояснюється тим, що закон у всі доби мад'ярської історії тоді виконувався, коли того хотіла пануюча класа великих земельних панів. Серед них же на третю чверть XV в. викристалізовується тенденція уважати селян за свою власність.

Поруч із зростанням тягарів залежності супроти земельних зверхників проста людність мала ще повинности перед державою і комітатом, церквою і духовенством. Крім королівської десятини держава побирала загальний чи звичайний (королівський) податок, від якого упривілійовані групи середньовікового суспільства (й аж до року 1848) були вільні. Він розкладався по «портам» (порта — брама, якою міг в'їхати віз з сіном), звідки походить і його народня назва — «порція»; по латині ж звався *lucrum camerae*. З регулярним плаченням простою людністю по раз перший зустрічаємося р. 1342, коли на кожному порту наклали по три гроші (18 малих пенязів) річно. Від тоді її регулярно звищувано: р. 1405 до 30 динарів (100 дин. = 1 золотому), а р. 1527 вже й до розміру одного золотого. В часи війн порцію підбільшували екстра; мимо того вона завжди побільшувалася також і через

зловживання збірщиків. За кор. Матея королівська десятина з руських погряничників передана церкві, а замість *lucrum camere* побирано від порти 20 срібн. динарів поземельного податку (*tributum fisci regii*). За нього ж йобадів північного й північно-східнього погряниччя та Семигороддя, в тім числі й руських, прирівняно до оподаткування куманів і язигів, які згідно рішення сейму з р. 1458 та 1469 підлягали дещо легшим податкам. Порта (велика) заступала один ділець (телек), мала порта — частину дільця. Хто дільця не мав, той не платив порції. Тут розходиться про ті найбідніші верстви села, що на початку XV в. виступають, як нова, так мовити, пролетарська група, під назвою «желярів». Були то наймити, що мали хату, але без прийнятого *extravillanum* (тобто поза сільських вжитків), або не мали й того, а за певну працю жили в хаті телекових кріпаків. Безхатні нагадують інститут підсусідків на Україні. Желярі були нижчого господарського добробуту й, як такі, що не мали й восьмини дільця, не вносилися у склад платіїв порталної дані. За війн з турками крім звичайного податку від р. 1397 зачали побирати на цілі військові з кожної порти ще додатковий податок — *subsidio*. Року 1478 той податок накладався під наз. «контрибуція»; ще пізніше його переведено в звичайний податок.

Крім державної (королівської) порції побирано комітатський податок на потреби домашньої каси (*cassa domestica*). Згідно закону з р. 1488 (арт. 64) в цю касу мусіла платити відповідно до розміру маєтка й шляхта. Вона й платила, але перекладаючи цей податок на своїх кріпаків.

Врешті, доводилося ще платити за обслуження душевних потреб. За Матея, згідно законів р. р. 1481 та 1495, руські йобаді погряниччя, як згадано вище, замість королівської десятини стали віддавати десятину на церкву. Поза тим кожна родина працювала нижчому духовенству кілька днів в році, давала щорічні натуралії (коблину) і крім того платила йому за поодинокі релігійні відправи (треби).

Всебічні обтяження залежної людности на початок XV віку привели до кривавого соціального вибуху майже в цілій

Угорській державі. За привід до того послужило покликання християн в хрестовий похід проти невірних (турків), що на той час своєю територією сягали на частину Угорщини.

З доручення Ватикану, починаючи з березня 1514 р., в Угорщині організується проти них хрестовий похід. Під прапори хрестоносців («куруців», — від сгих, тобто хрест) за якихсь пару місяців стають маси селян, міщан та маломаєтної шляхти; вище панство і уряд в тім не брали жадної участі. Провід над хрестоносцями перебрав семигородський шляхтич Юрко Дожа. Була то армія примітивно озброєна й не забезпечена прохарчуванням, в якій налічують до ста тисяч. Соціально невдоволені елементи, що її склали, незабаром стали виявляти охоту розправитися із своїми внутрішніми гнобителями. Ця обставина, як рівнож і спустіння цілих околиць, де не стало кому обробляти нив, примусили короля дати наказ розпустити хрестоносне військо. Замість того армія гололи обертається проти своїх же мад'ярських магнатів, прелатів, багатшої шляхти. Повстання охоплює майже цілу державу. Кріпаки відмовляються робити панщину, нищать, розграбовують великошляхецькі двори, палаці тощо.

Примітивно озброєний повстанський рух продержався від квітня до серпня р. 1514, охоплюючи собою й Угор. Русь, зокрема нижчі частини Ужанського, Бережського, Угоцького й особливо Мармароського комітатів. Там взяли участь у повстанні й маси трудових нямешів та бідніші городяни п'яти королівських міст. Головний втихомирювач Ян Запольський (родом хорват) був найбільшим із земельних зверхників Угорщині. Мав (на р. 1494—95) маєтку у 25 комітатах на 12308½ порт, з загального числа 30164 порт свіцьких фєвдалів Угорщини. Зрозуміло, що діяв у своїм власнім інтересі. Йому дуже активно допоміг теж маєтний пан (йому від р. 1507 належала домінія Чері з 51 осадою) й судовий прокуратор Степан з Вєрбовця, осади, що лежить недалеко міста Севлюша. Дбаючи за свої маєтності, Вєрбовцій, як каже Поп, поспішив на Вєрховину, там найняв собі вояків з руських вєрховинців, а потім, разом з Габором Перенієм та іншими

панами, пособляв розбити повстанців, що облягали Кіралі-газький замок і загрожували Хустському, куди зараз по вибуху заворушення заховалися багатші горожани і значніша шляхта.

Коли повстання куруців було втихомирено, зачалися помсти й кари. Три чверти повстанців винищено фізично. Піддано карам чи й випалено низку повстанчих осад, конфісковано маєтки нямешів — повстанців і т.д. По Мармарощині зазнали тяжких репресій осаді: Бутфольво, Ванчфольво, Сарвасов, всі три Апші, Нижн. Вишов, Борцанфальва, Форкошрив, Дрогумирфальва тощо. Ухвалою з дня 20 жовтня 1514 р. засуджено 32 мармароських нямешів, учасників повстання, до страти маєтків. Поруч з карами повстанцям прийшли нагороди втихомирювачам. За свою заслугу перед упривілійованими верствами Запольський збирав з міст, що брали участь в повстанні, два роки спеціальну грошеву кару. В тім числі й з городян таких міст в руській краї: Пряшів, Бардійов, Ужгород, Мукачев, Хуст, Вишков, Тячів, Сигіт, Солотвино, Довгопілля. Габор Переній дістав в нагороду маєток Ветейшій. Степан Вербовцій дістає з 32 конфіскованих маєтків у Мармарощині 16 цілими, ще 15 частинно, — друга частина з них була дана приятелю Вербовція, Сигізмунду Погань. Та не обмежилося на трагічній долі самих учасників повстання. За повстання роблять відповідальними все селянство, мстять цілій верстві і то не тільки сучасної генерації, але й її нащадкам. Зроблено те в двох формах і душею обох їх був один з втихомирювачів, правник і промовець С. Вербовцій. Як говорить Ачаді, він особливо ненавидів кріпаків й уявляв з себе взірець zdeгенерованої класової свідомості*).

Першою формою був Трипартитум, шляхецький кодекс, виготовлений саме перед повстанням. Зложений на основі королівських привілеїв, судових актів та ухвал сейму він відбив у собі попередній розвій писаного права.

*) Acsády Ignác, „A magyar jobbágyság története“, Budapest, 1906, ст. 187. Якої народности був С. Вербовцій? Одні говорять, що він — змад'яризований руський, другі — змад'яризований словак; згідно Швартнера — був похований на жідівській кладовищі (Statistik, 1798, S. 442).

§ 20.

Згідно Трипартитума Вербовція на кінець XV — початок XVI в. людність Угорщини розпадається на дві основні соціальні групи, що звалися: *populus* та *plebs*.

Популюс — народ — складався з трьох упривілейованих станів: вищого духовенства (*praelati*), стану панського (*domini, barones et magnates*) і нижчої шляхти (*nobiles*).

Прелати (*clerus major*) творили перший стан і склалися з архієпископів, єпископів, опатів та пробоштів. В свою чергу в ньому перші дві групи були вищими супроти інших двох — нижчих. Вищі чи прапорові (*banderiatii*) прелати, тобто архієпископи і єпископи, виставляли певну кількість озброєних людей на війну під власною командою чи проводом свого васала або іншого ватажка. За те діставали від короля бенефіції, які папа лише підтверджував.

В стані панським розрізнялися: барони *ex officio* — по уряду, як от палатин, що був верховним суддею королівства, бани, воеводи тощо, і барони *solo nomine* чи магнати, що не заступали жадних урядів. Поза тим назви *domini*, барони і магнати були по змісту слів ідентичними.

Стан нижчої шляхти, відповідаючи лицарському стану інших країн Європи, в старішій праві угорським зустрічається під назвами *servientes regis, liberi majores* та *minores, seniores* та *juniores*. Замість *liberi majores* в найстаріших документах уживано назву *principes baronesque, jobagiones* (на кінець XV в. стало прикладуватися до кріпаків) та *comites*; замість *minores liberi-milites*. Для протиставлення стану панського і нижчої шляхти, що почалося ще з XIII в., уживано виразів — *comites* та *milites*, а пізнійш — *domini* та *nobiles*. Група нижчої шляхти була в Угорщині дуже численна. Шляхецькі родини здебільшого мали землю, але з них дуже багато було дрібно-телекової шляхти й однодворців — куріялістів (*curia* — шляхецький двір чи садиба), що не мали кріпаків. В другій половині XIV в. виділяються ще армалісти, тобто безземельна шляхта, що мала тільки герби (*arma*), — їх не пускали в сейм. Близькою до них своїм положенням була збід-

ніла шляхта, що жила при дворах магнатів, як їх *familiares*, чи на відведених магнатами в їх користування земельних площах.

На рівні з шляхтою в добу появи Трипартитума стоять т. зв. *possessionati homines*, тобто не шляхтичі, але ті, які своїм правовим положенням дорівнювалися шляхтичам. Було їх вже мало на час появи Трипартитума, пізніше вони зливаються з нижчою шляхтою. Там же, де вони задержалися, замість старої назви, їх називано *libertini*, *agiles*, *liberae personae*, — вільними шляхетними особами чи «слободниками».

Тільки перебрані вище стани — вищого духовенства, панського і нижчої шляхти — були аж до половини XIX в. в Угорській державі «народом» і членами святої корони. У відношенню шляхецтва й маєтків — єдино повноправними, а від оновленої Золотої Були р. 1351, і рівними в правах та привілеях. Всім їм згідно Трипартитума однаково заручувалася повна воля особи, воля від ленної підлеглості одних маєтків і юсіб іншим, також від всіх податків і податків, — на них лежав тільки обов'язок виконувати військову службу. Лиш в тих випадках коли шляхтич уживав міської земельної площі, або сільської, або займався торгівлею — мусів платити звичайний в таких випадках податок. Крім того до другорядних прерогатив шляхти відносилися: право та повинність брати участь в сеймах, підлягати тільки шляхецькій юрисдикції, воля від повинності приймати військо на постой (бо, мовляв, самі є вродженими вояками), право участі в управлінню державою, займаючи комітатські й інші вищі уряди, право дідичення маєтків по закону, теж набувати та держати шляхецькі нерухомості й право вилучати з держання їх за віднагороду кожного нешляхтича. Останнє право гарантувало від переходу шляхецьких маєтків в руки нешляхтичів, а з тим сталість упривілейованого положення шляхецтва і замкненість шляхецької верстви. До того приходили ще права на менші регалії (*regalia minora*), а власне: право виробу і продажу спиртових напоїв, різницьке і інші; право ловецьке, також (від р. 1351) право патримоніальної (родової й спадкової) юрисдикції над сільським кріпацьким людом (в справах цивільних і менш важливих

карних), яку багацько февдалів діставало собі в лен і нею зловживало. На кінець, ще одна правна особливість: в разі забиття шляхтича чи насильства над ним плачено грошеву кару (*homagium*) вищу, ніж коли б то був нешляхтич.

Духовенству ще належали спеціальні права, як от: при свідченнях з них не брано присяги, їх бенефіціальні маєтки за борги й шкоди не могли бути екзекутовані, бо юридично їм не належали. Більше прав мали прелати, зокрема їхня присяга важила стільки, як присяга десяти шляхтичів. І по міжу прелатами були нижчі й вищі. Останнім, між іншим, належала власна юрисдикція і при тім не лише в духовних, але й в деяких світських справах. А між вищими прелатами цілком виняткове положення займав остригомський арцибіскуп, примас Угорського королівства. Серед інших прерогатив примаса для нас має значіння його право уділювати предіяльні маєтки. Подібне виняткове положення займав між баронами *ex officio* палатин, що між іншим, починаючи з 1446 р., теж мав право уділювати шляхецькі нерухомості, однак, розміром не більше 32 сільських дільців.

Отже з вищого духовенства, панства і шляхецтва склався «народ». Селяне ж і городяне неупривілейовання міст були плебсом, кріпацькою масою. Цей поділ продержався в Угорщині до 1848 р., при чім тільки «народ» мав «право і слово», плебс-ні. Переходову групу від «народу» до плебса становлять: *nobiles ecclesiae* чи предіялісти і *nobiles locales* чи місцева шляхта.

Предіялісти, відомі вже Золотій Булі 1222 р., уявляли з себе вільних шляхтичів, що сиділи на прелатських нерухомостях. Вони переймали на себе виконання військової служби замість своїх духовних сюзеренів. Були васалами прелатів і на одержаних в доживотне користування територіях з самого початку уживали всіх прав і прерогатив шляхти. З часом предіялісти досягли положення тогож, яке мала нижча шляхта: сеймовою постановою 1563 р. вони звільнені від податків і мит. В тім же XVI в. їхнє доживотне користування землями стає дідичним, хоч правда лише для спадкоємців мужчин, як таких, що здібні виконувати військову

повинність. Предіяліста був вільний від панщизняних обов'язків, а коли крім обов'язку військової повинності він ще мусів платити за уживання *praedia*, так та платня була вже цілком незначною, і мала завданням лише показати його залежність від прелата. «Історично» — каже проф. Кадлец — «мали всі прелати і свіцькі пани право осаджувати на своїх землях предіялістів, пізніш однак те право залишилося в Уграх лише примасові арцибіскупові Остригомському» та ще декотрим біскупам*). Що ж до місцевої шляхти, то їй належали особисті та маєткові шляхецькі права не в цілій державі, як іншим, справжнім шляхтичам, але тільки на якимсь обмеженім терені.

Джерелом шляхецького звання була єдино королівська милость. Основних способів набуття шляхецтва було кілька. Тут насамперед приходять дарування королем шляхтицького маєтку нешляхтичу, при чому розмір не мав значіння, хоч би то була й незначна площа, — такого значіння не мали донації палатина, хіба що, на основі пізнішого закону з р. 1715, те надання підтверджувалося самим королем. Дальшим способом були шляхецькі листи, без нерухомостів. За попереднього випадку не мусіло бути сказано, що обдарований робиться шляхтичем, то само собою розумілося, але за цього — про те прямо говорилося. Цим способом між інш. комплектувалися т. зв. куріялісти, тобто шляхтичі, що увесь їх маєток складався тільки з самого шляхецького двору. За тим приходять: *praefasio*, коли за королівською згодою маєток передається жінці, тоді, хоч би вона вийшла заміж і за нешляхтича, її діти ставали шляхтичами; усиновлення, коли нема власних спадкоємців; узаконення нешлюбних дітей, і ще деякі інші.

Під цю конституцію шляхецтва підійшли насамперед знатніші групи руської народности, які, зобов'язані військовою службою, жили при королівських дворах в ролях «міністеріалів» — свого рода лицарів, тілохранителів та царедвор-

*) К. Kadlec, „Verboczyovo Tripartitum“... 1902, ст. 59; гол. чин. цею роботою видатного історика права користуємося тут і в інших місцях нашої праці, коли говоримо про соціяльний і правний лад Угорщини, як він знайшов собі відбиття в Трипартитумі.

ців, які ще й до кінця XV і на початок XVI в., як правило, набіралися з руських. Й інші з тих русинів, хто мав якусь підставу, поспішили перечислятися в шляхтичі. Як перші, так і другі — ціною втрати своєї національності. Були й такі з руських родин, що не знали про своє право на шляхецтво. Тут іноді траплялося щось подібне, як на гетьманській Україні, коли військову старшину переводжувано в дворян: чимало з старшинських родин і не підозрівали про своє право на дворянство; розкривали те нащадки, коли вже було пізно.

На Мармарощині було дуже багацько нямеських (шляхецьких) родів, при тім самого різного соціального значіння: від небагатьох магнатів — олігархів, якими були роди Балка, Драга та ще Довгаїв з одного боку, й до маси нижчих трудових, з яких до Трипартитуму іноді, навіть, вимагано деякі такі обов'язки, що й з звичайних йобадів. З листа Лелеського конвенту р. 1409 видно, що населення осади Кешельмезе і частинно Ліпчої та Горинчова, не виключаючи й нямешів, повинне платити Хустському замкові, що на той час перейшов до королівської комори, грошеві датки і виконувати деякі повинності; такі ж обов'язки несли Волове, Межиріччя, Ріпинне та Кельчин. Що до народности — більшина мармароських нямешів було волохами, здебільшого походзячи від Балка та Драги, їх братів та інших родичів. Деякі роди нямешів були руського походження; частина з них пізніш перекинулася на волохів чи мад'яр.

Цікаво послухати, як мармароська традиція висвітлює заслуги, за які діставалося нямєство. Цисарь з Хуста — говорить в однім переказі — рушив до Тячова. »Вон міста Хуста із повозки цисаря загиб і з задньої осі концевий гвіздок. То утямив еден руський вояк і прискочив. Щоби колесо не упало, забив у ямку місто гвізда свій палець і біг аж до Тячова. І звідаються, хто там біжить на при повозку. На то одповів румунський вояк: »Драку, драку!« (значить — чорт). Цисар дізнався..., як сей вояк задержав колесо пальцем і звідаєся од него, де він биває (живе) і як називаєся. Вояк одповів: Ришко із Драгова. — Де є то село? — звідає цисар. Вояк указує і каже: Під тою великою полониною. —

Цисар каже: Твоє ім'я від тепер »драка« — Ришко і твоя тота велика полонина у Драгові«.*)

Спеціальним привілеєм шляхти в Уграх було виділення її маєтків в окремих дистрикт, що був виключений з загально-комітатської юрисдикції і мав свої власні уряди. Привілеї шляхецьких дистриктів були подібні до привілеїв вільних королівських міст. На час по Вербовцію (в XVII і XVIII в.) в Угорщині було чотири таких дистрикти. В безпосереднім сусідстві з Угор. Рус'ю знаємо один такий приклад. Од р. 1365 маєтки ардовських нямешів винято з під компетенції угоцького іспаната, з них склався т. зв. »вільний іспанат«. В нім простий люд повністю попадав до рук шляхти, не маючи жадної вищої інстанції, куди міг би звертатися з апеляцією.

Згідно Трипартитуму, селянству нема місця серед »народа«, — лише серед плебса. Назву — »йобагїон« вже прикладають тільки до нього і при тім в новім розумінні того слова. З походження слово „jobb“ значило кращий, а „ag“ — рід, разом jobbagio відповідало латинському „maiores natu“ — кращого роду. В угорській історії слово „jobbagiones“ довгий час мало самий різний зміст. В Золотій Булі воно однозначно з „comes“. В інших випадках ним означувано і шляхту (job. regni), й замкову залогу (job. katri), й предиялістів (job. exercitantes), і, нарешті, простий сільський люд — jobbagiones без дальшого додатку. З часом зостається тільки це останнє поняття. Починаючи від XIV—XV в. слово йобагїон чи йобадь означає вже тільки селянина кріпака, що й оформляється в Трипартитумі. Так було й з чеським поняттям »кмет«, що спочатку означало „comes'a“, а на кінець XIII початок XIV ст. седлака — кріпака; й з подібною назвою »піддані« (кріпаки) в Литовсько-руській державі. На початок XVI в. те слово мало ще остільки неозначений зміст, що прикладалося й до шляхти залежної від приватних осіб. Аж перший Литовський статут (р. 1529), як в данім випадку Трипартитум, провів доволі різку гряницю mezi вищими со-

*) К. Заклинський, „Народні оповідання про давнину“, 1925, ст. 73. Наведене оповідання є своєманітним переробленням нашим народом варіанта, що стрівається й в мад'ярського люду і яке входить в патріотичні мад. хрестоматії.

ціяльними верствами і неупривилейованими, гряницю, яку остаточно визначило законодавство наступного півстоліття.*)

Де далі все більше поневолюване селянство Угорщини було єдиною суспільною групою, що виконувала численні повинності — перед державою, феодалами, духовенством — але не мала власної землі. Та, на якій жила з діда-прадіда, іноді ще з домад'ярських часів, вважається панською. Її може передати в спадщину, але не як ділець, лише як ужиток з нього, тобто продукцію з поля, лук винограднику, млина тощо. «Селянин» — після Трипартитума — «не має на земельний маєток пана (!) жадного спадкового права, за винятком винагороди та платні за працю; власність на землі належить лише земельному панові, єдино він є її носієм». В разі смерті кметя без нащадків все майно, що після нього лишилося, переходить до земельного пана, який, однак, зобов'язаний погасити обтяження, що числилися на тій спадщині (tit. 30, part 3. Tripart.). На самоволю і насильства феодалів йобогіони не мали права скаржитися, бо діяла засада: „Rusticana attestatio contra personam Nobilitarem nihil valet” (tit. 27, p. 2. Trip.) От що тільки й знаходимо у Трипартитумі Вербовція про селянський стан.

Степан Вербовцій в своїм творі помітно перевищив значіння мад'ярської нижчої й середньої шляхти, на яку спірався Запольський, що не подобался магнатам та придворній знаті. Навпаки, кріпосне положення всього селянства Угорщини Вербовцій розглядає, яко засноване на праві, коли в дійсності закріпощення ґрунтувалося на історичнім насильстві. На сеймі в жовтні 1514 р., сеймі помсти, шляхта радо вітала Трипартитум. Його підготовляли до офіційного оголошення. Однак, скоро відносини обернулися, — магнати й придворна аристократія знову набули впливу і формальне опублікування відклали. Король Фердинанд I не був задоволений з Трипартитуму і спробував було доручити виробити Квадрипартитум, — з чого, однак, нічого не вийшло. Тим часом, р. 1517 з'являється Трипартитум друком, яко приватній твір, і зразу ж набуває загального признання офіційної кодифи-

*) Ів. Новицький, „Начерк історії селянської верстви в Правобережній Україні в XV—XVIII ст.», Львів, 1921, ст. 35—36.

кації. Р. 1546 його приймає сейм. Правда, поява і признання Трипартитуму законом ще не означала собою цілковитого переходу Угорщини на писане право. До Вербовця і після нього, до початку XIX в., здебільшого діяли звичаї, як в ділянці державного права, так і приватного. Писані закони в значній мірі лишалися на папері. Їх додержувано в тих разях, коли то кому було вигідним і яко що у нього вистарчало сили їх обстояти*). Саме в тім і була особливість Трипартитуму, що він догодив соціально сильній стороні; поневолювана людність не мала можливости йому протистати. Тому його соціальних норм додержувано з часу виходу і пізніш, з ним числиться й терезіянське законодавство кінця XVIII в. Він мав юридичну силу в Угорщині до 1852 р., в Семигороді до р. 1853, — от же без малого 350 літ, Трипартитум підірвав існування селянської класи, особливо слов'янської-хорватської, словацької та руської. На думку Бідермана він »завдав смертельний удар національній екзистенції руського люду. Його знатішні роди поспішають залишити свою народність і перейти в ряди всесильного мад'ярського шляхецтва, а простий люд, безголосий, ліг накріпощеним до ніг безжалісних олігархів.«

Другою формою помсти селянству за теж повстання була низка постанов жовтневого сейму 1514 р. В їх основі лежить засада повсякчасної невірности селянства. Сейм наказав духовенству, щоб не одпускало гріхів аж доки не вернуть розібраного панського майна, а тих, у кого воно задержується, щоби публично вилучали з церкви. У селян віднято свободу переходу. Король не сміє ніколи йменувати біскупа з селянського стану, а коли б іменував, — ніхто не повинен йому платити десятину. Комісія з шляхти по всіх комітатах з'ясовує учасників повстання, відбирає їх добра і передає тим, хто мав заслуги в здушенні повстання. Всі учасники повстання мусіли бути покарані смертю, а їх нащадки ніколи не могли бути обрані старостою, судею чи чим інш.; не могли служити при дворі короля, чи магната, досягнути якоїсь гідности. Нащадки повстанця могли бути лише кріпаками. Заказано мати зброю: коли з зброєю ловили пастуха

*) Schwartner M., „Statistik“..., 445.

у-перше — його кастрували, у-друге — забивали; хлібсробові — витинали праву руку. Шкоди шляхецьким маєткам од повстання в повній мірі мусіла покривати вся людність, що жила в осадах чи місцях сусідніх з маєтком, хоч би хто й не брав участі в повстанні.

З усіх тих виявів злоби та пімсти для дальшого розвою найбільше значіння мала заборона йобадям змінити свою осідлість, заборона для цілої держави й «назавжди». Її поширено й на групу желярів — робітників, які не дістали від панств земельного наділу в обробку і жили з поденої праці чи з строкової служби. Поруч з прикріпленням до землі «на вічні часи» сейм означив й повинності йобадів. Кожний жонатий кмет мусів щороку платити земельному панові один золотий в два терміни (на Юра й Михайла) по 50 дин. (цей обов'язок мали також і желярі). Мав працювати на пана один день на тиждень. Теж давати на панську кухню: щомісяця одну курку, двічі на рік по одній гусці (на Русалі — молоду і на св. Мартина — вгодовану), раз на рік (перед Різдрвом) десять кмецьких родин разом — одну вгодовану свиню. Врешті, від усього, що лишень кметові вродиться, щороку віддавати панові дев'ятину чи десятину. Ця ухвала сейму не мала вичерпуючого характеру. В ній міститься оговорка, що й інші вигоди панів, які вони мали раніш, застаються в силі. Так випадає регуляція обов'язків залежної людности, зроблена сеймом безпосередньо по повстанню. Щоб її оцінити треба мати на увазі, що розвій кріпацьких повинностей на 1514 р. здебільшого не дійшов означених розмірів.

Так «селяське повстання» — говорить словацький автор Яншак — «дало підставу новій політичній добі в історії Угорщини, що характеризується драконістичним і кривавим законодавством, яким розвій Словаччини задержано на чотири століття*»). Сказане відноситься й до Угор. Руси. «Лише невелика частина селян» — пише Петров — «задержала до XVIII в. вільність переходу. Їх називали: slobodnik, slobodnik, слободного переходу, слободного відходу. Латинський термін

*) Štefan Janšák, „Slovensko v době uherského feudalismu“. Hospodářské poměry od r. 1514 do r. 1848, Bratisl. 1932, st. 5.

для них — *taxales*. Вони платили панові щорічно *taxam unius imperialis* чи відбували дванадцятиденну панщину.»**) Та ще з числа кріпаків виключає Трипартитум йобагіонів, що жили на королівських землях (*Ruthenen Jobbagiones Regales*). Однак, разом з тим їх виключено й з під протекції — захисту королівських урядів. Вони заховували волю переходу, але не все могли протистояти насильствам і зманюванням шляхти. В наслідок того про цей виняток, здавалось би поважного значіння, Бідерман висловлюється, як про данайський дарунок.***)

Цей сумної пам'яті 1514 рік стає грянничним. Од нього фєвдалізм в Угорщині сполучається з кріпацтвом і виступає як найповніш — в політичній, соціальної та економічній відносинах. Доба та тривала загалом беручи до р. 1848, а в деяких пережитках і далі. Про неї ми будемо мати нагоду говорити в наступній томі нашої роботи. Тепер же спинимось на інших боках суспільно-господарського побуту Угор. Руси доби XI—XV в. в.

§ 21.

Зародження земельної власності в Угорщині й в руській краї йшло з двох кінців: згори, на основі донацій, і здолу, дорогою еволюційного розвитку.

В добу раннього середньовіччя державу уважали, так мовити, за власність династії, а короля — єдиним власником всієї території. Певно, що було то своєманітне відношення до земель, не стільки власності, хочби й *sui generis*, скільки зверхності над територією. З ліквідацією замкового ладу король роздає, дарує чи робить земельні донації: шляхецтву — завжди, духовним фєвдалам — до р. 1498, нарешті, королівським вільним містам — до р. 1542. З тих надань і повстали всі без винятку латифундіярні володіння, майже всі середні, а почасти й дрібні. В якійсь мірі дрібні володіння по р. 1446 могли з'явитися й з надань палатина.

В середньовіччі (й аж до р. 1848), як про те свідчить

**) А. Петров, „Отзвук реформації в русском Закарпатьї XVI в.“, 1923, ст. 18.

***) *Bidermann H.*, там таки, II, ст. 47.

між інш. й Трипартитум, не розвинулося поняття необмеженої індивідуальної власності на нерухомості (римського *dominia*). Тільки річами рухомими можна було вільно розпорятися. Не власником був земельний пан, а уживачом земельних дібр і зверхником на ними. Мав на них широкі права, однак обмежені з одного боку правом фіску, з другого — правом родини. В донаціях вказувалося кому саме може перейти в спадщину земельна даровизна. Як правило — на мужських нащадків, а по жіночій лінії — через нездібність жінки до публічної, головню військової, служби — лише винятково, в наслідок спеціального привілею. За оновлення Золотої Були р. 1351 Людовик I наказав розділювання шляхтицьких маєтків, а передачу в спадщину обмежив тільки мужською лінією: синами, коли їх не було — братами, як би й братів не було — мужськими родичами дальших ступенів спорідення, нарешті, коли б і таких не знайшлося — маєток переходив фіску (короні). Доньки шляхтича діставали винагороду: всі разом в розмірі чверти маєтку, але виплаченої в рухомостях. Всяке інше розпорядження поземельним маєтком набувало лише тоді правної сили, коли потверджувалося королівською грамотою. З того стає нам зрозумілим, чому, напр., Андрій III дозволяє якомусь Тібу продати третину землі, що мав коло Собранець; так само — чому р. 1276 Ладислав IV на прохання замкового йобада, що числився при королівським замку Унг (нині Ужгород), дозволяє йому продати його землю під назвою Чепель, — в наш час село коло Капушан Ужанського ком. і т. д.

Поза роздаровуваннями залишалися, одначе, території й під королем. З них певна частина, що обслуговувала потребу замків або інші потреби королів, і не могла бути ні в яким разі роздарована (вона завсіді зоставалася у державнім господарстві). Що правда, це стало нормою р. 1514; раніш — і замки з обслугою та землями роздаровувалися без обмежень, хоч і не до кінця.

Породжувані прелатськими донаціями маєтки предіялістів ще менше могли претендувати на назву власності, бо давалися на праві дожиттєвого користування. На спадкоємців ті маєтки стали переходити з XVI в. і то тільки на мужських.

У випадках вимертя мужських нащадків вони, яко церковні маєтки, не переходили королівському фіску, а верталися назад прелатові, який мусів одначе передати їх іншим держателям. Так йшов процес розвитку шляхецького землеволодіння згори. В останньому розрізняли дві частини: а) більшу, т. зв. урбарну, що держало залежне селянство і провадило на ній своє власне господарство, виконуючи обов'язки перед земельним паном, державною і церковною владою, і б) незрівняно меншу, т. зв. алодіяльну, на якій провадилося власне господарство шляхти, обслуговуване панщизняною повинністю кріпаків. В захованні урбарної частини була зацікавлена королівська влада і тому вона ніколи не перестає існувати поруч з алодіяльною, що була вільна від державного комітатського і церковного оподаткування.

Старішою, хоч і відсунутою на задній план, потім і остаточно витиснутою донаціями, була ще й друга лінія розвитку, що йшла з низу, а то з громадського володіння. З рівноправних членів громади підіймалися на значінні поодинокі родини, стаючи шляхтичами; їх поземельні добра ще розпорошені між громадськими. Першим, що шляхтич виділяв цілковито, був його двір. Всі інші земельні вжитки зостаються ще — то констатується на XIV в. — в громадській володінні і громада підчас переділів у тимчасове користування, уділює й шляхтичеві пайку так само, як і своїм членам. З часом повільно шляхецтво набирає значіння й починає, на основі привілеїв, уважати себе паном всієї землі, теж й над самими громадами. Приступає до виділу спеціально своїх земель, — з чого повстають т. зв. алодіяльні частини шляхецьких маєтків. Всі інші землі громад вважаються теж панськими, але перебуваючими в користуванні селян на старій формі громадського володіння. Врешті, починають примушувати селян до одбутків земельному панові урбарних обов'язків: працею, натуральними датками, а також грошевими*). Де цей другий процес виділення шляхти й шляхецького володіння проходив без раптового втручання стороннього февдала, що прибув з донаційною грамотою і заводив февдальні порядки країни, звідки сам вийшов, — він затягався й на пізніші

*) Tagányi K., вже цитов. праця.

віки — XVI і у формі пережитків, що стають все більше рідкими, захоплює подекуди й XVII в. З нього походило середнє, головнє, дрібноземельнє шляхецтво, потиснувшє й підпорядкувавшє громадськїй лад експропрїаціє у колїсь вільногò селянства земель і його свободи. Відгук про ті процеси заховався навіть і досї в словеснїй традиції руської людности. Напр., в переказі про заснування с. Комлуша (на Бережщині) оповідається, як колїсь »один зайшлий чоловік почав людям казати, що много землі мають. Казав їм, щоб поділити, щоб кожний знав, доки його. Дали йому люде землі, щоб собі збудував. Ізбудував він собі хату. Засїв землі тільки, що скликав усю свою родину. І почали гнати, щоб люде їм робили панщину«.***) Переказ цей цікавий для нас тим, що в ньому знаходимо посвідчення самого простогò люду про колишнє нероздільнє, очевидячки, громадське володіння землею; виділ з нього приватнїх земель слушно зв'язано з поневоленням селян і заведенням панщинї.

Так само знизу й еволюційно розвиваються елементи власности на землю закликаних, упривілейованих, головнє німецьких колонїстів в містах; перщ за все, в вільних королівських і просто королівських містах. Поза тим також в сільських районах — з приділень шульцам чи кинидам. Розвій цей стоїть під впливом німецького права. Інакше то випадає у руської людности.

§ 22.

Руський люд в своїй масі не належав до упривілейованих шарів і тому про ранні доби його господарського побуту нема документальних посвідчень. Про те залишається судити на підставі пережитків.

Серед руської людности, як і взагалі за раннїх доб у рїзних народів, право приватної власности зароджується насамперед на річі рухомі. Довшиї час до рухомих предметів належала й примітивна хата, бо мала переносний характер. За відходу на інше місце її забирали, коли хотіли, з собою.

**) К. Заклинський, там таки, 74 (записано в с. Богеревиці на Бережщині).

Так було до закону 1495 р., яким приписано всі існуючі забудови полишати на місці в непошкодженім стані. Серед майна складної родини — дворища, яко приватна власність на рухомість, виступає віно невістки. До сталого осідання елементи власности на землю не могли повстати. Людність провадить мандрівний та напівмандрівний спосіб життя. Часто змінює пункти свого перебування: оселялася і легко знову знімалася з заселених місць та відходила десь інде. Що її могло задержувати? Основним заняттям навіть по долинах було скотарство і пересування з місця на місце тому заняттю цілком відповідало. Хліборобство було другорядною підсобою галузю. Його площі, в залежності від природних умов, зменшувалися в напрямку з долин в підгір'я до зовсім незначних розмірів. Скрізь, де починалося, мало переложний тоб то кочівничий характер. Хижі — то спочатку ті же колиби з дерева без коминів і печей, а дерева срізь було аж надто багато, щоби жаліти їх покидати. Не здержуваний стало на однім місці низьким рівнем господарства і хатньої культури, руський оселенець в потатарський час знаходить нову причину до зміни місця перебування в тогочаснім соціяльнім режимі — мандрівка захищала його від прикріплення до землі й пана. Але наростав, і то перш за все з рівнини і долин, й мотив осідання настало. Добру землю, розчищену від хащі, й садибу з якимись хижамы тощо — шкода кидати. А там прийшло захоплення ліпших земель новими своїми ж приходьками й чужими колоністами. В рівнинно-долинних місцях вигода від переходів в інші нові місця раніше, ніж десь інде, відступає назад в порівнянні з вигодами здержання при землі настало. Саме з них почавшись, стала осілість, а з нею й стало хліборобство, хоч і в значінню підсобного роду занять, поволі, розтягуючись в часі по гірських околицях і на добу XV—XVII в. в., прокладає собі дорогу в гори.

Як слов'янські осадни раннього середневіччя взагалі — та й не тільки слов'янські! — так і руські осадни були примітивними організаціями до громадського використання природних дооколичних дібр. Відколи земельний простір обмежується, громади починають усталювати свій постійний зв'язок

зок з землею. Самим життям вироблюється форма громадського володіння (общинного, *Feldgemeinschaft*). Ще в XIII в. не земля, а тільки людність, що жила на ній, уявляє в себе певну вартість. Землеволодіння само по собі набирає цінності пізніш і від того часу земля виступає, яко чинник, що зв'язує членів громади інтересами володіння. Спочатку, і на кілька віків, в громадському володінні перебувають всі сільсько-господарські вжитки, як от ораниця, лука, пасовисько, ліс, рибні води. До найціннішого з них, до ораниці, коли її вистарчало на всіх, прикладалася засада переділювання і міньби пайок по жеребку. За переділу кидано жереб, що — по Землинському і ін. ком. — звалося «метать стрілу» (по мад'ярському — *nyilvetes*) чи «тягнуть стрілу» (*nyilvonás*). Пайка, що припадала члену громади по жеребу, коротко звалася «стріла» (*nyil* чи *nyilas*), а ціла площа, піддана жеребкуванню, — «стрільним полем» (*nyilföld*) чи просто «стрільним»*. Само собою розуміється, що від осаді до осаді, а в тій самій осаді на протязі часу, площа «стріли» бувала різною.

Інший визначний мад'ярський історик — економіст Токач говорить про угро-руські комітати на XVI в. ось як: «Де було громадське володіння вжитками, там не було у кріпаків постійних певних площ, а з року в рік земля переділювалася і звалася «дільна земля», «стрільна земля», або скорочено — «стрільне». І він наводить з документу р. 1556 для рівнинного с. Велика Гать в Бережщині таку формулу: «До кожного двору хай дають стільки стрільної землі, скільки припадає в тім селі на один телек». З часом стрілами розділювано і луки, тоді й такі лучні вгоддя, звалися «стрільне». Стрілами також розділяли води на рибальство. Врешті, і сіножаті панські в часі кошення були ділені «стрілою»**). Цікаво, що ще переписи 1715 і 1720 р. виявили (в Жомбор. ком.) т. зв. «свободні землі», в яких кожний без наділювання і жеребкування міг стільки обробити, скільки хотів, — то б то перед нами рештки права першого захвата. Воно споконвіку уживалося й в угро-руських комітатах, зменшуючись в

*) Тагануї К., вже цитов. праця. Назва *Nyilas* (стріла) належала осаді Гнилець (котра від р. 1926 злучена з містом Спіська Нова Вєсь і робить нині ядро міста). *Stat. lexikon obcí v rep. ČS., III, Slovensko*, ст. 119.

***) Tokáts Sándor, „A magyar léhen es a holden“, *Századok*, 1908, ст. 251.

поширенні від XIII до XVII в. Громадське володіння було по осадах не лише сільського типу; в міру обернення їх в містечка і міста та форма володіння продовжувалася і в цих останніх.

От яка форма зв'язку з землею була пануючою в широких народніх масах Угорщини і теж Угор. Руси. В ній мала робити проломи приватна власність на землю окремих родин. Не зразу і не легко. Насамперед по містах, які заповнили приходьки іншої культури і переважно інших, не сільсько-господарських, зайнять. На селах же руських осадників про право приватної власности на землю під мад'ярською державністю середньовіччя не доводиться говорити. Йому перечив й зовсім протилежний світогляд руської сільської людности.

Основний кадр карпаторуської людности ставлять бойки, а у бойків-верховинців, як сконстатовано й Охримовичем*), від давніх давен заховується звичаєва правосвідомість, що як дикі простори землі і вільні протікаючі води, так і натуральні їх плоди — дика флора чи така ж фауна — не мусять бути апропрійовані, зроблені предметом чиеїсь виключної власности з усуненням всіх інших, хто має в них потребу. Для бойка-верховинця речі, не створені працею, — нічії, чи речі всіх, чи громади; кожному вільно їх використовувати відповідно до потреби і вподоби. Ця правосвідомість, мимо того, що їй суперечило і за неї карало ціле діюче писане шляхецько-державне законодавство останнього століття, що дожила до 1890 р. (і в дечім живе й далі), без будь якого сумніву може бути віднесена на попередні віки і чим дальші від нашої доби, сягаючи аж VII—XIII в., тим з більшим правом.

Виходючи з засад тої правосвідомости, бойко-верховинець, що жие серед заліснених гір по обох схилах Карпат**), вважає, напр., й досі, що самосівний ліс є таким об'єктом, який кожній людині вільно врубати чи взяти з нього дров на опал. То не є гріх чи переступ: »Тото Бог сіє ліс, а, значить,

*) В. Охримович, „Про останки первісного комунізму у Бойків-Верховинців в Скільськім і Долинськім суд. повіті.“ Зап. Н. Т. ім. Шевченка, т. XXXI—XXXII.

**) Літопис Бойківщини, ч. I, 1931, ст. 165.

сіє він для всіх«***). Цього ж погляду дотримується бойко і що до збирання лісових овочів: орехів, грибів, ягід, моху, зілля чи чогось подібного. Й на 1933 р. — згідно нашого*) обслідування с. Вишне Студене Воловецької окр. — право власности якось, ми б сказали, недорозвинене. Один у одного, напр., позичив пилку чи щось іншого й не збирається повертати. Навпаки, в нього визичить далі хтось, і так визичена річ може блукати по селу цілі місяці, аж поки вернеться до власника. Так само в чужому дворі можна взяти якогось кола чи що, а в чужому лісі — дров чи й ціле дерево. Такіж речі. як гриби, ягоди в лісі, грушки, яблука біля чиеїсь хати, то речі в уяві верховинского селянина нічиї й ними може кожний користуватися.

Подібну ж правосвідомість напр. щодо самосівного лісу, диких овочів і навіть садовини виявляло від давна і аж до початків ХХ в. й східньо-європейське селянство — українське**), білоруське, московське тощо. Зоставалося при ній, не дивлячись на те, що писане законодавство і судово-адміністраційна практика Росії з другої половини ХІХ в. поборювала її, прищеплюючи приватно-власницьку ідеологію. Як в Росії законодавець йшов на компроміс з поборюваним народнім світоглядом, напр., тим, що поруб ліса в перший раз, згідно карного кодексу, не трактувався за крадіж, так і в Австро-Угорщині. Принаймні дотична адміністрація на деякі роди самовільного використання верховинським руським людом дарів природи дивилася крізь пальці, стараючись знаходити якийсь компроміс, одержувати якийсь еквівалент «шкодам», в формі напр. послуг чи одбирання з користівників долі зібраних овочів.

З свого боку й самі верховинці, вірні своєму світогляду,

***) Аналогичний погляд буковинського люду поданий у Кобилянської в повісті „Земля“: „що діється в лісі не є гріхом.“

*) Через інж.-агр. Г. Гордієнка, що виготовив опис сусп.-господ. побуту В. Студеного.

**) Т. Рильській, „К изучению украинского народного мировоззрения“, „Кіев. Старина“, 1903 май, ст. 161. Недоторканість певного рода власности у народнім світогляді — пише Рильський, глибокий знавець того світогляду на Київщині — стоїть в залежності від того „наскільки праця мала участь в її витворенню“. Тому власність на дари природи, як ліс, натуральні луки тощо, згідно народнього світогляду не належить до недоторканої і не є соромом покористуватися нею.

не звертаються до закону у випадках лісових шкод в їх громадським чи особистім маєтку і не противляться, коли хто збирає на їх маєтках лісові овочі. До предметів і об'єктів, що не мають бути апропрійовані, котрі належать «всім», відносить верховинець і дикого звіря, — аджеж той звірь жие собі, не оглядаючись на власність чи на межі, і рибу в поточній воді, — адже ж вода — нічия! Що дикий звірь, що риба вільних вод, — належать всім, їх вільно кожному ловити. Верховинець — згідно нашого обслідування напр. с. Вишне Студене — й досі, бачучи звірину в лісах, дивується, як то влада могла заборонити стріляти, приміром зайців, коли вони — нічії. На ґрунті зазначеної, ми б сказали — «ворошної», правосвідомости, виплеканої попереднім тисячеліттям життя, що тільки праця може бути підставою привласнення, правосвідомости, що й досі не дається вповні викорінити, від непамятних часів й до наших днів одбуваються конфлікти між простим людом і законодавством та судово-адміністраційною практикою.

Февдальне панство для своєї власности на природні нерухомості шукало обґрунтування з гори, — в королівських грамотах, в законниках, подібних до Трипартитума, в способах, що кінець-кінцем зводяться до історичного насильства. Простий руський люд того не розумів і скорявся тільки непереможній силі. Для нього тільки праця, вкладена в певний шматок землі, була вистарчаючим приводом до привласнення і то не абсолютного, а відносного, обмеженого добою виужитковування, напр., під сівбу. Зародків руської приватної власности на землю треба шукати у «ортованих» клаптях землі, тоб то у площах видертих зпід лісу та очищених від каменю. Термін «ортування» — німецький, очевидячки, поширений німецькими колоністами чи шолтейсами; самий же процес «ортування» («иртування» або «іртування») напевно старіший за термін*).

Історія сільського господарства в підгір'ї і Верховині, — це історія боротьби людини перш за все з безкраїми непроглядними лісами. Оселенець, обравши якийсь шматок лісу,

*) Понятю «іртиш» в деяких місцях краю (напр. в Землинщині) відповідало ще слово «теребеш»; можливо звідци походять і такі назви, як Теребля, Требушани тощо.

придатний під городню та хліборобську культуру, з лісових площ, які ми тепер звемо відносно — лісовими, не дивлячись на те, чий він, — захожувався коло вирубування дерев. Вирубана площа звалася «пасікою», — від чого походять такі назви осад, як напр. Туря Пасіка (нині Перечинської окр.), Пасіка (Свалявської окр.) й численні назви (Пасіка, Пасека, Пасечка) окремих частин володіння (хотаря, урочища, діляця). Давши висохнуть порубаній деревині, ліпшу з неї звозить собі до обійстя, а все інше, що не оплатило б вивожування, — запалював. Очищена від лісу й випалена площа вкрита попелом, зветься вже «спаль», «згарь» (звідці напр. назва Згар для частини с. Тересова), «погарь» чи, нарешті, «згарище». Її перекопують, чистять від пеньків та коріння, щоб стала придатною під сівбу жита чи іншого збіжжя; «пасіка», тоді вже зветься «копань», чи «копанина», — звідці назви для частин володіння і для осад, як от Копаня Вел. і Копаня Мала (Севлюської окр.), Копиновці (Мукач. окр.), Копашново (Хустської) й дуже численні назви (Копанице-а-чка...) на Словаччині*). Шматок в такий спосіб одвойований від лісу зветься «чертіж», — звідці назви осад і урочищ: Чертіжне у самого початку ріки Лаборця (окр. Межилаборець), Чертеж (Ужгор. окр.), Чертіж урочище в с. Дубовім (на Тячівчині) й в с. Медвежім (на Свидніківщині), Чертеж — частина с. Богдан (на Рахівщині), теж с. Бедевлі (на Тячівщині), теж м. Хуста, теж в районі Боржавських полонин є «Бочки Чертеж» і «На Чертіж»; зустрічаються урочища під назв. Чертяж і на Словаччині**). Є, нарешті, Чертіж-і і на східнім боці Карпат, напр. в обводі Сянка. В українських степах і лісах, коли осадник вперше орав ще ніколи не порушену людьми землю (цілину), про те говорилося, що «підіймає» новину чи «чертить». Слово — «чертеж» — з тим же змістом занесено переселенцями з

*) Інвентарі визитації осад Вороновської (нині Врановської) округи р. 1755 між інш. фіксують наведені вище терміни. „Земли, ортованѣ названы“ (ос. Ременіни). „Една пасѣка... Друга пасѣка... Знашла ся и третя... Копанина названа“ (ос. Седліска). Назви „пасѣка“ і „копанина“ зустрічаються тут, все для невеликих церковних клаптів землі, кілька раз. (А. Петров, „Канонич. визитації 1750—1767 г. г.... Н. Зб. „Просвіти“ в Ужг. 1924, ст. 119—135).

**) Statistický lexikon obcí v Podk. Rusi, v Praze, 1928.

України разом з своїм приходом і в Карпати. Довкола олу-
плене дерево на підсушку зветься »чертиця«, а »чертіж«,
як свідчить знавець місцевих карпато-руських діалектів Ів.
Панкевич, — це назва полян, розчисток, пасік чи взагалі
площ, що добуті викорчуванням лісу, і то на протязі від
Лаборця і аж по східню Мармарощину. Чертеж, як термін,
передався від українських оселенців і словакам, у яких
місцями, як от в Зволенській жупі, він значно поширений. У
словаків словом »чертяж« означуються донині частини села,
поля, хотара тощо; але поза тим воно уживається й для
означення гряниці.***). Крім назв. »копань« і »чертіж« по
Верховині, напр. в с. Вишнім Студенім — за згаданим на-
шим дослідженням — новоодвойовані од лісу зруби, на яких
рештки дерева спалено і попільом погноєно землю, зуть »па-
леницею«. Копань, чертіж і палениця це вже не дарунок при-
роди, а здобуток тяжкої людської праці. Тому, згідно зви-
чаєвого права верховинців, такий шматок залишається в
сталім виключнім користуванні, майже у власности, того ґаз-
ди, який його одвоював од лісу, незалежно від того, чий
був той ліс. Тягарь ортування завжди був зрозумілий і за-
гально-визнаний. Територіяльні зверхники — королі і фев-
дали — зацікавлені в заселенні лісових просторів, не тільки
тому не противились, але ще заохочували людність до таких
розчисток. Відвойовані зпід диких лісових нетрів і хаш
шматки землі полишали в спокійнім та спадковім уживанню
тих ґазд, що їх розчистили.

От як — на підставі пережитків — йшла розчистка і здо-
буття кусників орної площі та сіножатей з під лісу в се-
редньовіччі, як зароджувалося народне приватне право на
землю. Перед нами свого роду »заїмка«, через яку проходила
історія розвитку землеволодіння в Східній Європі та в Сибіру.

§ 23.

Скільки ж часу вимагало угорське право, щоб визнати
присвоєння нерухомого маєтку на основі давности володін-
ня (*praescriptio*, *Verjährung*?)

***) Vážný V., „Slovo „čertaž anebo „čierfaž“ v slovenštině“. „Bratislava“,
1933, 462 і далі.

По Трипартитуму для того не треба було ні *bona fide*, ані *justus titulus*. Вистарчало аби держатель проволодів нерухомістю спокійно і без перереви протягом приписаного часу. Коли вона присвоювалася з маєтку фіскального — протягом 100 літ, церковного — 40, шляхецького — 32, міського — 12, селянського — 1 рік і 1 день.

Лише для переходу по давности маєтків селянських вимагалось в практиці *bona fide* та *justi tituli*, то через короткість терміну, після якого новий держатель знаходив собі охорону проти старого. З часу Вербовція і для маєтків міської людности став дійсним той же термін, що й для селянських.

Необхідно додати, що за певних обставин, коли оправнена особа мусіла б заперечити держання, але через незалежні від неї причини не могла, не допускалося давности. Було то: а) за неспокійних років, як от за війн Бочкайових, Запольського, б) коли син супроводив батька у вигнанстві, в) доки сироти не досягнуть 16 літ.

З того, що показує наведене законодавство, бачимо, як право присвоювання володіння на основі давности всею своєю гостротою цілий час обернене було супроти сільського плебса з його рухливістю та непосидючістю, а лише в наступну добу — з XVI в. — й проти городян.

Як вище зазначено, угорське право володіння на нерухомості крім обмежень на користь фіску, було обмежене ще й правом родини. Донаційні спадкові шляхецькі нерухомості належали шляхецьким родинам, а не вважалися індивідуальним володінням батька (за таке володіння уважалися лише заново набуті маєтки). Були спільними чи колективними володіннями всіх членів родини, при чім старший в родині не міг розпорятися ними без згоди всіх дорослих членів мужської статі. Мало того, вони були спільним володінням не лише в простій родині, але й в складній, що назбирувалася з кількох родин простих, тоб то з родин кількох побічних родичів чи, як закон говорить, нерозділених братів. Перед нами безсумнівний вплив слов'янського права на угорське і проф. Кадлец констатує, що »ніде в праві угорським не виявилася рецепція права слов'янського так

інтенсивно, як саме в царині маєткового права родинного^{*)}) Звідци ясно, чому за донацій в Угор. Руси найчастіш зустрічаємося з випадками приділень кільком братам, або чому вислужене одним з братів приєднується до володіння кількох. Так з шляхецьким володінням.

Історично беручи геть раніше, не то що від домад'ярських часів, але споконвічно, слов'янські сільські громади складаються з поодиноких природних, заснованих на кровнім зв'язку, колективів, — більш чи менш великих складних родин. Не раз від одної родини походить ціла громада, про що знаходимо доказ в великім поширенні й на наші дні однакових прізвищ серед членів громад в Карпатах. Напр. у с. Вишне Студене найбільша кількість прізвищ це: Щадей, Печара, Янчик, Фединишинець; у с. Горинчові: Біляк та Бонь. Злучення само собою повставших громад в одну адміністраційну дало поширеність кількох прізвищ у селі. Великі складні родини жили в однім дворі, через те в літературі говориться про родину — двір. А з огляду на многородинність, і в зв'язку з тим здебільшого й многохатність, східньо-слов'янські вчені говорять про родинно — дворищну чи впрост дворищну форму життя й господарювання.

Її знаходимо на південно — західній Україні, починаючи Полтавщиною і Чернігівщиною та йдучи Київщиною, Поділлям, Волинню й, нарешті, Галичиною; теж на півночі території литовського Полісся — бувших князівств Минського, Туровського, Клецького та ін. На зазначених просторах з давніх давен дворище було пануючою формою сільських осад, про що свідчать численні акти XIV—XVI століть і то не лише в відношенню до селян, але й щодо околишньої шляхти північних частин Київщини та Волині. Дворище — згідно Ф. Леонтовича — значило більш чи менш складну групу димів, тоб-то селянських родин, які сиділи і господарювали на одній цілій поземельній площі з різних вжитків, що були спільним їх володінням, жили в одній чи кількох хатах при купі, в однім дворі, провадили спільне подимне чи подвірне господарство і, врешті, відбували спільні для всього дворища податки і повинности. В дворищі бувало

^{*)} К. Kadlec, „Verboczyovo Tripartitum“..., st. 192.

іноді й з десятків і навіть більше родин.*) Дворищний тип по Полтавщині й Чернігівщині захопив ще перепис Румянцова з р. 1767, причім особливо виразно виступає він в статистичній обробці полтавського статистика М. В. Рклицького. На XIX в. дворищне володіння на Україні пережито без решток, але його засади залишилися заховані в подвірнім володінню селян, де суб'єктом виступає вже тільки проста родина.

З другого боку той інститут великої родини, як суб'єкт гуртової власности і господарства, відповідає задружньому життю й володінню південних слов'ян, яке хоч і одмираючи, але й досі продовжує існувати на своїй прабатьківщині: автор цих рядків сам одвідав у 1925 р. кілька сербських задрог на місці. Стару дворищну організацію на Україні і в Білорусі деякі дослідники, як от Ф. Леонтович, ототожнюють з задружною.

Та ж сама дворищно — задружна організація існувала від прадавна в Карпатській Русі і на Словаччині. Першим, хто в літературі вказав на існування такої родинно — господарської форми в б. Угор. Русі, був проф. Бідерман, що ще в 60 — х р. р. XIX стол. зустрічав природні об'єднання по 3—4 родини.***) Після нього на кінець р. р. 70—х XIX в. натрапляє на родинний побут на Словаччині і в Угор. Русі чеський автор Йоз. Річ. Жонаті сини лишаються нерозділеними в однім з батьком маєтку і господарстві; «газдою» (господарем) є батько (іноді й дід) — природній старшина роду. По смерті батька, брати продовжують жити в однім дворі — дворищі й господарювати спільно; за «газду» стає найстарший брат, а за «газдиню» — його жінка. Всі брати мають однакове право на спільний нерухомий і рухомий маєток, як от земля, забудови, худоба і т. д.; поза тим є лише незначне «своє» майно у кожної подружньої пари, то насам-

*) Ф. Леонтович, „Крестьянскій двор в Литовско-русском государствѣ“. Жур. М. Н. Прос., февраль 1896, ст. 362, 366, 372. Подібне ж представлення про дворища подає М. Владімірський-Буданов в своїй праці про „Форми селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI в.“, перевид. в „Сус. істор. бібліотеці“ Н. Т. ім. Шевченка, т. XXII, р. 1902, ст. 5—20; теж Ів. Новицький в „Начерку історії селянської верстви в Правобережній Україні XV—XVIII“, в т. XXI тої ж бібліотеки.

**) Bidermann H., там таки, Th. I, S. 75.

перед віно жінки. Спільним маєтком розпоряджає «газда» — продає, купує, вказує кожному хто що має робити і вступає цілу родинну організацію в сільській громаді. Його наказів всі слухають, ніхто не ухиляється від праці, бо ужиток з неї є спільним для всіх. От форма дворищна чи задружна, яку спостерігав Річ на Словаччині і у гірських районах Угор. Руси, при чім в угро-руської людности він ще натрапляв на родини аж до 25 душ***). Ним же було вказано, що хоч задруги існували на основах звичаєвого права, але по різних комітатах заховалися судові акти про їх розділи. Тепер вже відомо, що про дворищно — задружну форму є багато згадок і в урбарах XVII в., як напр. по Мукачівсько-Чинядьовській домінії. Пережитки тої великородиної організації звичаєвого права знайшов в Карпатах ще й на р. 1890 укр. обслідувач В. Охримович.

Великі родини у бойків — верховинців, захованих у віддалених й ізольованих глухих селах, складалися з ближчих, іноді й дальших, нащадків одного роду, що мали спільну власність: на садибу з хатами і нежитловими забудованнями, на польові вжитки, на знаряддя сільсько-господарської праці. В них спільно проваджено все виробниче господарство і спільно — все споживання.

»В с. Волосянці розказували мені старі люде — пише др. В. Охримович р. 1890, що там пядесять літ тому назад було загальним звичаєм, аби жонаті сини не відділювалися від вітця, а газдували разом на спільнім ґрунті, так само, як і нежонаті сини та невіддані доньки. Всі вони жили під одною стріхою, їли з одної миски, робили на спів і нічим не ділились. Усе їм було «ворошне» (спільне): і худоба, і паша, і збіжжа. Навіть і пряжою невістки між собою і з свекрухою не ділилися, тільки все йшло на спів. Всему газдівству давав «розвід» отець: він усім розказував а сини, хоч і жонаті, і дітні, і не раз в літах, слухали його мов слуги... Також і по смерті вітця жонаті й нежонаті браття не ділилися вітцівським ґрунтом і господарством («газдівством»), хіба аж тоді, коли їх діти вже підростали, або коли браття

***) Jos. Lad. Rič, „Rodový byt na Slovensku a v Uherské Rusi“. Č. Č. M. 1878, ст. 189 і далі.

або невістки ніяк не могли у згоді жити...» На той час, 1890 р., «хоч все ще уважається старим добрим звичаєм не ділитися, не відокремлюватися, то все ж таки більша половина села не придержується того звичаю. І то ще: давніше жило і по чотири подружжя (родини) і по двацятьоро челяді на спільнім ґрунті — тепер же найбільш по тринадцяти челяді».

В другім селі, в Сенечові, яке росташоване по галицькім боці кордону, вся людність походить від пари людей, що колись туди зайшла. Там Охримович знайшов різні степені спільности, в якій живуть сини жонаті з батьком, або жонаті браття з собою. »Найвищий степень спільности буває тоді, коли жонатий син від вітця (або брат від брата) нічим не відокремлюється й тільки усе мають спільне: і хату, і ґрунт, і худобу, і їдять з одної миски, на спів роблять і нічим не діляться Усе му газдівству! »дає розвід« отець, а як нема вітця, то старший брат — і той, що дає провід, зовється старшина. Старшинство такого старшини (чи вітця, чи брата) зовсім не доспотичне, а мусить опіратися на поважання і любов, бо як тільки син з вітцем або брат з братом не можуть погодитися, так зараз приходить до поділу. Тож у цілім Сенечові (800 мешканців) нема більше десяти фактів такої найвищої спільности, і то газдує у такій спільности звичайно по два, рідко ще по три подружжя (родини)... Низший і звичайніший степень спільности буває тоді, коли сини (жонаті) з вітцьом, або браття з братом мешкають у спільній хаті, і крім того ще якусь частину газдівства ведуть спільно, а якусь окремо: а власне пашою на спів, а збіжжам окремо, або збіжжам (хлібом) на спів, а пашою окремо. Ще низший і ще звичайніший степень спільности такий, що крім спільної хати »родичі« нічого більше спільного не мають.«...*)

Наведені вище факти, яким деякі підтвердження ми знаходили і в наших дослідах на бойківській Верховині в р. р. 1930—35, цікаві під тим оглядом, що є, на наш погляд, рештками колись, в попередні віки, можливо з самої появи

*) В. Охримович, вже цитов. праця в Зап. Н. Т. ім Шевченка, т. XXXI—XXXII.

там руських слов'ян, широко розповсюдженого типу родин-дворищ не тільки на Верховині і в підгірських зонах, але напевно й у всіх районах стихійного розселення по б. Угор. Руси. Навіть саме слово «дворище» було в уживанні; й на наш час при с. Тересова (Тячевська окр.), але за його обводом, існує невелика група розтрушених хиж під назвою «Дворище».

§ 24.

В царині аграрній на добу пізнього середньовіччя господарські одиниці були трьох родів. Королівські і февдальні (свіцькі й духовні) — складали соціально пануючий рід маєтностей. В залежності від них стояли господарства підлеглого селянства. Середину творили трудові господарства дрібноземельної та куріяльної шляхти, як рівнож, оскільки задержалися, господарства слободників.

Королівсько-февдальні території загосподарьовуються по типу середньо-європейської февдальної системи. Як було вказано вище, февдальна знать в своїй масі прийшла до Угор. Руси в XIII—XIV в. в. з інших країн Західної Європи, де февдалізм на той час був цілком розвиненим. Прийшла з виробленою февдальною традицією, яку з певними модифікаціями й пересаджує на одержані території. Згідно слів Ачаді «в XIV—XV в. шляхта організовує в себе кріпацтво на західно-європейський взірець». Осередком королівсько-февдальних територій, до якого сходилися всі нитки розпорядження добрами й людьми, був звичайно двір, з замком, чи у всякім разі з домами, службами і садибою при дворі. На таких величезних домініях, як Мукачівсько-Чинядьовська, Ужгородська, Михайлівська, Маковицька тощо бувало по кілька осередків і замків; головним між ними був той, де жив сам февдал.

Домінії та більші февдальні володіння в руській краї під оглядом росташування звичайно починаються з рівнини чи з долин більших рік, що мали ліпші и легчі до обробітку землі і де по узбіччях ще з дотатарських часів стріваємося з цілою смугою виноградної культури. Звідти почавшись, вони тягнуться басейнами рік на підгір'я, приблизно з XVI в.

сягаючи й на саму Верховину. Насаджуваним понад гряницею февдальним володінням ставлено за мету — поширюватися на другий бік. І вони в потатарський час далеко виходять за бувшу лінію засік, в пасмо колись нічиїх земель, поволі підіймаючись в напрямку карпатського вододільного кряжу. Ліпшим прикладом такого розтягування в гори є Ужгородська та Мукачівсько-Чинядьовська домінії.

Як вище згадувано, на початках поземельні добра не були розділені, а належали всім, хто на них жив — упривілійованим і неупривілійованим. З часом, однак, вони розділяються на дві нерівні частини. Одна частина, менша, виділяється, яко *terra dominica* — панська земля (*allod*); згідно права угорського — дідичний маєток февдальної родини. На ній ведеться господарство самого февдала, під зверхнім керуванням його ішпана чи кастеляна (фогт), за поміччю майорів чи крайників, що управляли окремими дворами, руками двірських кріпаків і натуральною працею тих кріпаків, що осаджені на другій, звичайно більшій, частині февдальних теренів, т. зв. урбарній.

В чім виявлялося те двірське господарство? Під нього, розуміється, були виділені ліпші землі — ораниці та луки — насамперед долин. На тих землях культивували збіжжя, по узбіччям — виноград. Гірші площі вживалися спільно з кріпаками під пастівники, при чім робоча худоба часто й випасалася спільно; по дубових лісах на жолудях («на жиру») годували свиней. В ріках «імили» рибу, ліси уживано на лови звіря. Все це робилося руками кріпаків двірських і урбарників; останні поверх того платили готівку і натуралії.

Поруч з тим виужиттям алодіяльної частини февдальної території февдальному зверхникові на всій території — алодіяльній й урбарній — належали *jura regalia minora* чи *beneficia curialia*. Ті менші права звалися регальними (тоб-то королівськими), бо первісно належали лише королю. З них право млинське (*jus molae*), корчмарське (*jus educilli*), різницьке (*jus macelli*), ловецьке (*jus venationis*) та рибальське належали кожному февдалу на всій його території. В підтвердження ловецького права февдалів законом з р. 1504 арт. 18 заборонено селянам лови звірів та птахів. Права ж:

торговельне (*jus fori et nundinarum*), митне та перевозове (*jus telonii et nauli*) належали тільки тим з них, хто дістав на те спеціальний королівський привілей.

Право корчмарське полягало в виробі й продажу на роздріб вина, пива, горілки. В час трьох головних річних свят залежна людність зобов'язана була купувати для свого вжитку вино з винниць свого пана. В винятковому порядку, там де селяне самі мали виноградники (як от по узбіччях Мармароського, Угоцького, Бережського, Ужанського і Землинського комітатів) і самі виробляли вино, їм, спочатку звичаєм, а від р. 1550 й законом, полишалось право продажу вина в добу від св. Михайла (29 вересня) до св. Юрія (24 квітня). Хто ж не мав власних виноградників, — той міг продавати вино в роздріб лише від св. Михайла до Різдва. Одначе горілки й пива ні в яким разі не могли селяне ані варити, ані продавати. Право млинське виявлялося в тім, що лише на млині февдала його селяне могли молоти, платячи за те частину в натурі. Право різництва — в тім, що лише февдали могли продавати на роздріб за лімітовані ціни сире м'ясо свійських чотириногих звірят і м'ясні вироби, як сало, лій і т. д.

Регальні права чи *pertinentiae* довший час регульовано звичаєм. Потім деякі з них — млинське, торговельне, митне та перевозове — регульовано писаними нормами, що увійшли і в Трипартитум; корчмарське — законом р. 1550 (арт. 36). Відколи заводяться урбарі всі стояли в урбарах. Вони розвиваються поруч з розвитком февдальних донацій. Так, напр., довідуємося, що Вишково (в Мармарощині) дістали р. 1271 брати єп. Ахилея..., разом з правом «побирати і мито на на Тисі». Всі регалії чи бенефіції увіходили в склад т. зв. послідуєчих прав февдалів (*praerogativae non cardinales*). До них слід додати, як також джерело вигід, ще патрімоніально — судову юрисдикцію. Вона була признана февдалами вже Золотою Булою р. 1222 і практикувалася ними протягом всього періоду, що його ми розглядаємо, як також і наступного (до 1848 р.), вважаючись за прерогативу панських дворів. В склад патрімоніальної юрисдикції входило й нижче карне судівництво (*jurisdictio bassa, inferior*). Підсудність люд-

ности февдальним зверхникам була переносувана, з обмеженнями чи без них, на їх старост, — що можна впрост спостерігати по Бережщині в XIV і XV в. в. Врешті, бодай для Мармарощини і Бережщини, вдасться констатувати звичай, можливо існувавший й по деяких панствах інших комітатів, що коли вмирає йобадь, то земельний пан забирає з його господарства корову чи вола. Р. 1493 було по Мукачівській домінії видано розпорядження, щоб в разі смерти упривілейованих країням (волохів) брано тільки одну третину вола.

Другу частину февдальних територій складали урбарні землі, на яких жили залежні селянські родини, що провадили власне господарство своїми руками та власним живим і мертвим реманентом. Ці селянські родини — двори, за те, що користувалися частками з захоплених февдалами територій, були зобов'язані супроти пана-зверхника, хто б він не був, повинностями і платіжами, що наростали з часом і бували різні, як по панствам, так іноді й по селах того ж зверхника. Як було вище зазначено, спочатку обов'язки супроти земельних панів загалом були справою звичаю. За інституту шолтейсів чи кинижів — справою договорів з осадниками. Означувані звичаями чи договорами повинності з часом заводяться в урбарі. Закон з р. 1351 фіксує дев'ятину, а жовтневий сейм р. 1514 встановляє явно підвищений круг зобов'язків супроти февдала. Перед р. 1514 тягарі залежної людности були легшими. Зосібна заведення оброку в готівці, в розмірі одного золотого, на той час натуральних відносин мусіло бути сильним тягарем, коли прийняти на увагу реальну вартість золотого. Вона після Трипартитума, тоб-то на той же 1514 р., дорівнювалася половині корови (без теляти), чи половині кобили (без лошати), чи одній свині, чи одній вівці. Поза тим визначення в 1514 р. вседержавного рівня повинностей було розраховане на осілу хліборобську людність, але ж скільки її було неосілої, а коли й осідлої, то нехліборобської, а — згідно роду занять — скотарської? В підгірським та горянім пасмах Угор. Руси саме така людність складала переважаючу більшість і вона мусіла підпасти отим платіжам і повинностям супроти февдалів, що невідповідали

її роду зайнять, ба просто руйнували. Певно, від февдалів залежало зменшувати обов'язки чи замінити одні обов'язки іншими, більш відповідними. Та хто зна скільки з них як слід розуміли свої інтереси — об'легченнями кріпаків задержувати їх від втечі. Бо проста руська людність, мимо всіх заборон та перешкод, в блуканнях шукала й знаходила собі звільнення від ярма закріпощення та кріпосних тягарів.

Отже, залежна селянська родина — двір, була зобов'язана виробляти на удержання февдала, апарату державного і комітатського, врешті церковного; що залишалося, з того мусіла сама животіти. За таких обтяжень могло оплачуватися осіле життя та хліборобство в період, що його розглядаємо, масово беручи, лише в ліпших рівнинно-долинних місцевостях. Зрозуміло, чому на гірших площах осілість часто тревала тільки протягом вільготних років, — коло 12 літ. Потім оселенці переміщалися знов на нові місця на добу вільних років і т. д.

§ 25.

Грядиці межі февдальними і взагалі більшими територіями, як і між осадами, проводилися обводом по урочищах, річках, долинах, гірських хребтах тощо. От напр. як випадає межовий опис грядиць замку та домінії Фюзер (Землин) в другій половині XIII в. Хотар починається від землі (села) Реднук, звідти тягнеться на північ до потоку Шаришпоток, звідти до болота Ізра, далі до землі Козма, відти до землі Колосе, потім до землі Заланц, звідти до землі Скаруш, до гори Уйвар, до потоку Ілсва, до землі Гонц, землі Бодван, землі Віл, далі до потоку Бикпоток, Сейкпоток, до землі Петрикамень, нарешті, до потоку Кулбаса. Але ж в гірських областях грядиць доміній довго не існувало. Напр., із згадок про другетовську домінію (в Ужгородськ. ком.) в документах XIV в. видно, що »Другети самі не були певні, які землі їм належать; вони не знали, аж куди сягає їх домінія«, і коли стали розвивати енергійнішу колонізаційну чинність та заселявати пусті простори, гадаючи, що вони їхні, діставалися до суперечок з сусідньою Михайлівською домінією*).

*) Fr. Gabriel, там таки, ст. 140—141.

Відколи і де гряниці з'являлися важно було їх знати і заховувати непорушними. Якимсь чином, по всій імовірності в сідій стародавнині, у простого руського люду склалося одне повір'я, що відповідало тій потребі; місцями воно заховується і досі. Народ вірить в повітруль, «воздушних вітряних духів, що іноді приймають подобу гарних дівчат. Вони заманюють хлопців та дівчат, а потім гублять їх, обертають в повітруль; також крадуть чи підмінюють дітей. Улюбленим місцем, де появляються повітрулі, є межі поміж сусідніми селами. На такій межі ніколи мати не покладе свою дитину»^{**}).

Гряниці в офіційних актах звуться словом хотар (határ), але з тою ж назвою «хотар» зв'язується й вся площа, що лежить в певних гряницях. Мад'ярське — «хотар» є перейняттям місцевого руського виразу хутарь, або, як подекуди (напр. в с. Ниж. Бистрий) кажуть, хютарь. Це не що інше, як мад'ярське запозичення й поспуття русько-українського слова хутор. Розуміння, що з тим словом зв'язане, є пережитком первісного способу колонізації, — того, що в російській мові означається «заїмками», а в українській — «займищами». Щоб опанувати віддалені межилісні прогалявини під лісові сіножаті на початках треба було пролазити до них через хащу і звідци, на нашу думку, назва для лісових лук «лази»^{***}), зафіксована й українським текстом терезіянського урбару, й численними народніми назвами урочищ. Назві «лази» відповідають «уходи» та «уезди», напр., Лівобер. України. В міру зросту людности й її потреб, площа лазів розширялася розчистками (ортуванням) лісу, що їх облягав. Найпридатніші з тих лук обертаються в ораницю. Згодом на деякі лази, як в Україні на уходи, переселялася родина, — так повставав хутір, часто заховуючи назву «лаза». Й до нині залишилися ці назви для частин сел: напр. Лаз в с. Вучкові (окр. Волове)

^{**}) З наших досліджень: рукопис інж. П. Донченка про суп.-господарс. побут с. Широкий Луг в Мармарошині.

^{***}) „Лісові чисті поляни, що були дуже придатними місцями для оселення, по слов'янському називалися „лаз“ і так повстали назви „Лаз“ — читаємо в мад'ярській „Encziklopédiája...“ про Землинщину.

^{***}) Вище згадувані нам і інвентарі визитації осад Вороновської округи 1755 р. нотують: „Ласъ“ (ос. Ременіни), „един лаз... на горѣ“ (Кручовська), „лука, Лаз заяцов названа“ (Воля Замутовська), „фалаток“ (мад'яр. слово = клопоть) Ласчик“ (Фулянська).

з двох самітніх хиж, Лазок — нині корчма за с. Лавки (окр. Мукачово). На Буковині й Галичині досі під «хутаром» розуміють певний комплекс польових вжитків, в яким мають участь різні господарі. А що туди ніколи не сягала Мад'ярщина виходить, що те поняття хотара, хутара чи хутаря є руським і запозичено мад'ярами у руської людности.

Згідно історичих актів, хутори, як свідчить про те Леонтович, уявляли з себе ледве чи не пануючу форму сільських поселень в українських краях кол. литовсько-руської держави. Тільки у XVIII в. стали там з'являтися села, які здебільшого повстали з хуторів, що розрослися. Так було на Канівщині (згідно актів р. 1615), Богуславщині (1615), Черкащині (1622), на цілій Волині (XVI в.) і Поділлі (XVI в.)*). Так видно було і в Угор. Русі.

Через якийсь час хутір, на яким спочатку було одне дворіще, поволі розростався: людей збільшувалося і територіально розширявся на іртовані і нерозчищені площі. Лаз стає групою дворів. Такими групами, що складають частини сел, на наші дні суть: Лази в м. Рахові, Лази у с. Новоселиці (Тячевск. окр.), Лази у с. Вульховці (там таки), Лазенщина у с. Ясінь (Рахів. окр); більш сотні різних «Лазів» зустрічаємо й на Словаччині. Не один такий «лаз» з хутора і групи дворів розвинувся в цілу осаду: ядро нинішнього с. Колочави (окр. Волове), що носить назву «Лаз», є німим посвідченням процесу заселення лазів житлами аж до утворення з них осад. Про те просто свідчать і такі нинішні назви сіл, як Тячівські Лази, Лази (Свалявські), Великі Лази (на Ужанщині) тощо. До свого початкового «хутора» вони прибавляли суміжні площі різних вжитків, що в сумі своїй давали поняття «хотару».

* Хотар не як «дача» — в розумінні російської межової термінології, а як гряниця спочатку визначувався лише природніми прикметами. З часом в доповнення до природніх його знаків на гряницях комітатів, межі землями фєвдалів і королівськими, рівнож громадськими, на т. зв. «лініях», починають робити й штучні могилки. Іноді могилки перезвано в гомилки (*metathesis*), і «гомилки» — це «груничок»

*) Ф. Леонтович, таж праця, Ж. М. Н. П., март 1896, ст. 42.

для знаку хотаря. Особливо часто зустрічаються від давнини й на наш час такі могулки — гомилки в Бережщині, Угочанщині та Мармарощині і надто на річці Довжанській**).

Як згадано вище, геометричний вимір всеї території Угор. Руси відбувся по раз перший аж в останній чверті XVIII в., а власне в р. р. 1783—1786. Натомісць, як показують грамоти XII та XIII в. в. і аж до доби появи Трипартитума включно, ба навіть і по тім, вимір ширших просторів робиться на старі більш грубі одиниці, неоднакового розміру: »на один день орання«, »на один плуг«, »на один плуг королівської міри«. От напр. розмір земель абації и монастиря Тихонського по кор. грамотам від другої половини XII і початку XIII в. (1211 р.) означався »на один день орання«, що — після обчислення Єрделі — відповідало нинішнім 67 уграм*). На той же XIII в. рахують в Угорщині — в тім числі по Землинщині на р. 1220 й Угочанщині на р. 1230 — обсяг маєтків »на плуг«: маєток »на три плуги« вважається вже за »великий«. Ачаді вважає, що міра на плуг, латинське *aratrum*, перейшла до Ма-д'ярщини з Заходу, а її розмір залежав од якості ґрунту; »загалом одначе під нею треба розуміти таку площу, яку можна було з'орати за один день плугом, запряженим чотирма волами«. Отже міра »на один плуг« те саме, що й на один день орання. Мусимо зазначити: по перше, що міра на плуг уживалася й на Сході, насамперед на українських землях, звідки переселенці-хлібороби теж могли занести її, принаймні, до Угор. Руси; по друге, що наведене в Ачаді розуміння тої міри не відповідає старому її обсягу. Сам же Ачаді безпосередньо за своєю дефініцією говорить, що »після обчислень Єрделі один плуг становив 48, 100, 120, 150 королівських гольдів«**), і проходить далі, не звертаючи уваги на те, що його розуміння і наведені обсяги взаємно протирічать.

Пригадаймо собі, що на початок XIII в. (1211 і 1230 р. р.), сам плуг навіть в рівнині був рідкістю і що ним ні в яким разі неможливо було виорати за один день 67 нинішніх

**) Стрыпській, „Гдѣ документи“..., ст. 35.

*) В. Гаджега, „Севлюш“..., Подк. Русь, 1925, ст. 97.

**) *Acsády Ig.*, вже цитов. „*A magyar*“..., вступ; після *K. Tagányi* — вже цитов праця, ст. 120 — один плуг в часи Арпадовців, тоб-то до 1301 р., виносив 120 — 150 йохів.

угрів, як і від 48—150 «королівських гольдів», на що не звертає уваги Ачаді; і чого б тоді площу на три плуги уважали за велику? Але оборати площу в 67 чи 48—150 кор. гольдів чи угрів, однією борозною, символом присвоювання, можна було за один день орання й одним плугом. На нашу думку старий вираз «на один плуг» чи «на день орання», що його прирівнюють 48—150 уг., в середньовічні часи означав собою власне «на день оборання», подібно тому, як на Наддніпрянській Україні в глибокій давнині захвачувано землю — «скільки за день конем об'їде», або «скільки за день оборок». В чеських середньовічних мірах (XI—XIII ст.) «плуг», чи все одно «поплучжі», також означав площу, яку один чоловік міг „oborávati”. Й на Чехах розмір одного «плуга» був дуже різноманітний: рівняючись 3 ланам (чи 60 гект.), 7, 10, 28 і т. д.*). А той зміст «дня орання», який оформлено дефініцією Ачаді, відповідає другому, пізнішому значінню терміна, коли орання стало широко розповсюдженим фактом. Тоді «день орання» став зближуватися з меншою, геометричною, мірою — з одним угром, що прийшов в Угорщині до вжитку пізніш, повільно прокладаючи собі шлях межі широку людність. Народ продовжує оперувати «днем орання», але в пізнішій розумінні цього слова, тоб-то скільки справді можна за день виорати.

В Трипартитумі (P. I., tit. 133). наводяться міри площі і довжини. «Орне поле» міряють «на один плуг королівської міри», що — згідно пояснення в самім Трипартитумі — містить в собі „centum et quingvagenta jugera terrarum regalis mensurae”, тоб-то 150 югерів корол. міри. Отже, крім означення площі одного плуга, зустріваємося вже з югером, що став зватися «угром» — меншою реальною одиницею виміру. Що ж вона з себе уявляє?

Площа, яку фактично можна з'орати за один ранок, власне день, в німецькій сільській господарстві середньовіччя означалося за „morg-en”. Той ранок — morgen — в подунайських слов'ян аналогічно названо їтром, з тим же значінням площі,

*) З старочеськими мірами в цім розділі 25 і далі порівнюємо, керуючись працею: Sedláček A. „Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách”, вид. Česk. Akad. věd a umění, 1923.

що можна виорати за одне їтро (день); чеське «їтро» означало площу, яку можна зорати од рана до вечора одним запряженням; у волохів тому відповідає «югер», нарешті, у мад'яр — угор, йох чи гольд. Можливо вимір на морги = ютра = угри = гольди розвинувся під впливом німецьким, зокрема німців колоністів. У Трипартитумі один угор (югер) містить в собі королівської міри *septuaginta duas* завдовжки, а завширшки *vero duodecim mensuras seu ulnas regales*.

Отже, *jugerum regalis mensurae*, після Трипартитума, дорівнюється 864 квадр. *ulnis*; а *ulna regalis* в даннім разі перекладають (Ерделі, Ачаді, Огастон та й інші) не як королівський локоть, а як сяг. З того виходить, що тодішній один королівський угор дорівнювався 864 квадр. королівським сягам. Булоб помилкою думати, що фіксований у Трипартитумі обсяг угра був загально розповсюженим і всіми та скрізь уживаним, — усталеної однаковості одиниць міри нігде в Європі в добу середньовіччя (та й в наступних ще століттях) не було. Теж і в Угорщині в різні часи і по різних комітатах розмір угра не був однаковий. Аж XVIII в. один йох чи гольд, чи угор, чи «денне заняття» офіційно прирівняно 1600 кв. сяг. Не дивлячись на те в народі обсяг угра продовжував залишатися різним: і меншим, и більшим.

Подібно до різного обсягу одиниці площі — угра тощо — різної довжини була й лінійна одиниця — сяг. *Ulna regalis* — згідно *Glossarium* Бартля (1901, ст. 682) — дорівнюється 2.959 метрам. Але Ачаді, наслідуючи Ерделію, приймає, що 864 кв. кор. сягів = 1896 кв. метр., тобто один сяг = 1.481 метрів. І така довжина не могла бути загально розповсюженою, але, здається, відповідала „öl“-ю, старій мірі, яку прирівнювано, як то досі буває в південній Мармарощині, довжині межі кінцями розтягнених в протилежні боки рук. Коли по Бартлю і по Ачаді-Ерделію ходить, справді, про ту ж саму назву «сяг», то він траплявся більшим і меншим за сажень. З другого боку сяг і сажень в німецькій мові зветься „Klafter“. Й така назва, «латер», місцями прищепилася угроруській людності, можливо будучи запозиченням з практики соляних копалень, бо й на Чехах в кінці XIII ст. «латро» був гірничою мірою.

Назву «латер» подекуди уживають й до наших днів, напр. в с. Широкий Луг (коло Нересниці, — район колишніх солекопалень), де його прирівнюють приблизно двом метрам (старочеське «латро» = 1,9—2,0 метр.). Для порівняння, скажемо, що старий віденській сят = 1,89648 м. (= 6 Schuh), а російський сажень = 2.13356 м., — близькі по розміру, хоч і неоднакові одиниці. Угор, ulna чи латер були штучними мірами, що йшли згори, від офіційних чинників, і в середньовічній житті, ба навіть і пізніш, простому люду, звичайно, мало знані. Він уживав інших мір.

З появою спеціальної одиниці селянського господарства — дільця (телека), під яким розуміли такий розмір сільськогосподарських вжитків, який могла працююча родина обробити, з неї вижити і платити податки, доводилося її якось розміряти. В ній були різні вжитки — садиба, ораниця, луки, випас. Через неоднакову якість ґрунтів розмір дільців і складаючих їх ужитків по різних місцях був неоднаковий. Нарешті, деякі газдівства займали частини дільців — $1/2$, $1/4$, $1/8$. До всього того треба було прикладати якусь одиницю виміру. За виміру садиб нарід уживав стопу (по мад'ярському láb kert); одна стопа відповідала площі, на якій можна висіяти одну будянську іцю зерна. По аналогії й позасадибна орна земля вимірювана об'ємом висіву чи часом праці, що затрачувано на орання. Швартнер на кінець XVIII в. зазначає, що в «простонародній житті (Угорщини) один йох чи денне заняття (Tagwerk) зветься ще земельний день (Erdtag), розуміючи під тим таку площу, скільки за день можна обробити одним плугом, чи яку селянин може засіяти 4 австрійськими мірами*»). По осадах Воронівської окр. на р. 1755 пасіки і копанини виміряли по висіву кобля чи корця збіжжя. Подібні способи означення розміру площ висівом і працею дожили до наших днів. Так, напр., одиницею міри землі в с. В. Студенім (Волівської окр.) є «день орати», що, приблизно, = 1 угрові чи 1 моргові, або, як там кажуть, гольдові. В с. Широкий Луг (Тячівської окр.) селяне кажуть: «Маю землі на півдня ($1/2$ гольда) орати, а в другім місці на день».

*) M. Schwartner, „Statistik“..., 1798, ст. 256—258; теж Csaplovics, „Gemälde von Ungerns“, 1829, II, ст. 110.

В с. Туря Ремета 1 угор = одному коблику сійби. У В. Кумятах, коло Севлюша, і досі «нивою» називають площу на «один день орання під кобел землі»; крім того ще означають кількість орної землі виразом: «ореса в еден дараб». Вимір орних земель і сіножатів днями праці зустрічався й в інших країнах, напр. на Правобережній Україні для XV—XVIII в. в. констатують: «Земля, що складала дворища, обраховувана по дням, себ то по тій скількості часу, якої потрібно, щоб з'орати якусь просторонь. Так само і величинь сіножатів означувано числом косарів, які потрібні, щоб скосити траву за день». Числили приміром: орної землі на 76 днів, а сіножатів на 26 косарів. «Обчислювання землі по дням та косарям зберіглося по багатьох місцевостях південної Русі і до сього часу (кінець XIX ст. О. М.) і обом цим величинам надають те саме значіння, близько 3/4 дес.»*) Мад'ярські переписи р. 1715 й 1720 зустрінулися з старими мірами: для сінокосів — косар чи косаш, а для виноградників — копаш. Їх прирівняно: один косар (тоб то скільки один косарь викосить за день праці) 800—1.200 кв. сягів, а один копаш — 94 кв. сягів**). Площі виноградників ще до недавня вимірювалися «копашами», тоб-то днями копанья. Розмір лук вданину і нині означається ще й кількістю возів чи саней зібраного сіна (Широкий Луг); подекуди так само означається й простір ораниці, напр. кажуть: «нивка на 2—3 вози струччя кукурузи» (с. Горинчово).

Поруч з народньою вимірою площ стоїть і народня скаля лінійних одиниць. Одною з старіших знаних мір довжини був стріл з луку. Цю міру уживано на заході, напр. в Йохимові на Чехах, і на Сході Європи, в південно-західній Україні. В останній по документ XVI в. і до кінця XVII в. уживано такі вирази для означення довжини, як «стреленіє», «доброе стрельбище» й «полстрелення з луку». Стреленіє чи стрельбище означало далекість лету стріли, пущеної з луку. Стріл, як міра, був загально — розповсюжений по Верховині, де ще й в XVI в., коли кріпаки примушені були переходити від

*) Ів. Новицький, „Начерк історії селянської верстви в Правобережній Україні в XV—XVIII в.“ Льв., 1901, ст. 71.

**) „Magyarország népessége a pragmatika sanctio korában 1720—1721“. Bdp. 1896, ст. 26.

пастівництва до обробки земель, ділено землю, стрілом з лука. Отже, «стріл» уживано не тільки як жереб (див. вище), але і як міру довжини.

На XVI в. по Верховині виміряють позасадибні вжитки мотузком; подібно і в старочесьькій житті — «проважцем», т. е. мотузом, — старопражський «проваз» = 30,75 метр. Меншою одиницею міри був прут, — по латині *virga* або *sulcus*, по мад'ярському *vessző*. Мотуз і прут були лінейними мірами й на Україні з половини XVI в.***). В Карпатах по якімсь часі рівнолежного ужитку обох засобів виміри довжини за пановує прут; крім того в XVII в. мотуз і прут починають репрезентувати собою певно означені площі, — але про те в томі II нашої праці. Як мотузок, так і прут в різних осадах в якійсь мірі все були різні. По Маковицькій домінії на Шарищині довжина прута, як показує урбар р. 1643, містить вісім локтів: *sulcus constat 8 ulnas* (с. Стебник); по галицьким же боці Карпат в осадах на волоській праві, що перейшло туди з Мармарощини та Бережщини, міряно землю «на прут шостилоктьовий», що згодом став зватися «сяг»-ом (старочесьький прут = 8 чес. локтями).

А що ж уявляє з себе локоть? — Частина людської руки. Так, але цього мало; яка саме? З цією одиницею виміру спостерігаємо те саме, що й з усіма старими народними одиницями — локті в різних народів в різні часи й по різних районах були неоднакові. Локоть — дуже поширена стара міра довжини. Про нього літописі Київської Русі згадують від X в., а він безсумнівно старіший за всякі літописи. По Австро-Угорщині ще й на початок XIX в. існував локоть віденський під назв. «великого» (що прирівнювано 0,778 м), в одрізнення від верхньо-угорського і угро-руського — «малого», котрих 5 містилося в 4 віденських. Близьким до угро-руського був і локоть старочесьький, що = 0,591 м. На Московщині локоть приблизно на той же час прирівнювано

***) Л. Грабина, „Еволюція стародавньої техніки межування на Україні“. Зап. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, 1929, т. II, вип. II. З праці М. Владімірського-Буданова про „Форми селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI ст.“ (Льв., 1902) теж довідуємося про вживання прутів за виміри площ; напр. одне дворище на р. 1555 мало: 1 волоку, 15 моргів, 6 прутів.

довжині людської локтевої кости, 18—23 дюйми. Згідно даних Чубинського на третью четверть XIX в. локоть в українця скрізь »відповідає довжині руки від локтя до кінця пальців«. Чубинський спостерігав наддніпрянців, наша обсервація карпатчиків показує, що в них досі уживають локоть, як одиницю міри гол. чин. для виміри льонового і конопляного полотна (Вище Студене і Шир. Луг). При цім локоть є довжина від згибу ліктя до кінця відкритої п'ясті (долоні), міра, яку уживають на наші дні напр. по с. Широкий Луг. Так, як бачили ми, й по Чубинському, який навіть і прикидає на фути: локіть »трохи більше фута*«. Взнявши шість разів таку довжину, ми прийдемо на те, що шестилоктевий прут приблизно буде рівний сягу — сажню, як він уживається на Сході Європи в новіший час: 1 саж. = 7 фут. = 84 дюйми.

Можна без ризика помилиться прийняти, що так само як локіть є старими і деякі інші, дрібніші, одиниці народніх мір. Згідно наших обслідувань на р. 1933 у верховинськім с. Вишнім Студенім крім виміру на локті, уживають: пядь — од великого пальця на руці до мизинця, хрому пядь — од указового пальця до мизинця. Про »пядь« в Новгородськім літопису говорить під р. 1045. В тім же с. В. Студенім для виміру висоти уживають »чух« — висота п'ястука (кулака) від мизинця до великого пальця включно**). А в гірськім с. Широкий Луг (округа Тячівська) меншою мірою за локоть є »п'ясть«, відповідаюча наддніпрянській »чверті«, »хибна п'ясть« — це є віддалення, розставлених подібних до циркуля, пальця великого й указового, а права п'ясть — великого й середнього пальців.

В тім же селі — можливо від часу »міряльщини«, що одбулася там по-перше р. 1837, а по-друге р. 1859 — латер (сяг) поділяє селянство на дрібнішу одиницю міри — шух, що уявляє з себе з'єднання двох п'ястів, тоб-то кулаків, з рівно відхиленими великими пальцями, зіткненими між собою. В латрі шість шухів; на місці можна почути здогад, що міра шух походить від німецького „Fuss“, що по довжині

*) П. П. Чубинській, „Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии“, Зап. Рус. Геогр. О-ва, т. II., 1869.

***) Г. Гордієнко, вже згадуваний його рукопис.

(Fuss = фут) не є виключено, хоч що до назви поява шука нав'язується до подібної ж німецької — Schuh. В старочещині Fuss і Schuh перекладані, як »черевик« чи »нога«, а нині »стопа« = відтиску людської ноги в м'якій землі. Ще на кінець XVIII в. за продажу великих хусток на Угорщині уживано міру Stab, що = 5 Schuh'ам.

Окремо стоїть риф, ряф, чи раф, стара, здається турецька, міра на яку одмірювали полотно та сукно на Угорщині (göf), з якою зустрічаємося напр. ще в декреті Сигізмунда 1305 р. (арт. II). Словаки й досі полотно та сукна міряють на рифи. По наших обслідуваннях в с. Широкий Луг від давна й до нині в хатнім вжитку жінки користуються для вимірення переважно полотна, а потім й іншої матерії, мірою риф, яка означається довжиною — од половини грудей до кінця протягнутої вбік руки, — в ній приблизно 75 сантим. *) Такий риф відповідав би половині „öl“-а. (У волозькому с. Середня Апша »риф« зачинається од пальця протягнутої руки і до вростя протилежної руки, = коло 90 см.). Цікаво, що ця ж міра й теж за виміру полотна вживається й до нині в багатьох районах Правобережної України й на Чернігівщині.

Загалом можна сказати, що середньовічні виміри площ і довжини, натуральні по характеру, в основі своїй мали або трудове зусилля (для площ), або прирівняння до частин людського тіла; були однаковими тільки в вузких околицях, а не на цілий край; врешті, були грубо — приблизними.

§ 26.

Розтягнутість розселення руської людности по Карпатах майже на 500 км., різні зони краю — рівнинна, підгірська, гірська, різні рельєфи і схили — до сонця чи на північ, — все це не дозволило однакового розвитку сільсько-господарських систем в краї і одного чергування їх, як то можна, скажім, встановити по угорській рівнині.

Приблизно перед впадом татар в рівнинно-долинній зоні

*) П. Донченко, „Опис суспільно-господ. побуту с. Широкий Луг“, рукопис.

з одного боку, а на полонинах — з другого, пануючою стала кочівницько-скотарська система. При ній в долинах підсобного значіння набирало кочівниче хліборобство. В підгірськiм же і гірськiм лісових пасмах панувала мислівсько-рибальська система, при якій скотарство відогравало підсобну ролю.

Кочівниче скотарство номадів раніше, ніж в інших пасмах, витісняється першими осілими хліборобськими системами в рівнині і по ширших долинах рік. Там скотарство стає осілим, як і хліборобство, одначе, не зразу відступає першу ролю хліборобству. У вищих же місцевостях, аж до полонин включно, кочівниче скотарство задержується значно довше. Кочівники — пастухи стояли під протекцією безпосередньо короля, доки місця кочівок входили в комплекси королівських мислівських просторів, — то ставило їх під так зв. „Wildfangsrecht“ чи „droit d' aubaine“.

З роздачами більшої частини підгірсько-гірських теренів февдалам, випасові простори на февдальних та також і на королівських землях обмежуються з долин шолтисько-кинижською колонізацією. Кочівничо-пастухівське скотарство крок за кроком відтискається в гірські верховинські простори, з яких східня Мармарощина залишалася ще під державним і соціалним оглядом нічиєю територією. В сусідніх з долинами підгір'ях кочівничо-скотарська система переминюється в напівкочову, напівосілу — скотарську, з випасами на стисло означених площах. Раніш не було гряниць блуканням з худобою; тепер випас провадиться на певно означених полонинах. «За величезних розлог гірських лук» — слушно каже Габріель — «не випадало то обмеження чимсь різким, ілюзія вільного життя бодай спочатку, доки вимоги зверхности не були так значні, постійно зоставалася». Осіло-скотарська система підгірського й гірського пасем, що замінила кочівницьке скотарство, треває й донині, як основний рід зайнятть поруч з яким польово-городницьке господарство є підсобним зайняттям.

Що до хліборобства, то воно в своїм розвитку проходило загальну історичну дорогу хліборобської культури. Як в степових, так і в лісових місцевостях «підіймано новину», орано й сіяно до виснаження ґрунту, а потім, не практикуючи ще

гноєння землі, господарь брався за «підіймання новини» в іншій місці. Захожувався знову «чертить» землю, щоб з часом і з нею зробити те, що й з попередньою ділянкою. Ця «переложна» система в степах, а підсічна, вогнева чи лядинна в лісах, займала на початках хліборобської культури в громадських володіннях дуже видатне місце, була загально розповсюженою. В литовсько-руській державі такі системи можна простежити в актах ще XVI в., вони задержувались в XVII в. на Україні і в своїх пережитках траплялися ще й у XVIII в. Переліг на українських степах тримався ще в першій половині XIX в., а підсічно-паливна система (Brandwirtschaft) й до XX в. практикувалася в північних лісових губерніях Європейської Росії і Сибіру.

Так само й в б. Угор. Руси. З громадським володінням в'язалася переложна система рільництва, насамперед в тім варіанті, називанім «мандрівним», коли ще на території громади не відокремлено на стало орного лану від лук і пасовиськ, а засіви робляться розсіяно не сумежно один коло другого. По якихсь 6—7 роках сійби виснажена площа кидалася, приміром, на 12—15 років, а з сійбою переносилися на інші місця громадської території. Хліборобство рівнинної зони, перейшовши переложні системи, вступає в першу осілу-двохпільну систему (по Бережщині в XVI в.): придатні землі ділено на дві частини і одну пускали під ораницю, а другу залишали під пасовисько. За двохпільля скотарство в своїм значінні, загалом беручи, виступає, як галузь сільського господарства рівнозначна з хліборобством.

Інша доля хліборобства в горах, куди воно, починаючи підгірським пасмом, мусіло в потатарський час поволі прокладати собі дорогу, бо помагало регулярности споживання. Переложній системі в степах там відповідає підсічно-палива система, Brandwirtschaft. Щоб звільнити певний класпоть землі під двір, город чи ораницю зводили, як ще й до нині подекуди зводять, ліс, підсікають його, щоб він підсох і потім випалюють; випали перекопують мотиками й сіють збіжжя. По кількаразовому засіву, виснаженій землі дають одпочити, перележати, — аж доки набере нової сили і стане знов придатною до нового засіву. Тим часом мусіли

в підсічно-випаловий спосіб розчищати нову площу. Т. чин. Brandwirtschaft є також свого роду переложною системою, і як переложна — кочовою; лише на розчистку прастарого лісу треба було затрачувати в кілька раз більше праці, ніж на розорювання степової новини, і уживати інших способів культивуації дикого ґрунту.

§ 27.

Лісове господарство, як таке, в добу середньовіччя ще не існувало. Лісів занадто багацько. Вони вкривають і площі придатні і потрібні для сільського господарства. Тому, як тільки починається сільське господарство, так починалася й боротьба з лісом і підсічно-паливна система є одночасно й системою лісового господарства з негативним відношенням до лісу. Ліс мав скоротитися, відступити площі під двори, ораниці, луки. На згарищах, погноєних попелом від спалених дерев, розвивалося сільське господарство. Ліс дає попелове загноєння землі, матеріал для колиб і хиж, вогонь для ogrівання та освітлення, дерево для сплаву соли по Тиси. Він дуже пожиточний, але є в необмеженій кількості і через те ще не то що немає ціни, але має від'ємну цінність і його нищать. Ліси зводять спочатку в рівнинній зоні. Напр. в околиці Севлюша заходилися винищувати ліси з самого початку XIII в. Далі, піднімалися поволі вверх по долинах.

Раніш починають цінитися різні побічні вигоди, зв'язані з лісом. Він насамперед дає поживу домашньому скоту на протязі цілого року: спавший лист є кормом рогатої худоби взимі, молоді пагінці кущів обідають кози цілу зиму, свині годуються жолудями цілу зиму. За цього екстенсивного годування домашньої звірини велику роль відігравали дубові ліси Потисся і низчих долин річок, що вливаються до Тиси.

Лісові ягоди, гриби і деяке насіння дерев живили і примітивну людину. Дикі бджоли давали їй мед, що заступав ще неіснуючий цукер, а з якого — напр. у Бардійові — рано стали виробляти й питтьовий мед. Рої видірано по

дуплах дерев і мед забирали — це перша фаза в бджільництві; але починають вже й навмисно видовбувати в деревах дупла на рої, щоб, врешті, зачаті наподоблювати лісові дупла із зрубаних колод — робити «борті» (прототип вуліка) та вішати їх на «бортних» деревах.

Ліси ховали в собі чисельні роди звірини, в тім числі й такої, як тури (старо-слов'янська назва дикого буйвола), дикі коні (*Eguus gmelini*), лосі (відміна оленя) і зубри, що нині вже вивелись. Тур, дика порода буйвола чи вола (див. образок), зустрічався в двох відмінах: пратура (*Bos taurus primigenius*) і малого тура (*Bos brachyceros europeus*). Він траплявся по лісах Європи до XVII в., — в Польщі останній екземпляр пратура загинув 1627 р. Водилися тури й по обох схилах Карпат. В Бережському ком. до XV століття. По них залишилися чисельні назви рік, осель, урочищ, теж народні приповідки, пісні та коляди;*) од них пішла місцева раса худоби, — про що далі. Про зубрів говорять Великовардинські реєстри на час Андрія II (1205—1235 р. р.); стверджують, що було їх багацько в околицях укріплень Унгу (Ужгорода) і Боршови. Коли остаточно вивелися зубри і лосі невідомо. В писаних матеріялах по Верхній Угорщині, як твердить Бідерман, про зубрів є згадки ще в XVII, а про лосів — в XVI в. З розвитком сільсько-господарської колонізації дикий звір, як і ліс, мав скоротитися, відійти від садиб, городів, ораниці. Як з лісом так і з звірем поведено боротьбу за допомогою ям, пасток, сітей (тенетів) тощо, розміщуваних насамперед у таких місцях, куди звір виходив до водопою. З ловецтва вовків, медведів, диких свиней, оленів, турів, диких кіз тощо людина добувала продукти їстівні і на свій одяг. Февдальні зверхники, між інш., побирають з осадників річно по одній чи кілька шкірок куниці,

*) П. Яцко, „Одна сторінка із неписаної літописи Підкарпаття“. „Підк. Русь“, 1928. ст. 46—51 і 116—119. Є р. Туре, що впадає в Уг, а на ній села: Туря Ремета, Туря Бистра. Є потік Туриця, що впадає в р. Туре, а по ньому с. с. Туриця, Туричка, Вишня Туриця. В царині коло с. М. Мужієва (околя Берегова) є потік Турю; так само в б. Угоцькій жупі є потік Тур, приплив Тиси, а по ньому с. с. Турц, Тур-Теребеш, Тур-Виконя і Тур-Іштванді. Ціла низка подібних назв існує й на галицькій боці Карпат: Туре, Туречка, Турка, Турин, Турів, Турильче, Туринка, Турия-Велика, Турівка, Турка тощо.

що були й знаряддям обміну. Ловецтво з початку довгі віки було вільним для всіх, лише кор. Степан Св. заборонив лови по недільних і інш. головних святах. Закликувані колоністи, перед впадом татар і безпосередньо по їх одході (за Бейли IV), одержували право рибальства, полювання і птахоловства. З часом, поруч і рівнолежно з оборонним ловецтвом, виступило ловецтво спортовне — насамперед королів, потім феодалів. Приміром, ліси Мармарощини, Угочанщини й Бережщини уявляли з себе королівський ловецький

рив'ер з осередком в Felszasz, що в документах наз. domus regia, тобто királyhaza (королівська хижа). То тому, що там часто перебував Степан V (1270—1272), коли приїздив на лови. Від того Felszasz став зватися Királyhaza (нині Королево над Тисою) й одержав р. 1272 різні привілеї. В лісах, де одбувалися королівські лови, заказано було звичайній людності полювати на великого звіря. На територіях феодалів подібні заборони виходили спочатку від них самих. Опісля заборони узагальнюються: по закону р. 1504 (арт. 18) ніхто з йобадів не смів полювати на звіря і птахів. Так

природня монополія спорту в колах вищих станів перероджується в привілей тих станів. Для зручності ловів по лісам раніш інших стежок прокладаються ловецькі тропи.

Лише згадані побічні вигоди, а не дерево, уявляли з себе «лісове» господарство в добу середньовіччя.

§ 28.

Рогата худоба Карпат під оглядом зоотехнічним продовжує дві породи дикого тура, що в середньовіччі існував й в самих Карпатах. Продовжуванням і прямим нащадком великого й дуже рогатого тура чи пратура (*Bos taurus primigenius*) стала степова сірої масти великорога худоба українських степів, що сягала до Поділля, Східньої Галичини, Карпат, Семигороддя. З українських степів вже авари привели на територію Угор. Руси та в Панонію ту расу і від себе дарували «довгорогу степову сіру худобу» лангобардському королю Егідульфу (590—615). Переходячи тими степами і Поділлям, мад'яри привели з собою в свою чергу туж породу, плекали та ширили її. І коли пізніш йде мова про степову угорську худобу, або про семигородсько-угорську, то, власне, маємо діло з українською, т. зв. черкаською расою сірої великорогої степової худоби. Поруч з великим туром і одночасно з ним в передісторичну добу жив в цілій середній Європі і по українських степах до Кавказу ще й малий тур (*Bos brachyceros europeus*) кількох відмін. Він став прямим прабатьком кількох пород короткорогої свійської худоби, в тім числі й гнідої короткоголової карпатської худоби. Можна припускати, що ця остання є історично-місцевого походження: з дикої, стала свійською, сягаючи на захід аж до земель словацьких.*) Вона заховалася й до наших днів, набравши з часом двох відродь.

З безрогої худоби визначне значіння має вівця, а в місцевостях з дубовими й буковими лісами — свиня. Вони спочатку круглий рік випасалися на підножнім кормі. Зокрема щодо свиней, то можна припускати, що одомашненою стала

*) Adamets, „Studien über das polnische Rotvieh“, Wien, 1901; теж Fr. Petrášek, „Šedohnědý skot karpatský“, 1930, ст. 48—58.

також дика місцева порода свиней. За випасів на жиру одомашнена свиня часто схрещується з дикими кнурами, звідки й виробилася місцева загально — розповсюжена раса свиней під назв. «моголиць». Про плекання свиней у сільським господарстві в ширших розмірах для Бережського ком., де було дуже багачко дубових лісів, знаходимо відомості вже на XI в. Що ця галузь господарства була значно поширена в наступні віки й тішилася признанням, — видно з того, що напр. в XIV в. деякі, навіть багаті, земельні пани — як свідчить Легоцький — мали прізвища *Disnous* (напр., Петро Керечені Діснуш), а «діснуш» значить свиняр. В матеріалах про князя Ф. Коріятовича нотується, що він р. 1401 дістав свинячі стійла (*stabula porcorum*) в лісах, що належали до Мукачівського замку, і потім торгував свинями. На XVI в. свині Мукачівського району славляться на всю Угорщину. Масла ще не знали виробляти і його заміняло головним чином свиняче сало.

§ 29.

В галузі садівничій в переходових од рівнини на підгір'я узбіччях і по деяких долинах ще з дотатарських часів, в кожному разі з XII віку, існувала культура винограду. Як повстала в краї, — немає однакової на те думки. Згідно одних відомостей вона занесена в край королями, при чім перші виноградники з'явилися на схилах гори Варпаланки біля Мукачова; згідно інших здогадів — принесена німецькими осадниками — саксами. На наш погляд культуру винограду занесено з Італії. Є відомості на 276 р. по Хр., що з наказу римського імператора Пробста, родом з Сірміума в Панонії, римські легіонери, що перебували в Панонії, займалися агрикультурою: осушували багнища, сажали виноградники тощо.*) Можна припускати, що з Панонії культура виноградництва поширювалася й на Дакію, яка, як вище сказано, доходила й частинно переступала середню потиську долину від пізнішої Землинщини й до Мармарощини. Почата під

*) Про те говорить римський автор IV віка по Хр. *Sextus Aurelius Victor, de Caesaribus* — про що довідуємося від *M. Schwartner'* а з його „Statistik“...

впливом римським виноградна культура по південних узбіччях Карпат й далі розвивалася під малоазійським та італійським впливом. По прийняттю мад'ярами католицизму відбуто хрестові походи до Палестини, а також настав постійний зв'язок з Італією (відомо, що виноградна культура широко розповсюжена в Малій Азії та Італії з дохристиянської ери). Набожні пілігрими (прочани) повертаючи від гроба Христа і з Рима на спомин заносили і садили овочі Палестини та Італії, в тім числі виноградну лозу. З італійців були деякі февдали, а крім того, хоч і зрідка, але вже й в дотатарський час подекуди існували поодинокі колонії італійців, як напр. у Землинщині Бэдроголос і правдоподібно Барі. В потатарський час за Бейли IV для відновлення виноградицтва, починаючи р. 1254, знову оселяють італійців у Гег'яльським чи Токайським районі Землинщини, в с. с. Оласі, Оласі — Ліски і Поток (пізніш — Шарош Поток), де вони здебільшого працювали, як вінцлери. З тих трьох осад виноградицтво ширилося й по іншим осадам району. Не виключено, що подібні італійські фахівці виноградної справи, вінцлери, могли закликаться в угро-карпатську винограду зону й сусідніх комітатів. Найславніший сорт винограду в тій зоні, фурмінт, є безсумнівно італійського походження, як і сорт болофонт. Але мускат — азійського (ще деякі сорти занесено з Кіпра та Мореї**). Що до доку — ментальних відомостей, то про винограду культуру в Угор. Русі говориться в грамотах, починаючи з післятатарського часу. З наказу Бейли IV від р. 1247 осадники м. Берегова мусіли десятину з виноградицтва дати священикам, а за збору винограду цловим урядникам дати обід і вечерю. В XIII в. осадники могли закладати виноградики тільки за згодою зверхности — королівської, февдальної, королівських чи упривілейованих міст. Відбудований по татарським наїзді Севлюш звався по мад'ярському Szöllös, від слова „szőlő”, що значить виноградне гріно; назва Великий Севлюш походить від мад'ярського „nagy szőlő”, тоб-то великий виноград. Все те вказує, що в районі міста Севлюша ріс ви-

***) Ширше про те див. I. Mohl und A. Lasz gallner, „Das Tokayer Wein- gebirge“..., Kaschau, 1828, S. 4—5, 15.

ноград ще в дотатарську добу. Р. 1262 серед привілеїв Севлюша значиться й право насаджування виноградників, робити вино та його продавати. В документі від р. 1271 говориться про розширення виноградної площі в тіганському монастирському маєткові при руській осаді Кек, недалеко Тиси в Сукмарщині. За Людовика Вел. (1342—1372) вивозилося вино з Угор. Руси до північних слов'янських земель; з наказу того ж короля виноградари Берегсаза мусіли щороку відвозити Мукачівському замку по 10 бочок вина. Хв. Коріятович приділює монастирю на Чернечій горі десятину з виноградників осад Ловачки та Іванівців й чотири бочки вина з Мукачова. Року 1413 хазяїновиті газди Цибави і Чертежа (В. Михайлівецький район) дістали привілей, згідно якого могли насаджувати на горі чи в хотарі нові виноградники, за продажу вина користуватися такими ж правами, як і королівські міста, насамперед м. Кошиці, і, врешті, на 10 літ звільнялися від платежу десятини з вина. Завдяки цьому привілею на р. 1449 там, особливо в Цибаві, існували вже просторі виноградні площі. Цікаво, що в середньовіччі виноградна культура сягала значно далі в північні гори, ніж пізніш — в XIX і XX в. в. Північно-гірське місто Бардієв мало виноградники в XV—XVI століттях не тільки під Токайом (в Сантого, Талльо та Уйгель), але — згідно посвідчень місцевих людей — й під самим містом. Донині в музеї Бардійова можна бачити книгу обрахунків по міських винницях з р. р. 1485 по 1563. Поруч з льоновими виробами та пивом Бардійов знаний був і своїм добрим вином. Нині на підміських площах його, де колись плекано виноград, сіють звичайні збіжжєві рослини.

В XIII—XIV в. в. збір винограду відбувався дуже святочно: король з своїм почтом і двором виїжджали на місце, призначаючи на той час ще великі лови на звірину в лісах Бережських, Угоцьких та південної Мармарощини.

Довго на територіях, що з кінця IX в. стали Угорщиною, за найліпше уважалося вино Сірміуське, але приблизно з 1557 р. його славу одбиває Токайське. Власне не само те містечко давало видатної якості виноград і вино, а осаді: Тарчал (при злитті Бодрога і Тиси), Зомбор, Толсва, Мад,

Керестур, Бейне і ін. Землинського ком. Т. ч. першенство перейшло до виноградництва по південних узбіччях Карпат, що тягнеться від Токаю через Ужгород, Середне, Севлюш і майже до Хусту.

Вкажемо ще на середньовічні одиниці виміру, що зв'язувалися з виноградництвом. Площа скрізь вимірювана днем копання, — в угро-руській мові: »копашами«. Крім того, в Сірміумському районі виноградні площі ще до кінця XVIII в. мірялися на »мотики«: одна »мотика« = 273 кв. сяг. = 3 відрам чистого вина. В підкарпатському на той же час: один фунт = одному відру = 80—84 гальб = 60 кв. сяг. В Оффені — на фірталі, один фіртал пересічно = 30—35 відрам чистого вина.*)

§ 30.

В добу середньовіччя городництво ще не знало картоплі (крумплі, бараболя, бульба, ріпа), а польове господарство — кукурудзи, тютюну і культурної конюшини. Що до конюшини, то вона в багатьох відмінах є дикою місцевою рослиною в цілій Європі, в тім числі і в Карпатах. (Культурна конюшина в Верхній Угорщині з'являється лише в кінці XVIII в.) Тут у руської людности для неї і досі заховується староруська назва — команиця. Комонь — в князівську добу означав коня. В »Слові о полку Ігоревім«, в цім пам'ятникові XII в., що оспівує похід р. 1185, говориться: »Кѳмони ржуть за Сѳсою«..., або »Сѳдлай, брате, свои брѳзыи кѳмони«...*) В Україні ще й у XVIII в. полки кінноти звали »комонними«. Й команиця це назва для певного роду трави — клевера чи конюшини (*Trifolium*), якою годують коней; назва, що від глибокої давнини й досі уживається в мові й в піснях. Напр. у с. Виш. Студенім (окр. Волове) *Trifolium pratense* L. зветься просто команиця, а *Trifolium repens* L. — біла команиця. По деяких селах можна почути пісню:

»Ей кошу команицю
студененьков росов,

*) М. Schwartner, там таки, ст. 207.

*) Евг. Ляцкій, »Слово о полку Игоревѳ“... Прага, 1934, ст. 104.

мене болить поперечок
махаючи косов.«**)

Гречку ж, згідно народньої традиції, занесли татари. «У наших руських Анастаської околиці» (округа Знастасіас на Земл.) — розповідає місцевий автор Репаєв — «є перекази серед народу, що коли татари грабували ту околицю, якийсь татарин вимогав від однієї русинки гроші. Вона сказала, що всі повкидала в колодязь. Татарин нагнувся, дивлячись в глибину. Тим скористала жінка й скинула його в колодязь. По тім вчинкові знайшла на коні в «бесагах» між іншим і насіння гречки. От тому, що його знайдено від татарина, ту рослину, до того часу в краю незнану, й стали назвати татаркою*». Цікаво відмитити при цім існування погляду, що й на Наддніпрянську Україну гречку принесли також татари**); рівнож і в чеській мові гречку звать «поганкою», а татар — «погані». В гірських околицях (напр. Волівським) майже до половини ХІХ в. сіяно тільки овес і гречку, боючись, що інші збіжжові рослини не витримають морозів.

Екстенсивним системам сільського господарства відповідала й примітивність середньовічної техніки городньо-польових культур. Не випадково для приготованої під сійбу і засіяної площі в руської людности усталився термін «копаниця», — якийсь час її не орано, а перекупувано лопатами і там, де можна б орати. Само собою розуміється, що іртовані лісові клапті й до нині можна на початках лише копати. Першою лопатою мабуть був просто кілок з суком трохи вище гострого кінця, на який спіралася нога копача. Плуг відомий вже «Руській Правді», документу ХІ в., і сучасний дерев'яний плуг мабуть мало відрізняється від уживаного в середньовіччі. Однак, його могли занести й німецькі колоністи, що, як упривілейовані, діставали рівнинно — долинні землі, зручніші для обробки плугом, тоді як на заліснених просторах руська людність одвойовувала клапті з під ліса випалом і

***) Записана у Нижнім Бистрім (Хуст. окр.) р. 1933 інж. М. Кушніренком.

*) А. Репаєв, «Народное господарство в пользу и употребление земледельцев русских», Ужгород, 1864, ст. 30.

***) Г. Панфильев, «Очерк географии и истории главнейших культурных растений». Одесса. 1923.

копанням. Волочили обрубками гиллястого дерева, доки од цих волокуш перейшли до борон. Достигле збіжжя якийсь час напевно рвалося руками, потім його стали жати серпом; він вживався ще римськими колоністами між іншим й в рівнині Бережщини. Зерно з колосся спочатку мабуть виминалося, а потім вибивалося дерев'яними праниками; зрештою, дійшло до вимолоту ціпами та до віяння з лопат — віячок, що в глухих гірських селах заховалося ще й досі. На початках зерна хлібних рослин товкли в ступах з дерев'яного пня (руч-

1.

2.

3.

Жорна, якими переширали зерно на муку в добах: 1. камінній, 2. бронзовій і 3. раннього середньовіччя.

них а потім і ножних), чи перегирали в муку на кам'яних жорнах (див. приложену фотографію з колекції музею Легоцького в Мукачеві). Два камені вправлені в дерев'яні рами уявляли з себе дальше удосконалення, ручний млинок. Спідній камінь зостається нерухомим, а верхній обертають і тертям об спідній мелють. Такі загально поширені в середньовіччі млинки можна і досі часто натрапляти по селянських господарствах відсталих верховинських осад. (див. фото-

графію). Льонове ж та конопляне насіння товкли в ступах, а стебла по вимочуванні і просушці ламали на терлицях, волокно чистити від костриці, далі пряли та ткали на ручних верстатах (кроснах), здається перейнятих від німців.

Польове та городне господарство, в добу, що її розглядає-

Ручний млинок в роботі (зфотографовано р. 1934).

мо, найліпше розвивалося насамперед по рівнинах закарпатського передгір'я, де воно почалося з домад'ярських часів; опісля по широких південних долинах межі підгір'ям. За примітивних систем і техніки сільське господарство мало дуже боляче відчувати природні катастрофи. Прямих відомостей

про ті катастрофи в руських околицях на добу середньовіччя маємо дуже небагато. Але посередньо на те кидає світло хроніка спіського міста Левочі, що її написав Гейн Каспар. З неї про пізніше середньовіччя дізнаємося про роки катастрофальних дощових злив, іноді з грядом й повіннями, в інший час про надзвичайні жары і посухи (напр. р. 1473); теж про нальоти сарани (напр. в р. р. 1338, 1340 й 1474), що спустошувала поля та городи, роблячи великі шкоди. Природні катастрофи тягли за собою голод людности. Напр. зараз по р. 1312 в спіських містах було три роки голоду, «коли люде один другого забивали та їли, при чім для їжі навіть розбійників зривали з шибениць»; не мала поживи й худоба. В парі з голодом часто вибухав мор. Хроніка говорить про мор в р. 1334 (такий сильний, що «живі люде ледве встигали ховати мертвих»), 1419 і 1509. (По Угорській державі, як показано вище, мор лютував значно більше років.) Такі природньо-стихійні катастрофи зареєстровано в німецькім м. Левочі, сусіднім з крайнім заходом руської території. Не буде помилкою припускать, що такі ж чи подібні катастрофи траплялися, в той час чи в інші терміни, й в руських околицях, підриваючи їх добробут та вилюднуючи осади.

§ 31.

В рівнинах і широких долинах передгір'я найраніш з'явилися й руські осади в дійснім розумінні того слова, як комплекси з кількох дворів.

В підгірськім і гірськім пасмах — за невеликими винятками, зв'язаними з транзитними стежками — лише за переходу до осілого скотарства починають з'являтися осади. За кочового скотарства, не знаючи гряниць, пересувалися пастухи з чердами і отарами, роблючи на час зупинок в певних місцях примітивні куріні (колиби чи салаші) для себе й — не завжди — загороди для худоби. Коли ми р. 1925, та й досі, зустрічаємо, що стійло має тільки колибу, яка уявляє з себе лише поставлену на чотирьох палях стріху, а для худоби ані огорожі, вона ночує коло колиб під доглядом пастуських псів, ховаючись од негоди (студеного вітру, снігових за-

верюх тощо) під густі корони сусідніх дерев*) — сміливо можемо відносити таке стійло на час середньовічного скотарства.

З переходом до напів осілого скотарства частина людности — жінки й діти — постійно живе в хижках. Ці хижі звичайно ставили на колишніх тимчасових стійлах чи інших затишних місцях. Так в долинах, головню понад річками чи в кожному разі де була вода, повставали, розуміється без всякого плану, на віддалі кількох кілометрів окремі людські осідки, цеб то хижі, двори, оточені городами і збіжжовими засівами. Осідки, які б ми назвали хуторами. Хатне і вгородньо-польове господарство було, очевидячки, справою жінок. Друга ж частина — мужська, перебувала з худобою вліті на полонинах, часом значно віддалених; взимі ж — дуже часто в нижче положених гірських лучних зимівках, поставлених по тому ж типу, що й полонинські стійла, і де годовано скот понакошуваним з літа й заложеним в «обороги» сіном. Ті й другі стійла носили подекуди — як то є й досі (напр. у Широких Лузі, коло Нересниці, окр. Тячово) — назву салашів. В часи засік ще «пастухівські салаші» — говорить Стрипський — «залюднені були не тільки в літі, але постійно також і в зимі. Що це було так, — про те дуже часто свідчать мад'ярські грамоти, згадуючи *tuguria hibernalia, allodia sive stationes estivales pecorum, vel hospicia, descensus vel caula ovium vulgo Zalas*, тоб то салаш**). На салашах (*tuguria*) розкладався і, ніколи не вгасаючи, горів вогонь (ватра), що одночасно огрівав і освітлював.

З розвоєм осідання салашові стійла, що були росташовані в зручніших місцях, поруч з лазами ставали зародками постійних жител — хуторів***), а далі й нових осад. Це й на наш час залишило сліди в численних назвах: Новоселиця (в окр. Волове, Мукачево, Перечин, Севлюш, Тячово), та Нове Село (в окр. Берегово, Мукачево, Свалява, Севлюш), і таких, як Новий Кленовець, Нове Берегово, Нове Давидково тощо. По типу колиб ставлено й перші хижі (хати) в осадах з руською й іншою людністю: так само роста-

*) I. Král, „Polonina Rivna“..., Sborn. přírod. fakulty, 1925, № 48.

***) Я. Стрипський, „Гдѣ документи“... ст. 20.

***) Досі заховалася напр. назва Багольсалаш, як частина с. Батьова.

шовані, теж з дерева й, як місцями і досі, без коминів. Як в колибах, так і в хатах ролю печей спочатку виконували вогнища серед хати, на яких виготовлялася страва, якими ogrівалося й освітлювалося житло. Вогнища замінюють печі, з них дим випускають в двері, в ліпших випадках через проруб у стелі на горище, або, як досі говорять, «на під». В останнім випадку дим розходитьсь по поду, шукаючи виходу поміж покриттям. В дерев'яних стінах хиж полишувано одну чи дві діри, щоб через них в день проходив світ і можна було визирнути кріз них на двір. Ці діри, роблені вище під стелю, набрали назви «визорів» (вікон). Їх полишали невеликими, завбільшки в кулак, зрідка з людську голову, щоб людина не могла пролізти. Такий розмір вікон роблено з міркувань заховання тепла, охорони од небезпеки, але, здається, й в наслідок повір'я: досі, напр. на Рахівщині, можна почути, що зроблено маленькі віконця на те, «щоб чорт не вліз». Діри затикали, потім зачиняли тонкою дощечкою з смоляного дерева, що пропускала соняшний світ, далі пухирьом скотини. Вночі деревляні лучини служать освітлюючим матеріалом.

Не треба думати, що такий тип хат був тільки у карпато-руської людности. Ні, — такі дерев'яні житла з утоптанною земляною долівкою, з стріхою з дерева чи соломи, без коминів, а з вогнищем посеред хат, що використовували для готівлі страви, ogrівання та освітлення, і з виходом диму через діру в стрісі в добу середньовіччя були загально розповсюженим типом в сільській Європі, типом, що вперто задержувався ще й пізніш.

Що ж до самої Угорщини, то до кінця доби Арпадовців і королі не мали ще сталого осідку. Вища шляхта, магнатство, в потатарський час побудувало кам'яні замки, в яких і проживало. Що ж до шляхти середньої і низчої, як також простої людности, то й в XIV—XVI в. в. вони жили в зовсім кепських і легких до зруйнування житлах, — по характеристиці Чапловича: не то в «сорочих гніздах» не то в «лисичих норах», в житлах здібних до «безслідного знищення», які можна, так мовити, «здмухнути»*)...

*) Csaplovics Joh. „Ungerns Vorzeit und Gegenwart“..., Wien, 1830, ст. 108.

Тож нема чого дивуватися з тогочасної житлової культури руської людности. Як показують наші дослідження, в верховинських руських селах і на р. р. 1933—35 хата з коином, що виведений аж над покрівлю, є рідким винятком. Звичайно, дим з печі виходить або у сїни, або просто в хату, а звідти випускається через двері чи дірою в стелі виходить на під. Вихід диму через діру на під ще недавно мала більшість верховинських хат, про що свідчать закриті вже тепер діри г стелі. Одно слово, — нинішні хати на Верховині заховують виразні сліди продовження скотарсько-вівчарських колиб, а ці останні і в наші дні іноді так ставляться, як і тисячу літ раніш.

Мад'ярський автор Микола Мочарій підрахував кількість осад по комітатах в XIII—XV стол. По його обчисленню в ком. Ужанським на кінець XIII стол. було 45 осад, в XIV — 126, а на кінець XV (згідно Чанкія) — 205; в ком. Угоцьким на кінець XIII в. було 32 ос., а на кінець XV — 76; в ком. Бережським на кінець XIII в. — 60 ос., а на кінець XV в. — 172; в Землинським на кін. XIII в. — 187 ос., а на кінець XV в. — 493; в Мармарощині на кінець XV в. — 128 осад і в Шаричині на той же час 440**). Уважаємо ці підрахунки за приблизні; рівно ж приблизно рахують пересічно на осаду 15—20 хиж, а в хижі пересічно по шість душ. Останнє припущення «на око» виходить із сучасної малої родини, не узгляднюючи дворищного характеру кількородинних скупчень, які на протязі всього середньовіччя у сільській людності були досить частими і навіть пануючими.

Як почасті вказували ми вже вище, в назвах осад відбилися всілякі місцеві особливості: щодо звірини — Туре, Турань, Туронь, Оленьово, Медвеже, Борсучина, Лисичово, Білки, Вовковиї, Видра, Кобила, Волове, Баранинці, Голубине, Раков, Ракоуц; щодо рослин — Березово, Буковець, Вербовець, Вульховці, Грабово, Дубове, Ясіня, Грушово, Яблоново; щодо положення — Глубока, Гать, Гребля, Бистрий, Поток, Заріччя, Забродь, Залуж, Горбки, Довге, Загорб; щодо обробки — Копашново, Чертеж; щодо вільгот — Легота, Воля, Слобода, Слободка тощо. Поруч з тим у назвах в

**) В. Гаджега, „Додатки... по Землинщині“, IX, ст. 45—50.

поважній кількості знайшла відбиття й народність оселенців. В Мад'ярщині на початок ХІХ в. налічувалося сел, що носять назву Német (німець) — 100, Magyar (мад'яр) — 76, Tóth (словак) — 74, Orosz (руський) — 41, Olah (волох) — 26. Rác (серб) — 23, Olasz (італік) — 13***.

Який був устрій громад? Гості, тобто чужоземці, що були закликвані чи самі добровільно приходили в край, склали організації громад на основах національних, що обумовлено було привілеями. Це відноситься насамперед до німецьких осад міського характеру. Організація громад, заснована на німецькій праві і потім волоській, нам вже відома, — про те заховалися писані грамоти. Інша річ з устроєм руських селянських громад на звичайовій праві, — як він випадав в добу середньовіччя? Про те можна посужувати здебільшого гіпотетично і по аналогії. В пастівницько-кочівницьких громад мабуть ватаг виділявся своєю всебічною перевагою над іншими членами громади. В осілих же громадах, де не було заведено німецького чи волоського права, мусимо припустити ту організацію, яка була і в тогочасній галицькій та й в останній Русі, тобто у матерних землях, звідки постійно приливами переселенці за Карпати. А там було самоуправління по системі — віч, інакше сказати — сільських громадських сходів, які спочатку вільно обирали своїх репрезентантів, називаючи їх тівунами, ватаманами чи десятниками, а яких опісля стали звати старостами. Вічова традиція, широко відома у всіх слов'ян, мабуть від них передалася й мад'ярам. Її підтвердив декретом кор. Ладислав Св., вона була включена в список державних законів; але Золотою Булою р. 1222 вже заборонялася. Та сила заборон не так то легко перемагала силу народних звичаїв, особливо в Угорщині, де закони все мали якесь аж надто відносне значіння. Принаймні в руських осадах традиція сходів напевно продовжувалася. Правда, автономність їх мусіла де далі все більше підпадати поруч з повільною стратою свободи людности. Руська людність, що опинилася на королівських чи, що теж саме, на державних землях, могла довше і повніше заховувати стару традицію громадського самоуправління, підпорядкову-

***) Csaplovics Joh., „Gemälde von Ungern“, I Th., 1829. ст. 190.

ючись з часом розпорядженням урядових особ. На землях же феодалів зачали раніш призначати старостів зверхности, присвоюючи собі й певні роди судівництва. Так руське право самоуправління підламувалося, ставало рідким явищем, як і в руських землях під Польщою на початок XVI ст. Під Польщою одною з важливіших остач руського права, що найдовше заховалася, були копні суди. Не виключено, що так було й в Угор. Русі*). З певними обмеженнями традиційне сільське самоуправління вступило в феодално-кріпацьку добу (XVI—XVIII в. в.), дожило до терезіянського урбару і продовжувало існувати далі.

§ 32.

Примітивність техніки вимагала згуртування людських зусиль на час переборювання завдань, що по своїх труднощах чи складности перевищували силу одної людини.

Ті натуральні згуртування — скооператизування сягають в глиб віків до перших зародків суспільства. Велика складна родина з кількох шлюбних пар, в якій бувало по 10—20 а то й більше людей, служила тій цілі за природню організацію всебічного продукційного і споживчого скооператизування. Дворищна форма селянського співжиття й уявляла з себе такий природній кооператив з родичів по крові для життя, володіння, праці та споживання. Жити в однім димі чи дворищі — слушно каже Леонтович — «значило провадити спільне господарство», чи, по виразу західньо-руських актів, «сидіти посполу домами», «на том (чи одном) же хлѣбѣ»..., «жити совокупно в хлѣбѣ», бути «в долѣ» у всіх «принадлежностях» двора і інш.**).

З розкладом задружного характеру дворищ і великої родини на окремі господарства поодиноких шлюбних пар, кровні скооператизування перестають існувати. Тим часом сил

*) Недалеко од б. угорської грониці по Руському Путі, що з доби ще раннього середньовіччя перерізує Карпати, злучаючи верхів'я Латориці і Дністра, на галицькім боці є гірська русинська ос. Галівка: в ній, напр. ще задержався „громадський вічевий суд в карних і цивільних справах“ (Літопис Бойківщини, ч. I, 1931, ст. 166).

**) Ф. Леонтович, вже цит. „Крестьянск. двор“..., Ж. М. Н. П., 1896, ст. I.

окремої людини чи родини далеко не завжди вистарчає. Людність шукає продовження вигід і зручностей попереднього кровного колективізму і сама собою знаходить їх в добровільних скооператизуваннях праці членів різних окремих родин, в свого рода трудових спілкуваннях.

У руської людности Карпат заховуються пережитки цілої низки прикладів первісної скооператизованої організації праці в усіх її родах зайнять: в мисливстві, рибальстві, скотарстві, в рубці і переміщенню дерев та хліборобстві. В одних випадках вони мають одноразовий характер, в інших — більш тривкий. Деякі з них, доживши до наших днів, носять на собі остільки виразне тавро глибокої старовини, що, не вагаючись, можемо їх відносити в минувшину до доби, що її розглядаємо.

Найменше слідів на нашу добу полишило мисливство (полювання, ловецтво). Народні полювання, примушені набрати характеру бракон'єрства, не могли лишити нам достаточної кількості відповідних пережитків. До них належать облави, витвір народа, що став на службу упривілейованих. За те рибальство, завжди бодай фактично приступне простому люду, й на наш час полишило багацько пережитків скооператизування люду для «імання» риби, по за всяким сумнівом витворених самим народом ще в дуже віддаленій давнині.

От, напр., натуральне — так звемо в одрізнення від штучних, статутарних кооперативів — скооператизування 15—20 душ для «імання» риби «паліском» (чи «соупом», чи «ліскою»), що заховалося на наш час головню у східній частині Підк. Руси. Частина людей, що приймає участь в тім «іманні», виготовляє з вербового пруття палісок (соуп, ліску), а друга — виплітає «вал». Вал — то довгий сніп завтовшки в один метр, з вербових та вільхових гілок з листям, зв'язаний вербовим пруттям (пізніш — на наш час — замість ралу стали уживати й сітку, а ще модерніше — залізний ланцюг чи «ланц»). Довжина валу мусить дорівнюватися ширині потоку, звичайно не перевищує 15—25 метрів; в ширших річках і глибших за 1.5 метри цим способом не ловять. Приготувавши палісок і вал — звичайно з лісу, що росте понад берегом — поволі спускають один кінець валу у воду,

витають його впоперек ріки, і одна група рибалок (8—10 душ), озброєних палицями, рівномірно розділяється понад валом, держучись за нього вільними руками. Бистря гірської ріки прудко несе вал вниз, а рибалки все вирівнюють його, щоб він перегороджував всю ширину ріки, і все притискують до дна, щоб риба не могла під ним пройти вгору, проти течії. Так наганяють рибу на палісок, що, як імпровізована перегороджа, встановлений другою групою рибалок нижче по течії, іноді на віддалі 0.5—1 кілометра. До паліску прироблено мішок. Коли «вал» зблизився до «паліску» — пастка зачинена! Рибу заганяють палицями в мішок, за яким стоїть рибалка; іноді рибу, що плаває в прозорій воді пастки, наколють на «ости». Операція закінчена.

Засадничо є подібним, хоч технічно дещо різниться, «імання» риби «кошарою». Кошара робиться з каменю чи з пруття і замінює собою палісок. По аналогії з овечою кошарою і рибальська кошара — проста нерухома загородка чи перегородка (іноді під певним кутом, в якому залишають вузьку протоку для води, загорожену ятіром з лози) в неглибокій воді. Туда заганяють рибу спочатку бродячими по воді людьми, йдучими рядом, опісля і в наші дні — сіткою чи валом, а ще частіш — «худлями», тоб то дерев'яними ходулями, на яких рибалки зручно ходять по течії, вишикувані в ряд впоперек річки. Нагнавши рибу в кошару рибалки поспішають зачинити вихід з неї сіткою чи зплетеною з дерева лісою і збиту на малій площі рибу виловлюють «кум'єрами», чи наколюють остами*). Означення водяної загородки словом «кошара» виказують, що даний спосіб «імання» встановив тут люд скотарський: уживані ним назви «кошар» для зівчарських загород перенесено й на відмінку водяну стихію. «Імання» риби перегородками в басейнах великих річок уживається тільки на мілких припливах, де перегородку звать «ізом».**) Ізи чи ези були частими на припливах Дніпра.

В цих і подібних численних формах натуральної коопера-

*) В. Владыков, „Рыбы Подкарпатской Руси и их главнѣйшіе способы ловли“. Ужг. 1923, ст. 105 — 111, 114, 116, 118.

**) Хв. Вовк, „Студії з української етнографії та антропології“. Прага, ст. 40; можливо звідци походять назви деяких карпатських рік (Іза) та осад (Іза, Ізки).

ції людських зусиль за ловецтва і рибальства (минаючи пізніші нашарування, як от ланцюг замість вала) проглядають рештки — пережитки, поза всяким сумнівом, первісної організації гуртової праці. В подібний спосіб (перегороджуванням) провадиться ловитьба риби досі й у багатьох напівдиких народів, напр. у північно-американських індіців. Засадничо таким є й ось цей спосіб: »В широких ріках Австралії« — пише відомий український економіст і соціолог Зібер — »де вода чиста й низька, партії тубольців, від 40 до 50 душ в кожній, ловлять рибу гострими піками (остами. О. М.) з твердого дерева коло шести футів завдовжки і з гострими кінцями. Вишикувавшись в широкий півкруг, вони поринають одночасно у воду із своїм знаряддям і лишаються під нею досить довго. Як що ловлення не вдалося, одпливають на кілька ярдів далі і знову поринають із знаряддям в руках. Так вони часто змінюють місця на протязі одної чи двох миль, доки не зловлять риби, скільки треба.«***)

Поруч з ловецькими йдуть натуральні скооператизування в галузі скотарства. З переходом від кочівництва до осіло-скотарського систему господарювання мусіли зрозуміти насамперед вигоду випасів худоби кількох господарів, а то й цілої громади, одним чи кількома спільними пастухами. В випасі худоби мусіли прокласти собі дорогу перші скооператизування зусиль в галузі скотарства. Для дійних пород худоби мусіли з часом до випасу на віддалених пасовищах припасувати й скооператизування по доїнню. Опис їх для пізніших доб, ніж яку зараз розглядаємо, знайде читач в наступних томах нашої праці.

В лісових розробках скооператизування людських зусиль мусіло виступати в багатьох відносинах: за рубання лісу, за кічкування, переміщення дерев тощо. В хліборобстві мусіла виступати супряга. В хатнім та подвірнім господарстві — взаємні помочі, що звуться толокою. Всі ці форми організації праці уживаються й в наш час, час вищої техніки. Але їх ще з більшим правом можна відносити до середньовічної старовини, з її примітивним рівнем техніки.

***) Зібер Н., „Очерки первобытной экономической культуры“, изд. 2, ст. 10.

Само собою, що кожна селянська родина-двір сама обслуговувала себе хатнім виробництвом у всім, що їй було потрібне. Починаючи з добування вогню, що робилося тертям одного сухого шматка дерева об другий. З великим зусиллям розведеному вогню, »ватрі«, не давали згаснуть, бо взагалі в старовину, а в гірських вохких умовинах і тим більше, далеко легше піддержувати вже розведений вогонь, ніж кожного разу його знов здобувати тертям дерева об дерево. Пережитком того способу розведення вогню й на наш час є невгасаюча »ватра« коло колиб полонинських пастухів. І досі її вільно запалити тільки тертям дровеняк, правда технічно улегченим оссблливим приладом. А запалена ватра мусить невгасимо горіти аж до закінчення сезону випасу, інакше трапиться нещастя. За тим доглядає окремий пастух, подібно до того, як у римських храмах робили то *vestae*. Й для »пастирів« Карпат вогнище зв'язується з містикою — »свята ватра«!

Вогнем користувалися для зготування страви, що була в старовину переважно м'ясною. Тільки згодом поволі вона у простої людности стала гол. чин. рослинною. Однак варення і печення мало пройти довгу дорогу до сучасних способів. Первацький глиняний посуд звичайно вироблювався без гончарського кола; його плели з лози чи очерета і обмазували глиною. Не міг він зносити високого нагрівання, а тим більш посуд з дерева чи шкіри. Тому, щоби щось зварити, клали його до такого посуду з холодною водою а потім накидали туди розпалене на вогні каміння. Пережитки цього способу нагрівання води і досі зустрічаються в Карпатах. Найчастіш його можна спостерігати за прання, точніш — за зоління білизни: до жлукта з білизнаю наливають гарячої води, а потім, щоб вона не охолоняла, підкидають розпалені на вогнищі камінці. Теж і за приготування простим людом лічебних купелів з холодної мінеральної води: роблять яму в землі на розмір людини, боки ями вимазують багном і наливають повно води; до неї накидають розпаленого каміння і гаряча купель готова. В такий спосіб варили м'ясо від часу, коли

його перестали їсти сирим. Теж зерна пшениці, ярцю, вівса, сочовиці тощо на кашу, сочиво на юшку. З товченої в ступах чи змеленої на жорнах муки пекли тонкі неквашені прісні коржі. В Київській Русі печення хліба документально доведено для XI ст., — напевно не раніш воно зачалось і в карпаторуської людности.

Іншим, ніж нині, був і старовинний спосіб печення м'яса. »Там, де найбільше тримається ще вівчарство — на Херсонщині, Бесарабії, у руснаків Добруджі і на Кубані — переховався ще подекуди« — констатує проф. Вовк для третьої чверти XIX ст. — »такий спосіб: зарізаного та випатрашеного тучного барана кладуть у викопану в землі яму, де перед тим було розложено багаття і зосталося ще досить жару, закидають його цим жаром, прикривають зверху землею та залишають його так пектися годин 2—3; потім одкопують і, здерши з барана шкорину, що зробилася з шкури та перегорілої вовни, мають чудову баранину надзвичайно смашну. Іноді печуть майже таким самим способом кури, гусей, качок, загорнувши їх в капустияне чи виноградне листя та поклавши в гарячий попіл з жаром на припічку.«*) Можемо припускати, що й в карпатській людности, де вівчарство по своїй чисельности від початку історичних часів й до нині є пануючим серед різних родів плеканої худоби, констатований для інших вівчарських областей спосіб печення баранів теж уживався, як рівно і печення птиці.

Звірині шкури із зробленим отвором для голови до заведення ткацтва були першим верхнім одягом. За ними приходять шкури овець і робляться кіптарі чи кептарі (від волоського *reptariu*, *reptu* — груди), — однаково, як для чоловічої так і жіночої статі; в однаковості вбачають доказ стародавности. Пришиті до кіптаря рукава перетворюють його в кожух, — знова спільний одяг для обох статів. З спідньої одежі першим появився пояс. »Шматок тканини, просто обгорнутої навколо нижньої половини тіла та притриманий коло стану зав'язками чи поясом, уявляє з себе після пояса найстаріший спідній одяг жіночий: запаски і плахти.« Сорочки (назву виводять від латинського „sarca“)

*) Хв. Вовк, там таки, ст. 81.

й в пізнім середньовіччі зрідка траплялися, — головню у вищих станів; по формі — на думку Вовка — їх може в наш час представлять дитяча довга сорочка, коли при ній не носять штанів. Й штани (від перського «іштан»), гачі, сподні, шаровари чи ногавиці приблизно з XI ст. згадуються у вищих станів слов'ян. Однак проста людність їх не уживала. «Відомо», каже Вовк, «що приблизно в першій чверті XIX в. хлопці літ до 15 а іноді й до шлюбу штанів не носили, а ходили в довгих полотняних сорочках, підперзавши якою небудь крайкою а то й просто мотузом.»*) Те що до спідньої одежі констатує наука про Наддніпрянську Україну може бути віднесено й до людности Карпат. На взуття робили личаки, постолі і пізніш чоботи. У простої людности найпоширенішими були постолі (морщенці чи ходаки). Їх виготовляли найчастіш з сиром'ятної шкіри, при чім найкращими були свинячі постолі. Роблено й з іншої шкіри, коли з товстої, то вибірано наймнякшу. З шкіри ж спочатку роблено й шапки, потім також з смушків овець. Зачіс сучасних старих бойків продовжує старовинний: волосся звисає в напрямку його природнього росту, тільки на лобі підрізувалося, щоб не закривало очей, а поза тим спадало вниз на плечі довгими пасмами. Кожна родина сама себе обслуговувала теслярською працею, ставлячи житла, якісь хліви тощо. За виробами пожиточними йдуть і виготовлення предметів естетіки. Виробляються предмети прикрас для обох статів, зокрема з жовтої міді (мосяжництво).

За винятком деяких згуртовань зусиль і помочі однією родиною іншій — про що говорено вище — родина — двір, многопарна чи з однієї шлюбної пари, уявляла із себе натуральний, замкнений в собі, ойкос. В нім матеріял, даний природою, приновляється до людських потреб невеликим числом примітивних знаряддів. Вони виготовлялися в самім ойкосі, в іншій випадку їх робив циган — мандрівний коваль. Те знаряддя, як жорна, млинок, терлиця, ступа тощо, передається в спадщину наступним поколінням. В родинах — дворах панує консерватизм. Кожна умілість і замилювання до виробництва передається прикладом від старшої генерації

*) Хв. Вовк, там таки, ст. 163.

молодшій, що жили в тих же самих обставинах. Кожний предмет виробляється довгими зусиллями, а раз виробленим дорожать і зберігають.

З хатнього виробництва виділяються і поруч з ним існують поза містами деякі ремісництва, що обслуговували сільське господарство. Ткацтво для самої родини належало до хатнього виробництва, а виріб меду й воску, зв'язаних з бджолярством, носив переходовий характер. Доки ті продукти здобувано для себе — хатне виробництво. Та мед заміняв цукор, а віск йшов і на свічки. Їх не лише уживав сам бджоляр, але й постачав на пана й для церков — стеаринових свічок тоді ще не було. Отой збут на сторону (наперед знаному одбирачеві) робив з хатнього виробництва ремесло. З теслярства для потреб родини відокремлюється спеціалізація, що до оброблення дерева на бодні, діжки тощо, — так повстає найстаріше і дуже поширене боднарське ремесло. Інше з найстаріших ремісництв на селі, ковальство, що виробляло такі найпотрібніші річі, як ножі, заступы, сокири, серпи, лемеші тощо, стає спеціалізацією мандрівних циганів. Це загально знана річ. «В Галичині, Буковині, в багатьох околицях Угорщини та Трансильваній, в Румунії, у південно — слов'янських колін» — говорить Карло Бюхер — «до останнього часу майже не було інших ремісників, окрім коваля, й то здебільшого цигана».*) Як було вже зазначено вище, і на наші дні карпатська руська людність місцями циганом зве кожного коваля, хоч би він по народності був русином чи жидом. Назва «циган» рівнозначна назві «коваль» і замінила, витіснила останню. Ковальські міхи у вигляді двох шкур, що їх почерзі надимають, пережиток первісного циганського ковальства.

В Спіщині та Шарищині (околиці Пряшова і Бардійова) рано розвинулося ремісницьке виробництво полотна. Вироб полотна з льону і його вибілювання було найстарішим заняттям і найбільш поширеним по цілій долині р. Теплої (Топлі). Воно почалося з хатнього виробництва жінок, потім стало жіночим ремісництвом по селах та у городян Бардійова й Пря-

*) Карл Бюхер, „Возникновение народного хозяйства“, Петрогр., 1923. ст. 95.

шова, нарешті, було монополізовано Бардійовом. Р. 1450 міське самоуправління Бардійова регулює те виробництво: в однім домі його не могли мати поверх 400 полотен, завдовжки не менше 36 ступнів (Gänge) кожне. Полотна мусіли показуватися на радниці й бути вповні безвадними. Бардійов гарантує за собою виробництво льонового полотна королівським привілеєм, і тому що Пряшів своїм подібним виробництвом порушував той привілей, р. 1461 його було покарано 2000 флоринами. Здається, що ремісництво це йшло в парі з опрацюванням полотен й по системі домашнього виробництва через околішніх селян. Можна зустрінути вказівки, що в Бардійові так багачко виробляли полотна з льону і конопель, що часто ціла долина Теплої біліла від розстелених полотен, що вибілювалися на сонці.

Варто згадати також ремесло, що стоїть цілком окремо, а то переписування священних книг ченцями й рідше білим духовенством. Як відомо, друк книг винайдено р. 1440. Згідно Швартнера перша друкарня в Угорщині заведена р. 1472 (в Бардійові р. 1539), а перша надрукована книжка вийшла р. 1473, — була то «Хроника Аноніма». Матей Корвин ще 1498 р. купив одну від руки переписану біблію за 1400 дукатів. Найстаріша з друкованих церковних книг в Угорщині датується р. 1515**), в Московщині 1564. Отже в XVI в. з'являються друковані священні книги і в наступне століття переписування від руки починає поволі виводитися. До наших днів таке рукописне євангеліє заховалося напр. в с. Кум'ятським від р. 1653. З «покрайської» записі на ньому довідуємося й про те, скільки часу потратив переписчик (даскал чи бакалявр), штучно виводячи свої «полууставні» літери, наслідуючи друкованим. Євангеліє від Св. Івана писав від 21 березня до 3 травня (1653 р.), значить, приблизно шість тижнів. Позначень про інші євангелія не зробив. Але покладемо на переписку євангелій св. Матвія й Луки теж по шість тижнів, а на коротше, від Марка, — чотири. Отже маємо, що євангелія від всіх чотирьох євангелістів переписувалися приблизно про-

**) Schwartner, „Statistik“...; згідно ж А. Takáts'a перша друкарня в Угорщині з'явилася пізніш на якихсь 70 літ, а перша друкована книга — „Новий Тестамент“ Ів. Сільвестра — р. 1541. (Ung. Jahrbücher, 1921, ст. 207).

тягом 22 тижнів, тобто 5½ місяців*). В тім же році його купив для сільської церкви за сільські гроші староста (біров) за дев'ять угорських золотих, що згідно цін Трипартитума дорівнювалося приблизно одній парі добрих волів чи чоги-рьом коровам без телят.

З початком феодалізму зв'язується поява залежних ремісників, що обслуговували потреби дворів свіцьких і духовних

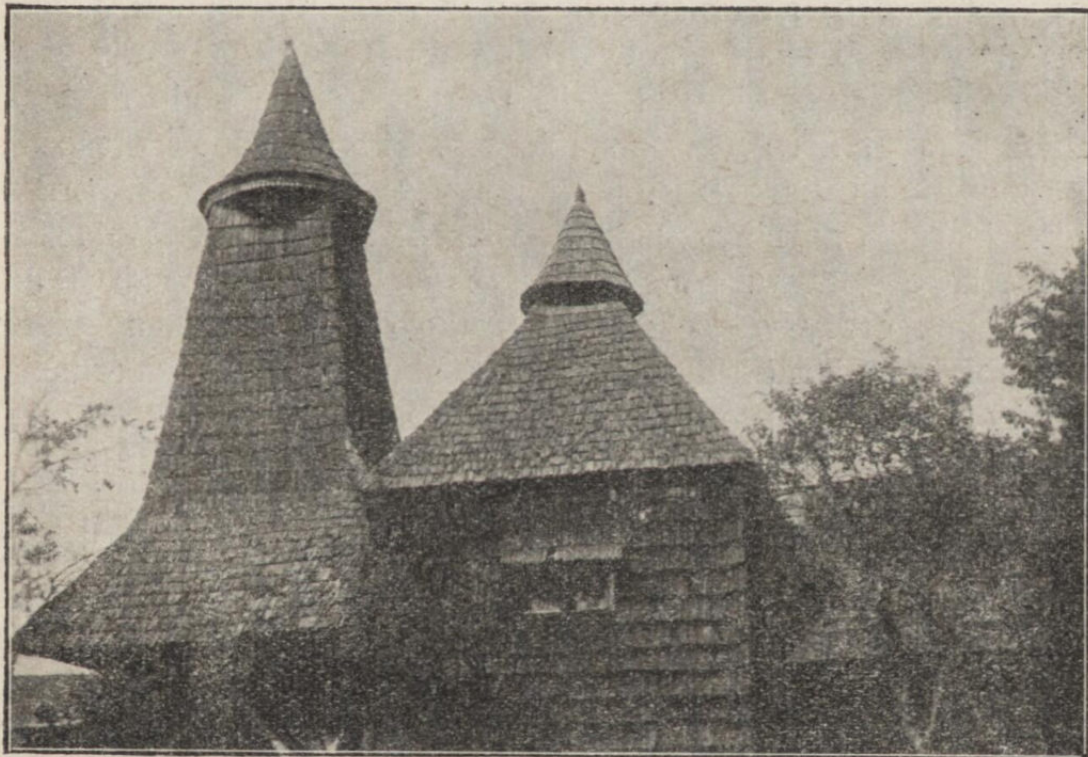
Кам'яна церква в с. Горянах коло Ужгорода.

Її округла частина (ротонда) збудована, як замкова каплиця, в XII чи XIII ст.; прямокутна ж готична прибудова походить з XV чи XVI ст. Про неї див.: В. Січинський, „Архитектура сцарокнязівської доби X—XIII ст., 1926 (звідти й малюнок), також В. Залозецький, „Горянська замкова каплиця“ в Н. Зб. „Просвіта“ в Уж., 1924.

земельних панів та монастирів. Епоху в розвитку ремісництва Угорщини, і зокрема Словаччини та б. Угор. Руси, утворюють саксонці і фладрці, що прибувають головно в XII—

**) Я. Стрыпській, „Гдѣ документи“ ..., ст. 62.*

XIII в. в. і поширюються по під Карпатами від Братіслави до Спіша, Пряшева, Кошиць, Ужгороду, Берегова, Мукачева і аж до Семигороддя. Як слушно зазначає Швартнер, «то були перші вільні люде в Угорщині, що займалися ремеслом. З своєї батьківщини вони занесли свій спосіб існування з його цеховою і цехоподібною організацією і прищепили в Угорській землі.»**) Поповнення ремісниками-німцями продовжувалося в XIV—XVI в. в. Ремісництво упривілейован-

*Тип дерев'яної церкви з XV ст. в с. Троцанах коло Пряшова.
(Із збірки В. Січинського).*

них німецьких колоністів купчиться по осадах містечкового та міського характеру, осягаючи рівня тогочасної середньо-європейської ремісничої техніки. Про те свідчать численні музейні збірки різних міст. Бардійовчане напр., крім полотна, вина, меду та пива, виготовляли гарний посуд з смереки, знаний на далеких ярмарках. Поруч з тим видатним було гончарство, його вироби вивозилися і в далеку чужину.

**) Schwartner M., „Statisk“ ..., ст. 229.

Музейні екземпляри виробів замочників, каменотесів, стельмахів та теслярів також свідчать про високий рівень ремісницької вмілости XV в. Розробляється красний стиль дерев'яних церков, зрідка трапляються й кам'яні (див. малюнки).

§ 34.

Новоприбуваючі німецькі ремісники, йдучи за традицією своєї батьківщини, додержуються цехового ладу спочатку звичаєво, потім за ствердженням статутів публічно-правною владою. Вільні цехи заховуються насамперед у вільних кор. містах, — такими містами в Угор. Русі були Пряшів та Бардійов (статут його цеху кравців з р. 1408). Свобода цехової організації по містах і містечках, що, приміром, і мали титул королівських, як п'ять мармароських міст, але в упривілейованості не досягли ранги вільних кор. міст, спиралася на признание статуту державною владою і на фактичну силу цехової організації. За прикладом вільних німецьких цехів пізніше повстають в Угор. Русі цехи, що залежали від доміній. Їх статути спираються на привілей од земельного пана, час від часу ним підтверджуваний. Його часто стверджувала й вища публічна влада. Однак, не завжди, особливо ж в часткових змінах, що наростали пізніше. Існували цехи різного ступня свободи і залежності.

Цехи є професійними об'єднаннями ремісників, що, починаючи з середньовіччя, існували з деякими місцевими відмінами в усіх країнах Європи. Найраніш вони з'являються в італійських містах — IX—X в.; у Франції — з XI в., в Англії та Німеччині — з XII в., а як часте явище — з XIII в. В межах б. Угор. Русі цехові статути ремісників, оскільки вони знані, не старіші XIV в. Як і скрізь, окремі цехи по різних містах і містечках найчастіш об'єднують ремісників одної спеціальності.

З найстарших в краю була організація вільного цеху кравців у м. Берегові і окремо у Мукачеві, що мали дослівно однакові статути; можна припускати, що такого ж статуту додержувались кравецькі цехи й по інших містах та містечках Угор. Русі. Цехові статути кравців тих обох міст ствер-

див правитель Іван Гуніяді р. 1446, вони підтверджені королем р. 1523, потім Раковцієм I, опісля їх знов підтверджено р. 1654, — т. ч. вони діяли більше як двісті літ.

Отже р. 1446 береговському цеху «кравецьких майстрів і всіх кравців, які живуть в Лапрехтсазі» (стара назва Берегова), Гуніяді дав «привілей», який йому став за статут. В його перших п'яти пунктах говориться про умови прийняття до складу цехових майстрів. «Коли хто з учнів чи підмайстрів (слуг), або з чужих кравців хотів в їх склад увійти і межі ними працювати, бажав би дістати звання майстра, — такі мусять насамперед подати перед цех взірцево виконану (пробну) працю, кожний, відповідно до роду свого майстерства, і разом з тим скласти на цехові потреби 25 пенязів, — всі недодержання цієї вимоги мали каратися грошовими штрафами (§ I). По представленню кандидатом пробного виробу і по признанню його задовольняючим, схвалювано прийняття до складу цехових майстрів через обряд гощення. Він мав два етапи: пригощення самих цехових майстрів і, як можна догадуватися, й всієї родини цехової громади. «Гощення, котре повинен новак приготувати цехові, щоб було із двох кобликів вина і чотирьох горщиків страви» (§ II). Крім того ще «на майстерський стіл він повинен поставити вісім кобликів вина і стільки ж кобликів страви, в достатку і добре зготовленої, та спожити з усіма тими, котрі до того належать» (§ III). Дальшими обов'язками новопринятого члена цеху були: а) «двом цеховим майстрам — деканам, котрі вибираються з межі майстрів, з року на рік давати двоє штанів та дві пари рукавиць» (§ IV) і б) «протягом двох років виконувати з присягою службову повинність, а свого майстерства нікому не вільно ні продати, ані подарувати» (§ V). Звання цехового майстра належало тільки тому, хто власне сам дав докази своєї до нього придатности. От умови вступу і перебування в складі цехових майстрів.

В наступнім пункті (§ VI) виступає судова автономія цехової організації: «Жаден суддя ані про який рід майстерства не має права чинити суду, але над ними (цеховиками), щоб мали права тільки декани, яких (вони) щороку обирають».

Цех усуває конкуренцію виробників, що не входять в його склад, і монополізує в своїх руках збут предметів, яких виробництво він зробив своєю спеціальністю: «Хочемо і це постановили» — говорить § VII привілею, — «щоби ніхто з чужих кравців жадного вбрання в нашім місті ніколи не смів продавати». За порушення цієї вимоги мала прийти така санкція: «А коли би стало відомо, що в місті є чужий кравець і що є такий, що продає (щось з убрання) всупереч привілею цеху — в такім разі (цехові) кравці мають право того, що потайки продає, зловити, речі, що при ньому знайдуть, забрати, поділивши їх: одну половину — цехові, а другу — їх бирові (старості, судді)»; в цім переслідуванні тих, хто порушує цеховий привілей, «магістрат повинен, коли того цех забажає, прийти йому на поміч» (§ VIII).

Цех стежив за совісним виконанням його членами своїх обов'язків перед замовниками, але й ставав в оборону своїх товаришів в разі несправедливого обвинувачення замовниками, зокрема за обвинувачень в утаюванні матеріялу, що давався на шиття. «Коли хтось обвинувачує майстра з їх цехової організації, що передану на його руки матерію всю не з'ужив на вбрання, але якусь частину з того затаїв і залишив собі, то такий виріб приносився перед цех. Якщо майстри знайдуть у вбранні в цілості весь той матеріял, що був переданий на руки кравця, то, як кара замовникові за несправедливе підозріння, виріб, хай буде хоч який, перерізується на двоє і дається одну частину цехові, а другу — їх бирові. Як же ж що знайдуть вину на боці кравця — по заслуді буде караний, а замість (дефектного) виробу мусить виготовити замовникові інший, такий саме, як замовлено (§ IX).

Гарантуючи справне виконання майстрами замовлень, цех переслідує внутрішню, межі цеховиками самими, конкуренцію, жертвуючи, як вважає то потрібним, інтересами замовника. «Коли якомусь кравцеві принесуть працю» — читаємо в § X — «й він на призначений час чи скоро її не виконає, а замовник не може чекати, і понесе її до іншого кравця, то той інший майстер, без дозволу першого, не сміє прийняти роботу, хоч би перший кравець тільки пообіцяв, договорився,

покраяв і хоч би лише крейдою розмітив (матеріал)». Усувалося й переманювання помічників: «Нікому не вільно чужого підмайстра прийняти (собі на працю) за вищу платню, доки його майстер потребує служби підмайстра» (§ XI). Щоб один майстер не конкурував з іншими, для взаємної контролі, цеховики, звичайно, жили один поруч другого в тій же вулиці. Звідці походили назви вулиць — ковалів, шевців, кравців тощо.

Цеховики дотримувалися свого статуту й трудової дисципліни: «Хто би не додержав цехового таблю і хто би цілком прогуляв, — того, згідно цехових порядків, покарають одним кобликом вина (1 дин. 25 пеняз.), рівним 8 іцям вина» (§ XII). Вони вимагають вчасної явки і на свої цехові зібрання, де вирішались громадські справи: «Хто би на призначену годину не прийшов, але (все ж), хоч і з запізненням, прийде і на збори покажется, той» — згідно § XIII — «карається одним пінтом» (міра вина, чарка, що була дуже різною). Зібрання одбувалися у свята і звичайно кінчалися випивкою; однак, за розваг цеховики мали чемно себе тримати. «Хто би при цеховім столі поведився непристойно, — той карається відповідно непристойности, якої допуститься» (§ XIV). Кожний сам себе обшивав і лише свій виріб збував, «нікому не вільно, за виїнятком свого весільного дня, жадне готове вбрання на зиск в місті купити» (§ XV).

Поодинокі заклади цеховиків мали триступневу градацію: майстер, підмайстер та учень. Господарем закладу був майстер, під його рукою працювали підмайстер (чи кільки: 2—3) та учень (чи кільки: 2—3). Так було по всіх країнах, так було й тут. Статут зазначав платню підмайстрів в такий спосіб: «Коли хтось з кравців хоче найняти собі підмайстра, то доброму підмайстрові вільно дати за рік одну цілу штуку абату (рід уживаної тоді на верхній одяг матерії), на звичайних (тижневих) торгах (де він буде) з майстром і про себе може продати двоє штанів, а на великих річних ярмарках підмайстер може продати стільки, скільки зможе» (§ IV). Ширше регульовано умови проходження стажу цехового учня. «Коли хто (з майстрів) хоче прийняти собі учня, — не сміє його без умови держати більше, як два тижні. Після

договору учень брався на три роки. За обговорювання умов мали бути присутні два інших майстри. Їх відповідно гостив майстер, також учень ставив один пінт вина. Майстер зобов'язувався дати учневі: а) на три роки — одну зимову свитину із умовленої матерії, «долман» (ще зветься «гусарка») з абату, одні штани з абату та шапку (стіжкуватої форми) і б) на кожний рік — двоє підштанків, дві сорочки та полукобітки. Коли ж майстер брав учня за грошеву платню — такого учня міг брати і на (коротший час) два роки — в такому разі майстер не повинен давати жадного вбрання, а лише його годувати і старанно вчити. По укінченні років навчання учня майстер повинен його відпустити, дати йому посвідку, а учень підчас звільнення повинен поставити своєму майстрові дві миски страви, одне печеня й один коблик вина, крім того за приложення печатки до посвідки дати 40 пенязів». Привілей закінчується запевненням, що «сила його ніколи не зрушима», та загрозою: «Коли би хтось із кравців працював проти того привілею кравецького, — той каратиметься трьома гірями, числячи кожну гірю по 4 флорини»^{*}).

Так випадає цеховий статут кравців Берегова (й Мукачева) в привілеї, що дав Ів. Гуняді р. 1446. Його можна уважати, загалом беручи, наслідуванням цеховим статутам центральної Європи. Інші цехові статuti Мукачева — пізніші: гончарського цеху від р. 1592, чоботярського — 1617 і т. д. Цехи проіснували в Угорщині та в б. Угор. Русі аж до р. 1872.

Поруч з писаним статутом цехове життя регулювали ще цехові традиції. З них варто відмітити ті, які відносяться до особливостей комплектування. Цехи були в той же час і релігійними брацтвами^{**}), а понеже руська людність була відмінної релігії (православної), — їй не було доступу до цехів. Потім, по традиції німецьких цехів, до них не приймали тих, що походили від кріпаків та пастухів, а тим часом

^{*}) Текст статуту — привілею навожу по кн. Lehoczky Tiv., „Beregvármegye monographiája, II, 1881, ст. 430—434.

^{**}) Існували й окремі релігійні брацтва. В Левочі з 1402 р. було вже брацтво св. Тіла, але, як організації не господарської істоти, вони не відносяться до нашої теми.

руський люд все більше втрачав свободу, до того ж і в осілих районах ще поголовно випасав худобу. От дальші причини чому угроруському люду не могло бути місця в цехах. На тім, однак, ще не кінець. Існували ще більш непереможні перешкоди. До XVII в. майже всі ремесла в Угорській державі мали в своїх руках німці. За прийняття в цех учня від нього питали доказу, що він походить не тільки від свободних, але й від німецьких батька та матері. Вимога німецького походження унеможливлювала приступ в цехи навіть мад'ярам. Р. 1506 в м. Nagybánya (Семигороддя) з цеху м'ясників німецькі м'ясники з заздрости (aus Zunftneid) виключили мад'ярських *mészáros-iv****). Аж законом р. 1608 (§ 13) мад'ярам і слов'янам надано в містах Угорської держави рівні міські і цехові права з німцями. Бодай юридично.

§ 35.

Одним з предтеч фабрики в руськім краї став стоячий водяний млин. Перші документальні згадки про нього припадають в західних частинах краю — по Шарищині коло Шувара — на XIII в., а в східних — на XIV в. (по Бережщині — на р. р. 1344 і 1345). Перемелювання зерна на водяних млинах ледви починає заступати собою ручні млинки, вони продовжують молоти, в маловодних та безводних районах, не знаючи конкуренції. З водяним млином прийшов перший спосіб використання водяної енергії для технічних цілей. Пісенний матеріал в епічних тонах розповідає нам про обставини праці на млині:*)

»Мельник пішов під колеса натискати ціви.
А щури ся прихопили, бесаги**) поїли.
То бесаги мельникові стояли з пшеницев,
та бо мельник розгнівався, вбив щура тупицев,
...добив топорищем, не їж чужу працю!«

***) Schwartner M., „Statistik“..., I Th., 2 A., 1809, S. 126.

*) „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, собрал Я. Головацкій, ч. III, Москва, ст. 225.

**) Бесаги — міхи чи торби, що з вагою перевишують через хребет коня, або через плече людини так, що одна його частина звисає на спину, а друга на груди. Звичайно з двох зішитих мішків чи торб.

В парі з млином йдуть звичайно вальці чи валюхи, на яких, використовуючи водяну енергію, валяли шерстяні сукна; іноді бували й прилади, щоб дерти крупи. Під мельниками на Угор. Руси розуміли ще й інших робітників при воді: тих, що робили греблі, хижі на палях на воді, клявзури тощо. В міру того, як фєвдальний режим вкорінявся в краї, подібно до західньо-європейських прикмет фєвдалізму, млини і валюхи починають входити в склад регалій територіяльних зверхників, робляться їх доходовою статтею і джерелом зв'язаних з тим поборів та обов'язків підлеглої людности — молоти і валяти тільки на млинах чи валюхах свого пана. За шолтейсько-кинижських умов іноді право ставити, й готову будову, а чи тільки саме використання млинів і вальців віддавано тим старостам-колонізаторам.

Поруч з млином та вальцем попередницею фабрики були примітивні заклади для виробу спиртних напоїв: гуральні (горілки), винарні (вина), броварні (пива). Все те з вільного виробництва підпало з часом, за винятком виробу вина з власних виноградників, під монополію фєвдалів, або, подекуди, — королівської комори. Питтьовий баналітет в європейській фєвдальній системі займав все дуже визначне місце. Підневільні елементи примушувано пити виріб тільки свого пана, часто й в означеній кількості. Коли підданий не брав сам, — йому могли прислати напій й вилити в його діжки, стягнувши потім ціну напою. Подібний звичай примусозого збуту залежній людности панських напоїв щонайменше під час головних свят з середньовіччя існував й по руських Карпатах. Сліди по ньому зустрічаємо в урбарах XVII ст. Напр. по урбару Ужгородської домінії р. 1691 кріпаки, за те що не купували панського вина, регулярно платили цілими громадами домінії т. зв. «суху корчму». Платили тричі на рік під час головних свят готовкою. Розмір її призначали від домінії. А в одній карпато-руській пісні схоплено навіть й саме «наметання» по хатах горільчаного виробу паном. Очевидячки, пан

...»наварив Путилянам горівочки з медом
...за велику плату

та наметав по терьхови все в четверту в хату
...щоби тото пити«. А за те:
...»забрав воли та й корови, й вівці з ягняти
й пасіки з бджолами«*).

З часом, з половини XVIII. в. сполучення залежної сільської (та й міської) людности перейшло до рук жидів — орендарів; в відповідних піснях вже неодмінно фігурує жид.

Вільні королівські міста стояли поза питтьовим баналітетом феодалів. Напр. Бардійов вже з XV ст. зачав варити пиво. Пізніш набув привілею: околиці не сміли варити пива. Той привілей бардійовчане задержали протягом наступних століть.

§ 36.

Цілі простори розселення карпато-руської людности наявно виказували свої підземні багатства. Тут насамперед приходять мінеральні джерела. Раніш їх було більше, існували такі, про котрі не заховалося й спогадів. Нарід охрестів видатніші з тих джерел — «буркутів» — своїми, часом многозначними, назвами, як от «Безсмертна керниця» (в Бороняві на Марм.), «Свята студня» (в Кийові на Шарищ.), «Свята керниця» (в Бобовищах на Бережщ.), «Золота керниця» (в Золотарьові на Марм.), «Драговська керниця» (на Марм.), «Князева керниця» (в Тячові на Марм.), «Оріховиця» (в Кров'ян на Земл.), «Чура» (в Межилаборцях), «Буковецька керниця» (в Ужанщ.) і т. д.** Досі налічуються сотні, навіть кілька сот, квасних, залізуватих, гірких, сольоних і сірчано-сольоних криниць в Спільській, Шариській, Землинській, Бережській і Мармароській ком. Нині самі холодні, а колись бували й гарячі. Від давна простий люд помітив лікарське значіння деяких з них і в XV—XVI стол. з'являються вже подекуди і перші лічебні лазні. Про один з таких пунктів, можливо колись не єдиний, випадково заховалися цікаві відомості, а власне про джерела і купелі в б. Занівській (інакше Угельській) монастирі.

Р. 1558, вертаючись з Царгороду до Москви, там побувало московське посольство і в своїм звіті між інш. розповідає

*) Я. Головацькій, там таки, 224.

***) Я. Стрыпській, „Гдѣ документи“ ..., ст. 43.

і про мінеральні багатства того пункту. „Втім монастирі“ — говорить звіт — «є криниця, в якій вода солодка, як грушевий квас з медом. Той квас пьют усі браття (ченці) . . . , так само й гості. Вода в ній біла... і осідає як розсіл і червоніє. Є й інші джерела поблизу монастиря, їх вода, як оцет, а в інших — як кислий квас Поблизу монастиря є поточок, в нім осідає горюча сірка (hořlava). В горах, п'ять миль від монастиря, з камінних гір витікає вода така гаряча, що в ній можна зварити яйце. Інші джерела теплі, ще інші студені. До тих вод приходять богацько людей, хорих на різні немочі, лягають до них, і всім, хто приходять, вертається здоровля й вигоїння». Спосіб лікування подібний тому, який і досі зустрічається в неустаткованих карпатських лазнях коло джерел лічничого характеру. Однак, могли бути вже й купелі: «коло б. монастиря» — каже Петров — «в одній горі досі ще заховуються сліди купелів, що витесані в каміні»^{**}). А джерела зникли.

На підземні багатства східних комітатів руського краю та сусіднього Ардіялу (Трансильванії) звернув увагу вже Анонім, коли говорить (в розд. 25 — м свого «літопису»), що з річного «піску збирають золото» і що там копають сіль, а людність — блахи (волохи) і слов'яне Трансильванське золото відоме було на протязі всього середньовіччя. В XIII в. в околиці Берегова здобувалася золотоносна руда. На березі озера Серни, де колись текла річка, є місце, яке люди називали — за часів Легоцького — «вимиварня золота». Названий автор сам там знаходив богацько шлаків і ростопленого каміння — слідів колишнього добування золота. Місцями добування шляхетних металів проваджено й в західних ко-

*) А. Petrov, „Nerostné bohatství a lázně Marmaroše v XVI. stol.“, щоденник „Českosloven. Republika“, 1924, ч. 63. Петров виписав уривок з того звіту, переховуваного в Румянцевському музеї у Москві, і видрукував його в тім часописі. В виписці ще згадується про „камінь, що видавав з себе молоко“, — річ йде про зломок вапняка і просочування в ньому дощової води, від чого бувають сталактити — сталагміти. Рівно ж згадується про безодню, що поглинювала упавші до неї дерева й камінь, а потім їх викидала, — було то мабуть гірське озерце сопочно-гейзерового характеру. Вапняку (вапняку) і гейзеру нині немає; зникли й мінеральні джерела, занедбані і засипані по зруйнуванні монастиря. Напевно джерела можна би було знову викликати копанням чи просвердленням виходів.

мітатах, аж до Спіщини включно. Що німецькі оселенці м. Бардійова (на Шарищині) займалися між інш. й миттям золота та добуванням срібла, свідчить наказ кор. Сигізмунда від р. 1419, — в нім велено іспанам охороняти бардійовчан, що на тому здобуванні працюють*). Добувалося золото і в околицях Рудобанячки (ще звалася Золотоніжна Банячка) на Землинщині. Здобування золота і срібла провадилося також в багатьох місцях по сусідніх комітатах середньої й східної Словаччини. При тім у Верхню Угорщину занесені традиції чеського гірництва, Мармарощина ж та Семигороддя продовжували традиції гірництва староримського. В околицях нинішніх підкарпатських осад — Пасіка, Вел. Бистра та Стрїно існував на р. 1418 вапняковий каменолом на горі Діл. Згадуване московське посольство (р. 1558) бачило, що «коло Занівського монастиря в горі добувається сіль із землі», яку «копають лопатами, як лід. В другій горі добувається віск, який також висікають заступами; віск той гнідий». Отже була й здобича земляного воску (озокериту).

З усіх тих мінеральних багатств величезне значіння для краю на описувану добу мала сіль. Її від дакійсько-римських часів продовжувано добувати в південній частині Мармарощини від Хусту до Сигіту, і далі вгору в басейн р. Ізи до ос. Кухня (так прозвано з XIV віку саме через виварку соли). Старіші римські соляні копальні цього району, розкидані на протязі 100 км., були нами перечислені вище. Відколи замість болгар в ті райони прийшла мад'ярська державність, приблизно пару століть, немає конкретних відомостей про тамтешні копальні. В Золотій Булі р. 1222 приписано, що іспанами королівської соляної комори, як також вимінювачами грошей і сольними урядовцями та митниками, не можуть бути жиди й ізмаїліти, лишень тубольці — нямеші; рівно ж, що сіль не вільно передержувати ніде інде, як в Сачалі (на Мармарощині) і в Сегедині, та ще на гряницях. З XIV віку видатнішими осередками розробки соли стають Шугатаг, Ронашок і Солотвино — всі в районі Сиготу. Що Солотвино видавалося з низки інших, видно з того, що саме тут коло р. 1239 Бейла IV подарував одну копальню, яко віно, своїй

*) *Bártfa szab. kir. város...*, 1901, Bud., ст. 21.

донці — Кунігунді, яка вийшла за польського короля; справді, від давних давен одна копальня в Солотвині носить назву Кунігунда (нині завалена). Всі мармароські соляні копальні належали до Хустського королівського замку, як *appertinentiae*. Неглибоке залягання камінно-соляного масиву — напр. в Солотвині на 7—33 метрів під поверхнею — в технічному відношенні дозволяло успішно переводити здобич соли витратами конусових (чи дзвонуватих) ям; від них і досі на поверхні залишаються «чортові ями». Через видатну в ті часи цінність соли здобич її підпадала королівському монополю. Уряди, яким доручена була справа королівських зисків, звалися в Угорщині коморами і соляний монополю перебував під кермою соляних комор. Тож і Мармароська здобич соли найчастіш підлягала соляній коморі. Під коморою вона була і за Коріятовича (що якийсь час був іспаном Хустського замку і соляної комори), й від першого десятиліття XV в. аж до кінця XV в. Матей I в грамоті (20. III. 1479) адресує свій наказ «іспанам комор наших королівських солей... в ком. Мармароськім». Одначе іноді розробки опинялися в заставі й т. ч. у приватних руках. Напр., р. 1511 угоцький іспан і февдал Габріель Переній перебрав в заставу Хустський замок і приналежні до нього соляні розробки (за 20 т. зол.). Р. 1518 все те повернуто королівському скарбові, а р. 1522 знову, як віно, дістала Ганна, сестра кор. Карла V.

Добування соли в перших століттях мад'ярського опанування соляним районом Мармарощини могло провадитися тільки місцевою людністю. З кінця XIV віку, тікаючи з під гніту і самоволі іспана Драга, переселяються з Угочанщини до п'яти королівських міст Мармарощини німецькі осадники. Відтоді відбувся розділ праці. В процесі копання соли, як ведучі ролі, так і виконавча фізична праця, перейшли до рук г. ч. німців; руським селянам полишено перевоження харчів, дров і сухопутний та водяний транспорт соли. Копали головно німецькі громадяне гірничо-підприємських колоній п'яти королівських міст, а насамперед Хусту, Тячова та Сиготу. Їх правне положення й умови праці регульовано наказом Ладислава II від 28. IV. 1498 року. На основі того розпорядження вони стали діставати платню за кожних 25

викопаних соляних каменів по 5 динарів, за кожні 4 пере-
кладини над копальнею по 1 флор., за вироблення нових
сходів по 1 флор. й 1 коблику вина, за виміну одного щабля
в драбині 1 пінт. Поверх цієї розцінки праці щороку видавано
кожному робітникові на одяг 100 соляних каменів та ще
святочний додаток на новий рік, великдень, вознесення і всіх
святих — вином, м'ясом та хлібом. Нарешті, робітники копа-
лень мали ще низку правних привілеїв. Вони звільнялися від
різних повинностей супроти королівського ерару. За згодою
соляних інспекторів хустські, тячовські та сигітські гірняки
щороку обирали зпроміж себе своїх старост. Старости трьох
названих королівських міст мусіли також з них обирати собі
присяглих, щоб з ними і їх старостами розсуджувати справи,
які б виникали межі горожанами міст та копальниками соли.

Зацікавлений в відкритті нових родовищ соли, соляний
уряд — згідно також наказу Ладислава II — преміював вина-
хідників. Дав їм право перші 1000 сол. каменів взяти собі та
платив за кожний розчищений куб „öl“ (приблизно сяд)
землі один флорин. Коли запроваджувано в нововідкритім
місці даліше копання, то винахідники діставали від кожного
„thumen'у“ вирубанної соли 11 сол. каменів вартістю 33 динари.

Сіль добувалася не тільки для місцевих потреб, а й для
всіх областей Угорської держави і навіть на закордонний
експорт. У внутрідержавнім житті якийсь час урядовці тре-
тину платні одержували в соли, — сіль т. ч. продовжувала
виконувати свою колишню ролю грошей. Напр. за Матея
Корвіна найвищий у державі урядовець, палатин, діставав
платню в готівці 4000 зол. і в соли на 2000 зол.; теж було
й з платнею інших урядовців. Давалася сіль і деяким церк-
вам, навіть віддаленим від солекопалень. Напр. кор. Ладис-
лав р. 1516 наказує іспану соляної комори, щоб той щороку
давав сіль: Дюлійській церкві, каплиці в Кіралігазі, пара-
хвіяльній церкві, що стояла під тим замком, нарешті, каплиці
в Севлюші.

З місця добування сіль вивозилася у всіх напрямках. Ос-
новних районів вивозу у Потиссі було два: Самощина і
Марморощина. З них вона вивозилася в напрямках на Молда-
ву, Панонію, до нинішньої Словаччини, Морави, Чех, сягаю-

чи й на галицький бік Карпат. Протягом всього середньовіччя і пізніш навіть віддалена Чехія забезпечувала себе сіллю аж з Потисся. На погрянниччях сіль звичайно магазинувалася. На розгрянниччі Потисся і Трансильванії при горішнім току р. Самоша була стара брама *porta Meses* і грамота від 1165 р. свідчить нам, що через неї йшов вивіз соли на Угорщину; район при тій брамі звався Солник, куди (напр. в XII в.) приїздили „*mercatores salis*“ з загрянничних країв (жиди, ізмаїлтяне та сарацини), вимінюючи сіль на інший крам.

Сіль транспортувалася суходолом і водою. В джерелах середньовіччя стріваємося з згадками про соляні стежки (*viae saliferae*) і про сплав «соляними човнами», власне плотами. Потиська сіль з обох районів здобування — з Сиготу і з Самоша — йшла напр. на Словаччину, Мораву і Чехи трьома напрямками: один до пристані Солнику (там, де вливається р. Задьва у Тису), тут перевантажували її на ослив чи на вози і посилали рівниною над Дунай; другий шлях вів долиною р. Солоної (Шайох) до Дунаю, де було м. Салка; третій — суходолом на Кошиці, Попрад і Мораву.

Копання соли, як сказано, було справою упривілейованих колоністів. Але її транспорт обслуговувала руська і волоська людність осад, що росташовані в районі соляних копалень. Кожний транспорт супроводила спеціальна військова охорона. З району Сиготу сплавли сіль по Тисі вниз до пристані Вуйлок (*Tisza Ujlak*), де (і на 1417 р.) існував соляний склад. Аж до початку XVII в. соляні плоти навантажувано звичайно в Довгім, звідки їх допроваджував військовий старшина з 18 кнехтами до Тиса-Вечс; а потім, переладувавши на дуби (чайки, великі човни), сплавли далі вниз, за обслугою шістьох «корабельщиків».

Здобич кам'яної солі провадилася з XIII в. і в західній частині краю — під Прящевом в Солнигороді (Шуварі). По залиттю солекопалень водою (р. 1750) стали виварювати сіль. В порівнянні з Мармароською, ця здобич завжди була незначна.

До 1523 р. т. зв. гірниче право на всій території Угорщини належало королям. В добу арпадовців золоті і срібні руди на февдальних територіях розробляла королівська комора

за незначного відшкодування земельного пана. За анжуйської династії і, власне, з Карла Роберта (від р. 1327) здобич золота чи срібла на таких маєтках могла провадитися й земельними панами, але частину з неї (т. зв. *urbera*) мали віддавати королівській коморі; крім того комора монополізувала за собою купівлю і продаж дорогих металів, приймаючи їх за дешевшу ціну — срібло на 35%, а золото на 40% супроти вартости. Гірниче право й гірничу власність ще не розрізнялися.

§ 37.

Не лише для обміну й господарства, але й взагалі для культурного розвою краю, величезне значіння мав в кожний період історії стан шляхів сполучення, бо кожне поліпшення їх скорочувало віддалення і поборювало простір. В період, що його розглядаємо, були лише природні дороги сполучення — головню сухоходольні і почасти водяні — і то в зародковім стані; для багатьох з них такий вираз, як «дороги», є ще не відповідним тому значінню, яке нині з тим розумінням зв'язується.

Із сухоходольних доріг найстарішими, певно, були міжнародні транзитні дороги — транскарпатські, тоб то ті, що пересікали Карпатський кряж через природні в них прислопи — проходи. Переберемо ті проходи — вікна поміж Західньою і Східньою Європою, зважаючи на їх колосальну роль в розвитку комуникації і всебічної культури краю, йдучи з північного заходу на південний схід.

Крайній західний проход на території, що ми розглядаємо, вів долинами — річищами Дунайця і Попраду. На цей присліп від XI в. виходила стежка, що проходила по східнім погрянничю старої Словаччини, ведучи з Угорщини до Польщі й на Червону Русь. Вона йшла від Собу й Пешту понад східним підніжжям погрянничних гір Словаччини й Угорщини до погрянниччя при р. Сланій, переходила в долину р. Бодрога і Теплої (нині Топля), повертала у Пряшева до долини р. Ториси, а потім Шаришом до Польщі на Краків. По цій стежці були брами (звідки назви: для гірського кряжу — «Бранисько», для гірських верхів — «Страже» й для осади

Капушани, — мад'ярське слово «капу» означає браму чи ворота). Ця «польська стежка» й брама в Шариші є з найстарших і найголовнішою серед доріг, які зв'язували угорську рівнину з польськими землями, область Тиси з областю Висли. Вона проходила долинами р. Теплої (через Бардійов) і Ториси на однім боці Карпат, а Попраду і Дунайця — по другім.*) По цій стежці відбувалися й військові походи і тому присліп звався «Брамою Впадовою». За ним сусідній у східнім напрямку, порівнюючи зручний, присліп Дуклянський (Дукля — Нижній Свідник) веде на Перемишль. Далі «Ворота Угорські», під якими розуміли один з Сяноцьких проходів: чи Лупківський (від Радошиці до Полату), чи з долини Солинки до дол. Ціроки. З ним сусідить в південно-східнім напрямі Ужоцький присліп (з Сяноку на Волосянку, через сідло між Бескидом і горою Ополоник), — веде на Львів; його використовували вже в доісторичну добу; здається, саме його іпатієвський літопис зве «Королівським путем». Далі на схід в Бескидах, з долини Латориці на Стрий і Львів чи Київ, присліп у Верецьках, відомий під назвою «Руська Брама» (*Porta Rusciae* **); другий його варіант — з с. Висоцка через с. Любохозю в дол. Латориці, прозваний народом «Руський Путь» чи плай; гол. чин. Верецьким проходом пройшли і мад'яри р. 896, і татари в 1241 р. Знов же проход з дол. Латориці через дол. р. Пиня на Верецьки — гадають, що ним проходив р. 1015 Святополк «Окаянний» і на дорозі, що проходить через нього, правдоподібно у м. Сколе, забив Святослава (досі в народі є назва «долина Святославчика»***). Роскопками Легоцького дається встановити, що стародавні «варварські» народи просувалися з східньої Європи через Карпати головне двома напрямками: одним, що веде од Бескидів на Катору, Підполіззя, Сваляву, Сусково, Шелестово, Жорціна гора, Підгоряни, Клачаново, Зняцово, і другим — через Косин, Берегсаз і Мужаль на південь. На крайнім сході — зручний Яблоницький чи Та-

*) V. Chaloupecký, „Staré Slovensko“ 1923, ст. 104.—106.

***) V. Chaloupecký в тій же праці *Porta Rusciae* відносить до Дукельського прислопу.

***) На ній є могила ніби теж кн. Святослава, — її розкопувано у 1906 р. (Літоп. Бойківщини, ч. 3, 1934 р., ст. 29).

тарський присліп (у Ясіня). В південнім напрямі ведуть проходи на Трансильванію і далі: Буковинський чи Борго-Прундський (від Дорна Ватра на Бистрицю), Тельдеський і, нарешті, Ойтожський, через який проходила прастира дорога, що сполучала ще Дакію з римськими колоніями в устях Дністра; крім того з Мукачева і Мармароша через Боршу — проход на Молдаву. В добу Арпадовичів переходили через прислопи війська, тож не можна казати про »непроходимість« Карпат тої доби, як то іноді говоритьсся. З другого боку пастухи не потребували проходів, а завжди з їхніми отарами та чередами бродили по обох схилах Карпат.

До найстаріших і почасти теж міжнародніх стежок — доріг слід віднести також і »соляні дороги«, *otiviae saliferae*, про які говорено вище. В дипломах XIV—XV в. в. згадуютьсся в Мармарошині ось які дороги: з Хуста до Данилова, з Довгополю на соляну копальню, з Вишкова до Запонців; далі згадуютьсся дороги в околицях Кухні, Шугатага й коло Терблі. Деякі з них ведуть до сусіднього Сукмарського ком., — тим виказуючи один з напрямів вивозу мармароської соли. Названі соляні дороги були ерарними.

З внутрішніх сухоходольних стежок найстарішими були мабуть: в рівнині — додержуючись горбків, а в горах — понад річищами рік (в зимі — по льоду) і по полонинах, тоб то де тільки можна місцями не багистими і які сама природа розчистила від лісу. По лісах з'являютьсся стежки пастухів, витовчені прогоном скоту на полонини; їх волоська назва, »плаї«, відносить перші появи тих стежок ще на час блукання по Карпатах волоських пастухів. Так старі, як пастухівські, уважаємо і стежки ловецькі. Порівнюючи пізнішими єсть стежки дроворубів, польові, нарешті, міжосадні.

Перші стежки — дорожки, однаково транзитні чи внутрішні, через свою примітивність припускали тільки прохід самої людини, а за перевозок — головно з конем (воли до того мало придатні) на поводі. Замість сідла чи поруч з сідлом навішувано якісь мішки, сакви чи бесаги (*bisaccium*) — спосіб перевозу вантажа, який й досі, як найдоцільнійший, можна спостерігати по лісових вузьких стежках у гірської людно-

сти Карпат. Цей найпервісніший сідельний чи в'ючний транспорт, що був пануючим до кінця середньовіччя й в Західній Європі, очевидно, обмежувався на більш портативні неважкі предмети. Розтоптування й розширення природніх стежок до того, що по них міг проїхати двох чи чотирьох-колісний віз, робило з стежок дороги. Через річки переходили вброд, паромів і мостів ще довго не було. Які з того повставали незручності, можна собі уявити, коли пригадаємо, що до появи мостів за подорожування наприклад з Мукачева до Верецьок доводилося переходити вброд річку Латорицю і її допливи майже сорок раз. Броди по ріках були широко знані; про один з них, в Тисі-Луці, що існує й досі, через який переходили з Землинського ком. до Собольчого, говориться у Аноніма (на 1147—1152 р. р.).

Мабуть у возопроїзжі дороги найраніш обертаються стежки транзитні, взагалі торговельні та для вивозу соли. Про дороги з Чех через Словаччину до соляних розробок в Самощині і Мармарощині, знані з IX в., нам доводилося вже говорити. В рівнинно-долинній зоні в XII в. існувала велика дорога (*magna via*) через Севлюш. Тут йде мова про середньовічну торговельну магістральну дорогу, що вела од Спіша через ком. Абауй, Землин, Ужгород, Берег до Угочі, яка від себе давала одбочення через карпатські прислопи. Коло Севлюша розгалужувалася на двоє: одна — вела через Кіралігазу до Сукмару, а друга — через Хуст і Вишково до Мармарощини. Мабуть відтинком тої магістралі були існуючі в XIII в. т. зв. «публічні», тобто «краєві дороги». Про таку дорогу з Ужгороду до Михайловець (осередків величезних доміній) через Цібаву, по тих місцях, де проходить і тепер, є документальні данні на р. 1284; з грамоти Ладислава IV за той же рік довідуємося, що Ужгород мав і «краєву дорогу». Не менш старими були й дороги торговельні, що пересікалися в замку Хуст, до Польщі, Семигороддя, Буковини, Оріенту; також в Мукачеві — на Берегово, Мужійово, Вуйлок і т. д. на південь до Мад'ярщини, і знов від Мукачева по лівому березі Латориці на Сваляву, Воловець, прислопи й до Галиччини. В південній рівнинній Бережщині за найраніші дороги (про які можна

зустрінути згадки в документах з р. р. 1270—1278) Легоцький уважає ще: а) з заходу від Бачкова (під Середнім) через с. с. Бенедиковці, Клачаново, Фрідшово, Сусково, Підполовці і далі в гори на північ до гряниці, б) від с. Гаті одна через р. Боржаву, друга через Дерцені по бережських і мужійовських горбах в напрямку Тиси — обидві ведуть в бік мад'ярських степів.

За транзитними, порівнюючи пізніше, возопроїзжими стають міжосадні стежки насамперед рівнинно-долинних місцевостей і стежки між осередками доміній та приналежними до них осадами. Від Ужгородсько-Михайловецької магістралі на згаданий 1284 р. існували й одгалуження дороги до сусідніх сел. Грамота про розділ Михайловецької домінії від р. 1336 згадує й про існуючі в ній «менші дороги».

Перші згадки про містки датуються XIII в. по Шарищині через р. Торицю, по Бережщині (р. 1272) через р. Чоронда (Горонда?) Ще про один міст на Бережщині припадає згадка на р. 1412.

В середньовічній Європі збудування мостів уважалося за богоугодну справу. В Угорщині коло р. 1417 дістався єпископу Болдіжару простір при Тисі (од Олки до Салки), він звелів на ньому розметати мости. Це легко було зробити, — мости були дерев'яні, іноді вгиналися під проїздом. Все ж, які б вони примітивні не були, їх поява була видатною подією в розвою шляхів сполучення. Під р. 1299 в Бережщині згадуються греблі, мабуть проти річних повенів; але в XI—XIII в. греблі подекуди були й частинами *indagines*, — в зв'язку з тим говорить про *clausuram aquae*.

Поява везових доріг означала значний зріст провозоздібності. З тим падали накладні видатки при перевозці краму і продуктів. Час перевозки і колообігу капіталу скорочувався. Крам ставав приступнішим.

Водяними шляхами сполучення в краю були природні течії рік, перш за все Тиса, потім її припливи. Гірський характер рік, многоводно-бурхливих за коротких доб повені а маловодних в інші доби року, ще нерегульованих і нешлюзованих, що часто змінювали річища і по виході з гір утворювали широкі багна та мочарі, робив лише деякі з них при-

датними для сплаву плотів і то виключно під час повені. Розуміється, на першій місці серед них є сама Тиса.

Найранішого господарського вжитку набуває сплав соли по Тисі на плотах, а тільки в кінці XVIII в. починається і сплав самих плотів, яко дерева. Сіль оцінювалася ледви чи не нарівні з грошевим матеріалом, а ліс ще не мав жадної ціни. Плоті в'язано по долинах річок де далі вище від соляних районів. А подача їх під навантажування соли по гірських нерегульованих річках, проваджена з головокружною швидкістю, по своїй небезпеці і ризику може дорівнюватися хіба переводу плотів через Дніпрові пороги.

§ 38.

Далі, цілям комунікації служать поштові зносини. Організація пошти і поштової комунікації — один з показників ступеню культурности. Що ж уявляла з себе та організація в той час?

Здається першим етапом в розвитку було посилення листа з «оказією». Лист засилався тільки у великій потребі і через принагідну людину, що виражалася в місце перебування адресата. Найчастіш передатчиками бували ченці, мандрівні крамарі і також ремісники, гайдуки та цигане. Кроком вперед були пересилки листів з нарочитим пішим чй кінним гонцем, що практикували: королівський двір, визначніші свіцькі і духовні февдали та міста. Доки королі не мали сталого місця перебування (до 1310 р.), а те й знали, що переміняли місця побуту, особливо часто посилено гонців визначнішою шляхтою, духовенством і містами. При тім королівські гонці мали право безплатно брати верхових коней від місцевих людей, однак, могли на них їхати не далі третьої осади. За Ладислава I р. 1093 видано наказ про охорону поштових послів і гонців.

Поруч з поштовими зносинами через листоношів *ad hoc* зароджується передача пошти і через настало призначених до того осіб, які однак виконували ролю поштарів між іншим, не спеціалізуючись ще на тій справі. З поширенням інституту шолтейсів і кинжів на них покладено і обов'язок

дбати про передачу пошти. Її носили оселенці, іноді до того були зобов'язані і са́ми шолтейси чи кинижі. Так було напр. в Мукачівській домінії. Її осередок, що містився в місті Мукачеві і в замкові, поштові одсилки з р. 1380 покла́в в обов'язок трьом братам кини́жам з Вел. Лучок. Вони на власних конях перевозували межі Мукачевом і Коши́цями листування спочатку нерегулярно, в міру потреби. З часом перевозку пошти стали робити вже регулярно — двічі на тиждень. По смерті перших кини́жів той обов'язок на кілька століть залишається на їх нащадках-кини́жах, які за те задержували надані їм привілеї протягом всеї доби кріпацтва.

За тогочасних подорожувань віддаль звичайно міряється дньом ходи і частинами дня. На точніші виміри ще не прийшов час.

§ 39.

Ще одним показчиком ступеню раціоналізованости життя є вимір часу. Щодо цього, то тут доцільно буде говорити про сільську людність окремо від міської.

Оскільки можна проглянути в давнину віків руська людність Угор. Руси міряла час натуральними його уривками. Тут приходить насамперед «вік», як доба життя людини. Меншими одиницями були рік (год), літо, від яких виводили дрібні частини: пів чи чверть — року (году), літа. Рік поділяли на чотири доби — весна, літо, зима, осінь; при чім його починали з літа і тому уживався вираз «нове літо». Рік і його доби ділено на місяці. Назви для них одбивають стан природи серед якої народ жив (напр., коли все в природі жовтіє — той місяць названо жовтнем) або пануючий рід праці (місяць жнив названо серпнем) і т. д. Ущерби місяця на небі привели до поділу місяців, як одиниці часу, на чверті — кватирки: перша — звалася новь чи новомісяць, чи молодик, друга — повня і т. д. Ці чверті дали підставу до поділу місяця на тижні, по сім днів. Дням дано відповідні назви; один з них признано дньом необхідного відпочинку, що одбилося й в слові: «не-діля», тоб-то «не-праця». В свою чергу день рахують від сходу сонця до

заходу, в чім розрізняється: передобіденний уривок часу під назвою підполудне, далі полудень і підвечір. Ніч-од заходу сонця до сходу, а в ній: вечір, смерк, ніч, північ, перші півні, другі, треті, нарешті, зорі чи бряск, чи досвіт. День і ніч разом означувано, як добу; день сам чи ніч сама робили півдобу. Коли починається і кінчається місяць, тоб то гряні межі місяцями, не виступало виразно. Зміну тижнів пізнають на небі по кватирках небесного місяця; й положенням певних зоряних груп вміли користуватися для орієнтовки в часі. Але днів тижня не все знають.

Опірні пункти в часі дає християнство одправою служб божих в «не-ділю» і в свята та освяченням одпочинку в ті дні трудової людности. В дохристиянські часи (а в Карпатах ще й досі можна почути вираз: «перун би тя побив») туж ролю виконували поганські свята. На деякі з них опісля призначено свята християнські: напр. на Коляди припасовано Різдво («Крачуль» — по назві великого коровай) й Щедрий вечір, на Гаїлки чи гаївки-Великдень, на Русалі-Зелені свята, на Купала-день Івана Хрестителя, на обжинки-Маковія і т. д. Т. чин. з святами, як також з постами, християнство принесло простому людові свої примітні дні в часі. Їх мусів знати кожний вірник, щоб не грішити. З ними зв'язується розподіл часу, розклад сільських занять, терміни обов'язків, зміна одягу тощо. Так, приміром, день св. Петра Вериги (16 січня) вважається за середину чи половину зими. Про Стрітєння (2 лютого) склалася уява, що в той день «стрітилася зима з літом». Од Юра (24 квітня) рахують весну; в горах оживає природа: «на Юря, як рак свисне» випускається вся худоба на випас. День св. Луки (3 червня) примітний наближенням до нового врожаю. На «передновку» взагалі, а в убогих на ораниці гірських осадах зокрема, на той час вичерпуються хлібні запаси; тому з цим днём зв'язане прислів'я: «На свято Луки нема хліба, ані муки». День св. Іллі (20 липня) — кінець рійби оджіл: «Тільки до Іллі добрі рої»... День св. Бориса й Гліба (24 липня) початок жнив: «на Бориса й Гліба берися до хліба». Покрова (1 жовтня) — кінець сійби: «Хто сіє по Покрові — не має що дати корові». В половині жовтня вже починаються морози.

Дороги обертаються в груддя. Груддя дається в знаки й людям, що іншого взуття, як постолі з сирої шкіри не знають, і коням, яких ще не вміють кувати. Відповідно до того з дньом св. Симона Юди (16 жовтня) зв'язують прислів'я: »На Симона Юди боїться кінь груди«. Далі в зиму дошкуляє груда більше і, мабуть, в зв'язку з тим повсталала назва останнього в році місяця — грудень. Жовтень же — місяць шлюбів. Надходить Покрова і невдана дівка співає:

»Святая Покровонько,
Накрий мені головоньку«...

До дня св. Дмитра (26 жовтня) вона ще перебірає жєнихами, але по тїм днї, котра хоче вийти замїж, вже не вередлива:

»До Дмитра дївка хитра,
А по Дмитрі — хоч нею грубу витри.«

В день св. Пилипа (14 листопаду) починається піст перед Рїздвом (25 грудня), т. зв. »пилипївка«. В той же час »пилипївка« припадає на зиму й короткі днї в році, як »петрївка« — піст перед днем св. Петра (29 червня) — припадає на лїто й довгї днї. Пїсля Петра вже говорять — »Не йде до Петра, їно до Рїзда«. Пости і м'ясниці (м'ясопуст, сиропуст, пущення) дають свої перїоди часу в році, пам'ятні через релїгїйну санкцію. Видїленї церквою днї і тижнї стали простому люду опорою в датуваннї його життєя і господарюваннєя. Люд говорить, примїром: »на Полупетра«, »перед теплим Олексою«, »по першїй« або »другїй матерї« Божїй (пречистїй)*) тощо.

Деякі з свят набувають особливого значїннєя в пам'ятї залежного люду зза пристосуваннєя до них перїодичних крїпацьких одбутків: грошевої данини чи натуралїй. Напр., по постановї жовтневого сейму р. 1514 грошева данина мала віддаватися на св. Михайла і Юра, а кухеннї натуралїї на Русалїї і Мартина; в Маковицькїй домінії (по урбару р. 1675) кметї були зобов'язанї платити грїшми і приносити жито, яйця, курей, гусок, тощо в два термїни: на Рїздово і

*) Я. Головацькїй, »Подїл часу у русинїв«, збірн. »Вїнок русинам на обжинки«, уплїв Головацькїй, ч. II, 1847, Відень, ст. 240—254.

на день св. Якова. По терезіянському урбару один сороко-
вель з хижі виплачувався порівно: на Юра і на Михайла.....
На більші свята також припадають річні ярмарки по мі-
стах. Зрештою, подією в селах стало єдине в році т. зв.
»мішання« овець, за випуску їх до спільного випасу. Од
мішання числять деякі дати — напр. скільки коневі або
корові років тощо. Мішання одбувалося — як і досі те
роблять — коло дня св. Юра, трохи раніш чи пізніш, в за-
лежності од пологи і погоди. Коли замість мішання
хотять інакше назвати дату, то висловлюються — »це ж
коло Юря«!

Було справою духовенства стежити за днями свят на
протязі року. Проста людність не знала дат місяців; кален-
дарів ще не було. Перший календар в Угорщині з'явився за
Матея р. 1475, зразу на час з 1475—1513 р. р. Сучасна форма
календаря датується в Угорщині з р. 1620, — її придумав
спіський німець. Виміри часу на години ще не могло бути.
Лише року 1419 з'являється годинник на церковній вежі в
німецькім Бардйові, — був це другий годинник того роду
на цілу Угорщину.

§ 40.

Ранішою формою обміну був міжплеменний, а початко-
вими місцями зустрічей сторін, що брали в нім участь, були
погрянничні пункти. Так це було в ранній стадії обміну у
всіх народів. Деякі дані підказують, що так було і з торго-
вищами на погрянниччях руського краю. Було згадувано ви-
ще про численні »Солники« домад'ярського походження. Вид-
но такий же характер погрянничного торговища мав і згаду-
ваний у грамоті кор. Емериха за р. 1201 Forum Ruthenorum (тоб-
то Руський Торг), що опинився в німецькій частині Семи-
городдя. Оселені там р. 1212 саксонці перейняли від русь-
ких їх назву торговища й стали звати ту місцевість в старих
грамотах Ruz mark (руський торг), а ближче до нашої доби
і в наші дні — Reussmark. Те місце лежить недалеко од ве-
ликої полонинської області, що й до нині в румунській, ма-
д'ярській і німецькій мовах зветься Poiana Rusca*). От же,

*) Я. Стрыпській, там таки, 31—32.

було те торговище на гряницях між руською людністю і іншою. Подібно ж під горами в потиськім Підкарпатті сама собою з'явилася низка пунктів обміну. Приблизно до них пристосовується пізніша поява деяких містечок, як пунктів перш усього торгівлі, напр. Михайловців, Собранців, Ужгорода, Берегова, Мукачева, Севлюша, Хуста, Сигота тощо.

Найстаршими професійними крамарями були мандрівні купці (*mercator cursorius*). Такими мандрівними купцями по Угорщині на XI—XII в. в. були араби (сарацини та ізмаїліти) та жиди. Маючи свою, так би мовити, факторію в якимсь пункті (напр. Остригемі), вони мандрівкою обслуговували великі простори. Головними предметами торгівлі в XI—XII в. в. були: гроші, розмін грошей, невільники, сукна та коні.

Згодом магометанських арабів заступають купці балканського походження, що відповідало географічному полженню Царгороду і торговельній політиці візантійських імператорів. Вони не пропускали європейських купців далі на схід, зокрема у висококультурні на той час арабські землі. Західно-азійський крам, що привозився на царгородський ринок, звідти просто, або через посередництво Венеції і Генуї, розвозувано по всій Європі, — в тім числі й до Угорщини, Семигороду та Угор. Руси. Привозувано головно предмети східного люксусу, також приправи до страви. З перших — дорогу тканину, мегальові прикраси, венеціанські шклянні вироби, струсові пера; з других — шафран, перець, імбір, солену та сушену рибу й інше. Це для фєвдальних дворів. Оливу, ладан тощо — для церковних і монастирських одправ. Вивозувано невільників (приблизно до кінця XIII в), а з предметів перш за все сіль (по документах з XII в. згадуються „*mercatores salis*“ в Солнику на Самоші), потім вина, дороговартісні хутра звірини, спіські, бардійовські та пряшівські полотна тощо.

Є вказівки, що до б. Угор. Руси і навіть аж до словацького Остригома заходили купці і з Київської Руси, хоч народність їх не означається. В грамоті р. 1214 еп. Вацовського серед маєтків, що ними обдаровано Лелеську препозитуру, значаться *praedium Zoluntha*, яку подаровано з правом торговища „*quod tempore regis Emerici emerat totaliter cum*

håbitatoribus et terra pro 82 marcis a quibusdam mercatoribus de Russia venientibus". Про руських же купців згадує митний тариф Остригома з XIII стол.

Від р. 1347 цілий торг з Рус'ю і Польщею монополізувало м. Кошиці, діставши королівський привілей — затримувати в себе »на складі« весь крам, який йшов з Русі та Польщі, і за допомогою свого купецтва продавати в інші міста. Кошиці уважно пильнують, щоб купці, що виружалися на Польщу чи приходили з Польщі, не обминали дороги через них. Коли купецтво простувало з рівнини прямо через Гуменне на Львів, — Кошиці жаліються королеві, і кор. Матей було закрит гугменській переїздний напрямок. Однак, купецтво таки обминало Кошиці, подорожуючи з Мукачева понад Латорицею і через Верецьки. На нову скаргу Кошиць Матей р. 1461 наказує мукачівському капітану, щоб той збройною силою примусив купців додержуватися напрямку Кошиці—Сандець—Сянок. Кошицям же належало право »складу« (місцевий вираз). Воно уявляло з себе відоме в середньовіччї й по інших країнах та містах середньовічної Європи право під назвою Stapelrecht або locus depositum; зоставалося за Кошицями до р. 1537.

В північній напрямі торг сягав до Польщі, Галичини і навіть Московщини. В нїм визначну роль відігравали Пряшів, Любовня й особливо Бардійов з його видатним на той час збутом полотна (вивозилося аж у Москву), вина, меду, пива, дерев'яних і гончарних виробів. В другій половині XIV в., протегуючи торговлі Бардійова з Польщею, Людвик I (який з р. 1370 був одночасно королем мад'ярським і польським) звільнив бардійовських купців від плачення мита. В північно східній напрямі торг з Подніпрянською Рус'ю провадився, між інш., й через Самігороддя, яке в XIV—XV в. в. мало рухливі торговельні зносини з Молдавою, а через Яси і Брасо з південно-чорноморською Україною.

В напрямі північного заходу торгівля доходила до Чех і тої самої Саксонії, звідки походила головна маса середньовічної німецької колонізації. З тих країн привозилося в Угор. Русь знане в ті часи стригавське та горлицьке полотно, з яким в XV в. почали конкурувати льонові ви-

роби спільських німецьких міст, а ще більше Пряшова і Бардійова. На захід торгівля сягала до Дунаю, Будина (чи Буди — частини пізнішого Будапешту), але також і Венеції; принаймні семигородські сакси в XIV—XV в. торгували східними товарами, набуваючи їх не стільки на сході, як в Будині та Венеції.

По завоюванні турками передньої Азії, Балкан і, врешті, р. 1453 самого Царгороду, через посередництво балканських крамарів, головню іліриків (раців) і греків, розвинувся торг з турецькою державою, — в чім відзначався Землин. Від початку XV в. торг сягав Криму з його генуезькими колоніями і навіть Кафи, головної генуезької факторії і важливого торговельного пункту в торгівлі з Персією, Центральною Азією та Китаєм. З Кафи напр. вернулися купці Бардійова р. 1444, що торгували полотном й з Царгородом.

В цій, на перший погляд так широкій, торговельній амплітуді необхідно взяти на увагу відворотньо — пропорційну незначність тодішнього міжнародного торгу. Означуваний зародковими комунікаційними засобами, здібністю до самопересування предметів торгу (невільники та коні) й небезпечністю торгівлі, він був невеликим. Спочатку крам вміщався на спині мандрівного крамаря, в ліпшій разі — перевішувався через хребет коня. Лише з розвитком деяких возових доріг на кінець середньовіччя він транспортується на возах і його кількість визначають, напр. для митних цілей, теж возами. До чужого крамаря в добу середньовіччя скрізь ставилися з підозрінням; він мусів бути одночасно і озброєним супроти нападів. Подорожування було повне небезпек — ограбування і вбивств. Майже по кожному комітату Угорщини були такі замки, що уявляли з себе розбійницькі гнізда. Наприклад, по Шарищині часто грабовано польських купців з Маковицького замку, теж і по Землинщині: на території Строківської домінії в XV стол. не тільки звичайні розбійники нападали на подорожуючих через Строків з Мад'ярщини до Польщі купців, але й сам феодал Строківського замку держав під страхом своїх нападів і ограбувань купців, що простували через його територію. Подібні ж розбійницькі вилети робив Каспар Другет з свого Не-

вичанського замку на Ужгородський комітат, нападаючи на всіх, кого хотів. Теж було за численних повстань февдалів, як, приміром, Переніїв і Паловція по Земляниці. Свої во-яки так само грабували, гвалтували і мордували, як і во-яцтво чужоземного ворога; особливо під тим оглядом усла-вилися бандерії. Пам'яткою тогочасної загальної niepewnosti життя й маєтку, а зокрема подорожніх, є не раз видавані королями закони проти грабунку, розбою і мордування по-дорожніх: напр. 28 таких законів Коломана з загальної кількості 99 законів, що за нього вийшли.

Під оглядом організаційним зовнішня торгівля, крім обмеження правом «складу», вказаним нами для Кошиць, а яке в Верхній Угорщині з кінця XV в. належало ще й м. Подолину, Левочі, Кежмарку, Пряшову та Бардійову, обмежувалася також (приписом Сигізмунда від р. 1305, арт. II) заборонаю чужим купцям продажу на роздріб: на рафи, ба навіть продавати за один раз менше, як шість «штук» (Veg) сукна. Напр. в Будині чужий купець міг продавати і купу-вати тільки гуртом: гороху не менше 30 фунтів, шафрану 10, грецького єдвабу 10 фунтів (не на рафи!), струсових пер не менше 15. До того ж чужинці не могли торгувати коли хотіли і також в неділю, а — згідно зак. Ладислава Св. (друга половина XI в.) — тільки на краєвих ярмарках.

Поруч з зовнішньою торгівлею, лише пізніш (приблизно з XII в.), починається внутрішній обмін, — звичайно по осе-редках міського характеру й здебільшого простим зв'язком виробника і споживача. Однак, торг льоновими виробами Спільщини та Шарищини сягав навіть аж до Пешту. При тім шариські льонові вироби з околиць Пряшова та Бардійова за збуту на торговищах ліпше платилися, ніж спільські. А Бардійов вже у XV в. мав у Пешті свій льоновий склад і свого фактора;*) бардійовське пиво, вироблюване з пше-ниці, уважалося за лічєбне, його замовляли багаті люде аж з Будина. Руська людність, як і мад'ярська, не мала на-хилу до торговельного роду занять; вона лише збувала свою худобу. Торговлю вели німці та переїжжі мандрівні купці — чужинці. Перші ярмарки, що виникали самі собою

*) M. Schwartner, „Statistik“ . . . , 2 Auf., I. Th., 1809, S. 368.

згодом затверджуються королівськими грамотами; на основі тих же грамот опісля заводили й нові ярмарки. Берегову грамота на торгівлю дана р. 1247; другим ще старішим визначним торговельним осередком був Мукачів. В дипломах з р. р. 1348 і 1351 згадуються Мукачівський і Береговський річні краєві ярмарки. Бардійову Людовик Вел. дав право на двохтижневий ярмарок в половині XIV ст.; від р. 1427 йому дозволено ще один ярмарок. Мимоярмаркова купівля — продаж, щоб бути дійсною, мусіла бути переведена перед старостою, митарем (що побирає мито) і перед свідками. Згідно звичаю в руській краї кожний договір купівлі — продажу завершувався могоричем (по мад'яр. *áldomás*). Привілеєм кор. Сигізмунда з р. 1418 дозволено Юркові Лоньої в ос. Нямені (коло Дравець) провадити не лише річний ярмарок, але й тижневий торг. Поява тижневих торгів була в розвитку мінових відносин вже помітним кроком вперед. Ярмарки й базари одбуваються в дні визначних свят, патронів міста й дуже часто по неділях, — від того в мад'ярській мові неділя зветься *vasárnap*, тобто базарний день.

Торговлю обтяжувано погряничними цлами, внутрішніми митами і т. под. поборами, од яких була звільнена шляхта. На половину XIV ст. побори на торгівлю накладалися державою, феодалами й містами; та ще на мостах побирали мостове, а в містах — привозне та проїздне через міські брами. Державне цло відбирали уряди тридцятини. От, напр., в погряничнім м. Стропкові, через який ішла торговля з Польщею та Рус'ю, була філія кошицького уряду тридцятини, де брали з вартости товарів, що вивозилися чи привозилися $\frac{1}{30}$ ($3\frac{1}{2}\%$) в натурі чи в грошах. За кор. Матея р. 1467 натомісць спробували завести коронне цло; однак, по його смерті, уряди тридцятини було відновлено і вони проіснували до доби Марії Терезії. По р. Угу така грянична митниця якийсь час була в Перечині; вона там зоставалася і тоді, коли колонізація піднялася до Ужоцького прислопу. Ще й на р. 1691 — як видно з урбара — в Перечині побирали мито домінією з титулу територіяльного зверхництва. Крім погряничного цла (по статуту р. 1255) на заставах по головних дорогах brano королівського,

пізнійш фіскально-фінансового, мита: за віз збіжжя (пшениці, жита тощо) — по 2 динари, за 10 мір (sókocz) соли — один дин., за віз хмелю — 3 дин., за віз заліза — один дин. і т.д. В половині XIV в. на заставі в м. Вел. Михайлівцях з одного воза соли платили 4 міри (sókocz — по мад'ярському, а »топка« — по руському?) соли, з порожнього воза — 4 дин., з навантаженого — восьмину марки, з одної худобини — один динар. По везових дорогах в середині краю з XIII віку починають з'являтися застави февдальних панів і їх митні побори: зза мита, напр., р. 1399 позивалися панські родини ос. Дравців з Чопівською. Були митні застави і по Тисі, напр. у Вишкова, Севлюша тощо. Зокрема Уйгельські пани побирали мито з соли, що сплавлялася по Тисі; на побирачів того мита часто нападали з Кіралігазького замку. В XVI—XVII в. в. сітка внутрішніх застав для побирання митного стала густішою, ніж в середньовіччі.

§ 41.

Початковий обмін провадився головню *in naturae*: річ за річ. Гроші раніш виступали, як платіжне знаряддя. Їх ролю виконували найрізноманітніші предмети: хліб, худоба, свині, шкурки куниць, тури, сіль тощо. Перші металеві монети, знайдені в Угор. Руси, були заносні гроші чужого биття. За археологічних розкопок по Землинщині знайдено монети IX—X в. в. середньо-азійського та візантійського походження. До перших належать диргеми, вибиті р. 906 в Балху з наказу Ізмаїл-бен-Ахмеда (892—908); теж срібні монети саманідські, вибиті в Самарканді за Еміра Насір-бен-Ахмеда (913—993), які були дуже поширені від половини VIII в. до кінця X в. і в Європі — на теренах од Волги до Мекленбургу і Померанії. До візантійських — золоті грецькі дукати 920—944 і 963—964 р. р. Відомо, що на час раннього середньовіччя (до XI в.) роля універсальних посередників в торгівлі межі Сходом і Заходом належала арабам і візантійцям; в зв'язку з тим і головною монетою в міжнародній торгівлі була арабська, зокрема срібна диргема та візантійська — *perperus* або *besand*. У варварських копіях знайдено

в мукачівській Левочній і при ос. Янді та Квасовій срібні драхми навіть Пилипа Македонського.

Поза тим в середньовіччя до Угорщини і Угор. Руси заносяться й там вживаються грошеві знаки сусідніх держав: й «гривни» Київської Руси (може й чеські «гривни»), і «чехи» та «гроші» (чи «грошени») чеські, і хорватські динари. Більш поширеною в XI—XIII в. в. була німецька грошева система Карла Великого. Вона уживалася на вагу: 1 фунт чи лібра містив в собі 367 грамів срібла. З одного фунта чистого срібла били 240 динарів, один динар важив 1½ грами. За купівлі — продажу метал, що був в паличках і шматках, важили, прирівнюючи один фунт срібла 240 дин. В свою чергу динари складали довгі і коротки солідуси: 12 динарів робили солідус короткий, а 30 — довгий. На 1 фунт срібла коротких солідусів йшло 20, а довгих 8. Поруч з фунтами прийшли до ужитку «марки», що більш-менш = 2/3 фунта. Марки по мад'ярському наз. «гірі» (слово гиря, як назва вагових одиниць, знане й в східньослов'янських мовах). Відповідно до того, наскільки саме пенязів ділилися, були різні гірі. За часів св. Степана були гірі 4 пенязові (160 дин.), потім були 6 пен. (240 дин.) й 12 пен. (480). Шостипенязові гірі робили 4 ферталі, 8 півферталів (або унцій), 16 лотів, 48 пісестрів. Так згідно Франца Ковача*). За іншим мад'яр. автором, Юлієм Павлером, на той же час грошева система випадала так: 1 фунт чистого срібла = 2 маркам чи гірям = 240 динар.; 1 гіря = 4 ферталам = 48 пондусам; 30 дин. = 1 пенязю, 5 дин. = 1 пондусу. Розходження двох авторів зостається непогодженим**). (Міський статут Сиготу з р. 1548 прирівнює 5 гірь = 3 флор. і 19 пеняз.). Зустрічаємося й з дальшим розложенням динара: 1 дин. = 10 срібн. полтурам чи полтуркам, а 1 полтур = пів горбилам.

Поруч з вищенаведеною системою виступає й, так мовити, національно-угорська система. Починаючи з приходу мад'яр в Панонську рівнину, ролю грошевої одиниці серед них виконувала ялова корова, відповідно чому ще й в X ст. по

*) Közgazdasági Lexikon III., Pénztörténet.

***) Acsády Ig., вже цит. „A magyar jobbágyság“...., 24—25.

мад'ярських законах кари за злочин вимірювано в худобі. Від часу Степана Св. (975—1038) почали бити металеві гроші, виходячи від старої грошевої одиниці: одна яловка = pensa auri = 2.5 солідусам = 30 динарам = 60 оболусам***). Валюта була срібною, а її биття становило монетний регалій (jus monetarium) королів. Його зисковність полягала в заміні старих монет новонабитими нижчої якості. Заміни одбувалися спочатку кожні два роки, від часу Бейли II — щороку, а пізніш, навіть, і по кілька разів на рік. Сама техніка биття здавалася в оренду: від Бейли IV якийсь час до рук жидів. Кор. Роберт в половині XIV в. биття грошей здавав в оренду якомусь Гіпполітові за 800 марок, з умовою, що той має набити срібних грошей в такій кількості, щоб на них можна було виміняти старі. Натуральний спад ціни срібла, а ще більше та обставина, що з XI в. почалися заміни старих грошей менш повноцінними новими тої ж назви — що по суті речі було фальшуванням — привели до того, що в середньовіччі срібний динар обезцінювався. За кор. Коломана (1095—1116) в ньому було 0.40 грамів чистого срібла, за доби Степана II (1116—1131) — 0.03 гр., за Гейзи II (1141—1162) — 0.14. Бейла III (1173—1196) обсяг чистого срібла в однім динарі підніс до 0.46 гр., але після нього знов динар обезцінюється. Загалом на добу Трипартитуму, в порівнянні з XI в., він упав приблизно в 7 раз.

З часу Карла I Анжу, а, власне, від р. 1325, в м. Кремниця на Словаччині, почали бити з золота т. зв. «кремницькі» чи «угорські» дукати, — відколи грошівництво Угорщини перейшло на біметалізм. Один такий зол. дукат дорівнювався 4 кор. флоринами (чи гульденами) і 30 кр. конвенційної срібної монети. Подвійний дукат мав у собі ще раз стільки срібла. Від р. 1329 стали бити по чеському взірцю срібні грошени. Поруч з національним кремницько-угорським дукатом уживалися й чужі золоті дукати. Ходив голандський, яким віддавна голандці платили за куповане вино, — він приймався за 4 кор. флор. і 28 кр. З часу Ладислава IV ходять й флорентійські зол. дукати. Заходив і т. зв. *souverain d'or* = 13 кор.

***) Homan Bálint, „A magyar pénzverés Szent István korában“, Századok, 1916.

флор. і 20 кр., й його половина = 6 фл. 40 кр., — суверен бився єдино лише для австрійських нижніх земель.

В житті рівнобіжно уживано одиниць з різних систем. В XIII в. і в межах Угор. Руси уживали марки — за убивство винний мусів заплатити (по привілею Севлюша від 1262 р. і п'яти корол. міст Мармарощини від 1329 р.) дві марки і т. д.; податок платився на пондери (1 понд. = 5 динарам). На той же XIII в. (для р. 1255 по Будинській пристані, а для р. 1295 по Острігому) одна марка = 3 золотим = 5 пенсам = 200 хорв. динарам; один пондус = 5 грошам чи динарам. На р. 1417 в мармароських маєтках удови Коріятовича з йобадів числено оброк в золотих флоренах, в нових флоренах і в шкірках кунічих, при чім 1 кун. шкірка = 1 новому флорену. Застава 13 спіських міст Польщі р. 1412 зроблена на копи чеських «товстих грошів» — *schock sexagenarius*, при чім один *schock* = 60 мад'ярським грошам = $2\frac{2}{5}$ мад'яр. флоренам. В Трипартитумі, тоб-то на 1514 р., угорська валюта випадала так: 1 гривна = 4 зол. угорським, 1 зол. угор. = 100 динарам; 1 гривна = 1 марці. На час Трипартитуму грошеві кари вимірювано в гривнах, розрізняючи: а) гривну тяжкої ваги = 4 зол. угорським і б) гривну легкої ваги = 1 зол. угорському. Крім того в праві угорським уживано гривну срібла, що, напр., р. 1523 = 6 зол. 50 дин., а р. 1545 = 6 зол. 25 дин., а ще гривну золота = 72 угор. зол.

В додачу до загально-державної валюти, подекуди і тимчасово існувала ще й міська. Деякі міста, як от Братіслава та Кошиці, іноді випускали свої, так мовити, бони. Наприклад, в Кошицях за Сигізмунда (1385—1437), з огляду на фальшування грошей, в часи торгівлі бито кошицькі марки, які могли ходити лише на кошицькім ринку. Там же бито гроші й пізніше. Мінцмейстером був жид Ісаак Юдаеус, — по виразу Швартнера — „*Kirper und Wipper*“. Йому Людовик II дав р. 1524 дозволяючого листа.

Врешті, мусимо підкреслити, що заведення грошевої системи й вжиток грошей ще зовсім не дає підстави твердити, як то іноді можна читать*), що з тим одбувся »переход від

*) V. Chaloupecký, „Staré Slov.“, 307; також J. Macůrek, „Dějiny Maďarů“..., 51 і 93.

натурального господарства до господарства грошевого» (та ще й на розгряні межі XII—XIII в. в.). Роля грошево-мінового обороту в житті середньовіччя взагалі і скрізь, тим більше в Угор. Руси, ще порівнюючи так незначна, що натуральність народнього господарства застається у повній силі.

§ 42.

В угорськiм праві розрізнявано кілька форм грошевої оцінки. Для нас цікава загальна оцінка. Згідно Трипартитуму, коли є відомою річний зиск від предмета, то його оцінку роблено капіталізацією зиску з 10%, тоб-то помноженням річного зиску на десять. Коли ж річний зиск не був відомий, — виступала лімітована оцінка під назвою загальної (*aestimatio communis, gemeine Schätzung*). Оцінки Трипартитумом мають для нас тільки відносний історичний інтерес. То тому, що зроблені на цілу державу Угорську, однакові від Карпат і до Хорватії включно, а опріч того здебільшого відносяться до об'єктів, що в наш час точно незрозумілі. От, приміром, »проста ціна замку чинить 100 гривень«, або »оселений панський двір оцінюється в 3 гривні«, а неоселений в 1½ і т. д. Що уявляв з себе »замок«, »оселений панський двір« і »неоселений« —, цього ми нині не можемо ясно собі уявити. Більш конкретним означенням є, що »орне поле під один плуг«, тоб-то 150 угрів корол. міри, оцінюється у 3 гривні, хоч і таке означення для нашого часу не-вистарчаюче: який обсяг угру, яка земля під тим орним полем? де воно росташоване відносно місць збуту продуктів?

Яснішими виступають оцінки рухомостів і зокрема живого реманенту, даючи уяву і про реальну цінність грошей. Тут для нас є цікавим, що Трипартитум в одну гривну оцінює: а) вола, що не кульга і взагалі не має вад, б) дві корови без телят, в) одну корову з телям, г) чотири вівці, д) чотири свині і також е) кобилу без лошаги. От же перед нами низка еквівалентних цінностей. Кобила ж з лошаком оцінена за 2 гривні, а з лошицею — 1½. На основі цих даних можемо гривну й інші монети часу Трипартитуму представити в приблизнім переводі на будь-яку з сучасних валют.

Оцінки, наведені в Трипартитумі, були теоретично дійсними на протязі 200 років, хоч життя давало з часом все більше ухилок. Аж у XVIII в. звичайна ціна Трипартитуму вже вийшла з уживання.

Загалом треба признати, що оцінки в добу середньовіччя та й в наступну здебільшого мають приблизний характер. Причина полягає, як по боці грошевого матеріялу, якого реальна цінність була мінливою, так і по боці виміру товару і інших об'єктів оцінки. Вимір не все був однаковим і провадився досить грубо. Ми те вище показали на знаменниках виміру довжини і площ. Теж було й з одиницями виміру сипких та водянкуватих річовин.

»Майже в кожному місті з околицею« — слушно зауважує Флоріян Каролі, подаючи деякі господарські риси середньовікової Угорщини — »були свої міри і ваги«*). Одиницею виміри сипких річовин в Угор. Русі скрізь був коблик (кобел, кбел)**), що і до наших днів не вийшов з ужитку. Його перейнято від німців. В хроніці спісько-німецького м. Левочі, починаючи з середньовіччя, постійно зустріваємо „Kübel“, як одиницю міри. Її від німецьких осадників та німецьких старост-льокаторів засвоїла й руська людність (так само й старочеський »кбел« чи »кбелець«, що = 71.53 літра, перейнятий від німців). По різних районах коблик дещо відрізнявся своєю місткістю, — так є й досі. У кобликові було приблизно 4 віка, а віко ділилося на 8 приблизних куп. В свою чергу купа поділялася на іці. От же старовинна система мір для сипких річовин складалася з коблика, віка, купи та іці, — вона дожила й до наших днів. В західній частині руського краю зустрівався ще корець*), яких у коблі було в одних місцях чотири (тоді корець ототожнювався з віком), в інших (напр. на Спішу) два, — в останнім випадкові коблем називалася „пожонська (братиславська) міра“. Корець, як одиниця міри (певно, що не скрізь з тотожною міст-

*) Flórián Károli, „Adalékok a középkori gazdasági élet jellemzéséhez“, Magyar Figyelő, Bratisl. 1933, No. 1—2, см. 54—61.

***) В інвентарях по Воронів. окр. 1755 р. читаємо: „Лас поля на два кобли“, „земли на полчетвурта кбола“ (ос. Ременіни) висівного зерна.

*) В тих же інвентарях читаємо: „една паська на три корци“, „лаз на три корци“, „копанина на шест корци“ висівного збіжжя.

костю), уживався (та й досі не вийшов з ужитку) на Чехах (старочеський корець містив у собі від 93.2 літ. і до 145—146 л.), у Польщі, Червоній Русі і далі на схід України, щонайменше до Полтавщини включно.

Середньовічних мір на водянкуваті річовини треба шукати в двох найстарших виробничих галузях: в молочарстві та винарстві. Сучасна виміра молока полонинськими пастухами у долішняків — району найстаршого і найтривалішого заселення в східній частині краю — напевно продовжує спосіб, полишений у спадщину їх стародавніми, середньовічними, попередниками — пастухами. Наше дослідження с. Горинчова (Хуст. окр.), зроблене р. 1933, показало, що там вимір молока досі роблять на »гелети« (= 10 літр.), в гелеті 5 »купок«, в купці 10 »кофлів«, в кофлі 10 »ожиць« (одна ожиця містить приблизно 2 столових ложки). В хатнім побуті селян Ш. Лугу гелети (— тки) бувають і менші: на 5—3—2 літри. Горинчовська система може нам більш-менш ілюструвати стародавній вимір водянкуватих річовин в області скотарства і хліборобства. У виноградицтві ж найбільшою одиницею була бочка, пів бочки звали »антал«. Бочки вимірялися відрами, а відра — гальбами. Бочки, відра, гальби в різних місцевостях були неодинакової містськості. В Угор. Русі гальба ще звалася »іцою« і »пінтою«, а вино мірялося й на кобель. У мукачівсько-береговських кравецьких цехів один кобель вина містив у собі 8 іц вина. Бочка токайського вина, згідно старих традицій, мала 180 віден. гальб (= 3 від. відрам).

Менше можемо сказати про одиниці ваги. Вони прийшли до вжитку найпізніш з усіх знаменників виміру. Замість мір ваги довго уживається мір сипких тіл. Угроруська сільська людність можна сказати аж до світової війни мір ваги майже не уживала, обіходячись коблем, віком, купою, іцею. Швартнер на кінець XVIII в. згадує, що у Верхній Угорщині (значить також й в Угор. Русі) уживано стару міру — »камінь«, при чім »камінь« табаку = 20 фунтам. Ясна річ, що перед нами одна з одиниць старої німецької ваги, »Stein«, занесена і уживана німецькими колоністами. »Камінь« уживано й в старих вагах на Чехах. З приводу того Седлачек пише: »Мож-

ливо, що слово «камінь» є перекладом німецького „Stein“, англ. „ston“). Камінь приймали за $\frac{1}{6}$ (120 лібрового) центнера, т. є. за 20 лібр (лібра у німців наз. фунтом), або за 10.27 кілогр. Камінь згадується в грамоті р. 1222, як вага соли».

У мад'яр з доби Арпадовців, як запозичення здається від турків, уживано „акó“ (= цебро чи горщик), яке в латинських документах писалося „ассо“. За торгівлі з турками і греками у XV—XVII в. в. цю міру прирівнювано $2\frac{1}{3}$ від. фунт. (Дунайські рибалки-руснаки досі числять рибу на «ока», що = 3 фунт.). Ця одиниця уживалася й в угроруськім краї, де «око» було мірою напоїв, масла тощо. І на Чехах «оков» був прастарою мірою, означаючи оковане відро на воду і крім того бочку в гірництві. На Словаччині «око» — відро чи міра таких рідких річовин, як вино тощо.

§ 43.

Угорському праву до Трипартитуму включно не була відома гіпотечарна позичка. Рівнож незнаними лишилися й позики на продукційні цілі, через що позичковий відсоток в середньовіччі, не лише церквою, але й законодавством, в тім числі ще й в Трипартитумі, уважався за лихву. З нерозвиненого кредиту мусіли повстати замасковані форми побирання відсотку.

Одною з них була видача кредиторю річного зиску з землі боржника, доки боржник не заплатит позики. Другою формою, найстаршою, званою праву різних європейських народів середньовіччя, з якої розвинувся кредит взагалі, було й в Уграх т. зв. антихретицьке право заставне. Ще до Золотої Були і по ній, в XIII в., фінансова скрута королів примушувала їх затягувати позики у арабських і жидівських купців під заставу зисків з розміну грошей, мит, комор, міст і земель. На час Трипартитуму воно (за Кадлецом) полягало в тім, що боржник віддавав кредиторю в уживання заставлену нерухомість, аж доки не сплатить цілком боргу. Виужиткування маєтку було відсотком на позику. Звичайно така умова називалася (im) pignoratío, але тому, що назовні вона

нічим не різнилася від продажу — в додачу ще й *venditio temporaria*, тоб-то продажом з застереженням про відворотню купівлю. Кредитор держав і уживав нерухомість, хоч би зиски застави й перевишували відсоток по позиці; міг її далі заставити тощо. Боржникові належало право, яко власникові, продати заставлену нерухомість, але набувець переймав на себе умови застави. Передана в заставу нерухомість верталася боржникові після того, як він сплачував борг. Однак, споживчий характер позик в середньовіччі дуже часто приводив до того, що заставлена нерухомість переходила кредиторіві назавжди. Антихретицьке право заставне існувало й в Литовсько-руській державі в XVI ст., також на Правобережній Україні в XV—XVIII ст*).

В подібнім заставнім праві іноді перебувала навіть Мукачівська домінія: р. 1495 у Зигмунда Ернста, пятикостелецького біскупа..., а р. 1505 під тим же титулом заставного права в держанні Юрка Драгфі. Теж домінія Переніїв, що складала третину Угоцького ком., р. 1471 перейшла за 8 тис. марок в заставу Баторіям. Що більше, р. 1412 король Сигізмунд дав у заставу Польщі 13 спіських міст за 37.000 шоків чи 3.700 широких чеських грошенів (= 98.800 фльоринів чи 89.000 талерів), — їх потребував король, щоб погасити державні борги та підсилити ерарну скарбницю. Позичену суму не в силі були виплатити й тому передані в заставу 13 міст не могла Угорщина повернути назад. Аж р. 1772, за розділу Польщі, тоб-то через 360 літ, в добу Марії Терезії ті міста, нарешті, знову дісталися Угорщині. За Сигізмунда Бардійов теж поділяв долю 13 спіських міст і так само був в заставі у польського короля. З пережитками антихрестичного боргування можна зустрінутися і в наші дні на території б. Угор. Руси.

Коли боргодавцями бували жидівські капіталісти антихретицьке право заставне належало жидам. Відомо, що за

*) Див. М. Владімірський-Буданов, „Форми селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI в.“, перевид. в „Руськ. істор. бібліотеці Н. Т. ім. Шевченка“, т. XXII, 1902, ст. 92; теж Ів. Новицький, „Начерк історії селянської верстви в Правобережній Україні XVI—XVIII ст.“, перевид. як т. XXI тоїж бібліотеки, ст. 99. З економії місця ми не наводимо тут деяких різниць в виявах того права в Уграх і на Русі.

Бейли IV жиди могли переводити на себе за борги магнатські володіння. В таких випадках залежна християнська людність, що жила на тих землях, могла звільнитися. Рівно ж жидам не давано право юрисдикції над людністю по маєтностях, що перебувало у них в заставі.

Побирання християнином позичкового відсотку з позичених грошей аж до р. 1425 було заборонено канонічним правом Угорщини. Позики за відсоток були монополем жидів. Той монополь задержався у них через привілей кор. Сигізмунда з р. 1436. Коли межі християнином-боржником і жидом-кредитором — говориться в нім — відсоток не був виразно умовлений, то жид мав за повороту застави чи боргового документу вимагати з боржника 104 „pro cent“, інакше кажучи — з 100 динарів тижнево 2*).

§ 44.

Осередками ремісництва та торгівлі стають містечка і міста. На початках вони ще мали переважно сільсько-господарський характер, що одбилося й в мад'ярській назві горожан (міщан) — „polgár“, яку виводять — як то робить філолог Ів. Карачоній — від слов'янського слова »плугар«. За сприятливих обставин, насамперед географічних, з сільських осад розвивалися містечка та міста. В тім розвою провідну роль відіграли німецькі колоністи, давши перший склад людности міського стану; того стану, що був середнім межі феодалами і непривілейованою людністю. Вони принесли з собою побут і техніку німецьких міст: житлову культуру, вищу, ніж яку мала пересічно шляхта, і ремісництво. Ремісництво стало для них основним заняттям поруч з хліборобством — побічним.

В інтересах розвитку культури, промисловости та торгівлі різні вигоди і привілеї німецьких осадників — тих *hospites, cives, homines liberi* — від доби Бейли IV ширено на цілі їх поселки та міста. В цей спосіб деякі заселені, перш усього німцями, пункти набувають привілеїв міського характеру. Про більшість міст можна сказати те, що В. Халупецький

*) Schwartner M., „Statistik“, T. I., 2. A., 1809, S. 148.

говорить про слов'янський захід взагалі, а власне: міста є імпортом, який принесла з собою німецька колонізація в другій половині XIII стол.

Визначніші з них підвищуються в низку т. зв. вільних королівських міст чи містечок. Зародившись в часи династії Арпадовців, їх свобода набирає повного розвою в XIV—XV в. в. Вільні корол. міста були огороженими до оборони пунктами, підпорядкованими силою привілеїв безпосередньо і виключно королеві. Вони користувалися з права на самоврядування, по походженню німецького права. Право те заручувало їм управління своєю виборною владою (*major villae*), що складалася з присяглих, звичайно, 12 радників. Їм належало, зафіксоване в Трипартитумі, право колективного шляхецтва. То значило, що ціле місто, яко правна особа, мало таке ж юридичне положення, як шляхтич. Однак, платіж королівського податку і виставлення в разі потреби для королівської армії певної кількості озброєних вояків ставили їх в нижче положення супроти неоподаткованого шляхецтва; та й до сейму посилати своїх делегатів вільні кор. міста зачали тільки з р. 1445.

На уділені їм землі упривілейовані міста набували права т. зв. радикального власництва. Тоб-то міста уважалися й були справжніми власниками міських земель, з чого пізніш вийшло й індивідуальне право поземельної власности поодиноких горожан. Звільнені — за вимертям роду тощо — шляхецькі маєтки верталися короні, але маєтки горожан — місту.

Людовик I (1342—1382) в містах і міщанським стані хотів мати противагу февдальній верстві і тому протегував містам; допоміг їм в той спосіб, що видатніші вийняв з компетенції комітатських урядів, надав їм привілеї »складу«, полегчив цлові побори з них, розширив права торговищ тощо. Дійсно, за нього й на кінець XIV ст. та початок XV міста стали сильними під оглядом господарським і повели перед в культурнім відношенні, а зокрема в мистецьким (пам'ятки готики напр., в Левочі, Бардійові, Кошицях тощо).

Шляхецтво неприхильно дивилося на уділення королівських надань містам, чим для шляхти зменшувалися можли-

вості діставати донаційні нерухомости. За Ягейлонів (1490—1526) воно повело кампанію проти міст, щоб вилучити їх з набуття донаційних маєтків і таки свого добилося. Р. 1542, признавши за дійсні всі попередні надання, сейм на далі забороняв уділювати містам нові донації. На тім шляхта не обмежилася: р. 1608 схвалено, що король без сейму не може підданські міста робити вільними, р. 1687 — що кількість вільних королівських міст не може збільшуватися. Так за обмеженням нобілітації чи лібертації міст (р. 1608) приходять (р. 1687) і забороня зросту кількості вільних корол. міст.

Під оглядом вищої юрисдикції віль. кор. міста ділилися на таверніковські (напр. Бардійов, Пряшів, Кошиці), персональні (Левоча) та горні (напр. Кремниця на Словаччині). В XV ст. було в Угорщині разом вісім таверніківських міст; лише вони були заступлені в сеймі, але мали всі вкупі тільки один голос.

Поруч з містами значно чисельнішими були містечка (*oppida*, торговища, *Marktflecken*) — менші, неогорожені, заселені пункти, як от Унгвар (Ужгород на р. 1411), Стропків (на 1408—10 р.), якийсь час Мукачев тощо. Подібно містам вони бували: чи вільними королівськими містечками (*villae liberae*), що підлягали безпосередньо королеві, але не мали деяких прерогатив віль. кор. міст. (напр. Комарно, Мішковці тощо), чи біскупськими (Вацов, Ягер, Вел. Варад тощо), чи, нарешті, містечками видатнішої шляхти.

В житті городян, як і позамиської людности, переважаючу ролю відогравало звичаєве право. Діяли й традиційні звички. Приміром вільні корол. міста Угорщини додержувалися звичаю: коли який горожанин іншого міста завинить щось їх співгорожанину, то вони захопляють першого, хто їм попався з горожан того міста. Хапають де тільки можна, і так довго держать заложником, доки справжній винник не вирівняє свою вину. Цей вияв кругової відповідальности відносився не тільки до переступів проти майна, але й інших — особистих, карних... Його касували закони р. р. 1548, 1574 і 1647*).

*] Csaplovics Joh., „Ungerns Vorzeit und Gegenwart“, Wien, 1830, S. 35.

На початку XV в. з'явилася анонімна компіляція міського права Угорщини тої доби. На її основі виникли *Articuli juris tavernikalis* (артикули права таверніковського, тобто міського), ствержені р. 1602 кор. Рудольфом.

§ 45.

»Підкарпатським долинам належить і все наше міське населення« — писав р. 1847 угроруський етнограф Дешко. На ліснатих горах майже немає міст. Тим часом на горбах, що росташовані в долинах, майже на кожному є руїни колись бувших укріплень, про які переповідаються в народі різні казки, але майже не лишилося історичних відомостей*). Справді, на XIX в. міста в Угор. Русі здебільшого росташовані безпосередньо в підгірських рівнинах чи долинах.

Звичайно повставала осада упривілійованих колоністів, з розвитком набувала прав містечка, а далі — міста; деякі з міст одержували привілеї »королівського міста«, а зрідка — »вільного королівського міста«, що було найвищим ступнем упривілейованости. Найраніше перетворюються в міста німецькі осадниці Спіщини. За найстаріше вважають м. Бела, ніби засноване кор. Бейлою I в р. 1072; за ним Лейбіц та Попрад — р. 1204. Інші спиські міста дещо молодші: заснування Левочі відносять на р. 1245, Кежмарка — на р. 1250. Та минемо Спіщину з її 24 німецькими містами й підемо далі в східнім напрямку. Сусідній з Спіщиною Бардійов, а далі Пряшів (коло р. 1150, коли Гейза II осадив німецьких колоністів**), Гуменне, Михайлівці, Ужгород, Берегсаз, Хуст, Сигіт — ось приблизна хронологічна черга їх появи. Міста Мармарошчини є наймолодшими.

Найгустіша мережа осад міського характеру була в Землинськiм ком. В XIV в. їх там начислювано 17: Обора,

*) Андрій Дешко, „О Карпатской Руси“, Київ. Старина, ноябрь 1887 р. ст. 539. Існує, напр., легенда, що Мукачівський замок зв'язаний підземним ходом аж з Невицьким, а Ужгородський з Горянським замком. В цих легендах одно тільки вірно, що мабуть кожний замок звичайно мав підземний вихід за свої мури; місце виходу було замасковане і держалося в таємниці.

***) Його мад'ярська назва „Епер“, виводиться від німецького „Erdbeere“ — ягоди, що на тім місці густо росли.

Холмець (р. 1304), Гуменне (1332—7), Кевешд (1283), Лелес (1369), Влахи-Ліска (1332—7), Поток (1324), Уйгель чи Нове місто під Шатром (р. 1261), Січовці (1332—7), Стропков (oppidum 1408), Таля (1332—7), Тарцал (1308), Требишово (1332—7), Токай (1371), Толчва (1332—7), Враново (1332), Землин (1332—7). В Ужанській ком. на р. р. 1332—7 числиться чотири міста — Унгвар, Цибава, Копощ, Паловці; на р. 1417 прибавляється ще Середне, а на р. 1419 Собранець і Страйнян, — отже на початок XV в. по Ужанщині було сім міст. Багацько тих містечок і міст середньовіччя, не маючи передумов, насамперед в географічній положенні, для свого розвитку, в наступні віки сходять на положення звичайних сел, чим власне, коли поминути їх упривілейованість, й завжди були по своєму розміру й побуту.

Всі міста зорганізовані на занесенім німецькій, власне саксонській, ще точніш — магдебурській праві. За взірець для карпаторуських міст уважають організацію 24 упривілейованих спіських німецьких міст (на чолі з Левочою), але й диплом семигородських саксів (р. 1224) є подібним по змісту до спіського (р. 1271 поширений). Ось в істотних рисах зміст спіського диплому. Міста платили земельного чиншу (т. зв. *terragium*) щороку 300 мар. »доброго« срібла, а поза ним були вільні од будь-яких дальших податків. На випадок потреби виставляють вони під королівський прапор 50 душ. Зобов'язані у відповідний спосіб брати участь у прийнятті і супроводі короля на Спіщині. Тому що часто проливають свою кров за короля, вони самі вибирають своїх власних графів (*comes vel iudex provinciae*), які судять їх згідно саксонського права. Також вільно обирають собі й священика, якому даватимуть десятину. Поза їх провінцією ніхто — ні люди, ні ранги, ні стани, рівно ж інші судові столиці — не сміє їх тягти до суду. Далі, сакси одержали право на риболовство в ріках і полювання на полях і в лісах. Гряниці їх території ніколи не зрушимо. На одержаних землях їм дозволено обертати ліси в поля і виужитковувати ці останні; рівно ж шукати мінерали і виробляти метали згідно королівського права. Ці свободи навіки незрушимо*). Повної

*) Weber S., „Zipser Geschichts — und Zeitbilder“, Leutschau, 1880, S. 71.

автономії спіські міста набули р. 1312 і їх організація вилася в т. зв. Спіським законникові з р. 1370, який впливав на конституцію міст Угор. Руси, спочатку також заселених переважно німецькими колоністами.

Приглянемося етапам розвою деяких міст в руським краю. Сусідній з спіськими містами, що до XV в. й належав до Спіського комітату, Бардійов розвинувся навколо монастиря цистеріянців, коло якого осіли німецькі колоністи. Р. 1241 монастир і колонію знищали татари; на р. 1247 цистеріянці і колонія наново відбудовуються. Кор. Роберт р. 1312 подарував територію Бардійова Лоренцу з його спадкоємцями; а р. 1320 дав бардійовчанам на десять літ свободу від платежів, після чого вони мали платити десятину, з якої одна половина йшла королеві, а друга панам. Того ж року призначив старосту і дав йому право на млин. Але Бардійов від того ж часу мав вже міську управу: крім старости мав і радників, теж плебана. Отже, яко місто, Бардійов виступає з р. 1320. Людовик Вел., боючись нападів польських військ на молоде й багате місто, наказав р. 1352 обгородити Бардійов мурами. Він же дозволив Бардійову двотижневий ярмарок (на свято патрона міста) без будь-яких данин чи податків; приблизно з того ж часу звільняються бардійовські купці й від мита за торгівлі на польських територіях. Привілеї безподаткового торгу допомагають розквіту Бардійова; а що ціла округа повна розбоїв, король надав місту в р. р. 1365—1376 право меча (*jus gladii*). Р. 1376 Бардійов піднесено до ранги вільного корол. міста, в якій тоді було лише шість міст (в тім Пряшів від р. 1374) на всю Угорщину; він платить в королівську скарбницю 500 зол. річно. Поширення пюндрівництва від р. 1380 по Угорщині, а також великі данині, підкопують добробут міста і зменшують кількість населення. Р. 1403 дозволено поповнити його новими колоністами. Р. 1427 підтверджено Бардійову *jus gladii*, але безпеку сіють околицні замки. Польські купці р. 1448 просять бардійовчан, щоб вони стримували начальника Маковицького (і ще одного) замку від грабіжництва. З королівського наказу (р. 1438) Бардійов взяв участь у війні з гуситами, що одбилося на його добробуті. Місто давало вояків.

і гроші на війну. Зокрема багацько зазнав Бардійов коло р. 1457 від гусицької ватаги Петра Аксамита.

Севлюш, росташований під тодішніми гряницями Мармарощини, перейшов еволюцію від осади до містечка і, врешті, до ранги королівського міста дещо відмінними етапами. Спочатку то була осада рибалок і мисливців. Як villa згадується в грамоті Ладислава Св. (1077—1095). Нею Севлюш, разом з іншими маєтками, подаровано абації гори Панонської. Р. 1241—42 татари його зруйнували. По їх відході Севлюш наново відбудовується німецькою (саксонці, флямандці) та руською людністю. Привілеєм Степана V від р. 1262 севлюшане звільняються від панування абації гори Панонської і од Тихонської та стають вільними королівськими горожанами. В привілеї не говориться, що він дається саксонським осадникам, ба навіть про них ні словом не згадується, — привілей має на увазі всіх осадників Севлюша.

За силою його севлюшане набули автономного права розв'язувати свої внутрішні справи. На їх не поширюється судова компетенція ішпана, їх судить лише ними обраний суддя. Самі ж обирали собі священика. Без дозволу севлюської громади не сміли осідати в Севлюші барони та магнати. Севлюшу було дано право щотижневого торгу (по понеділках) та звільнено від платежу митного по р. Тисі. Горожанам Севлюша вільно було скрізь розносити свій крам на продаж. Також їм надано було право на такі вжитки, які були баналітетами февдалів, а саме: право ставити млини, насаджувати виноградники, давити вино та його продавати, ловити рибу та полювати в лісах на вовків, лисиць, і сугаків (серн). Король розширив терени Севлюша, додавши до нього землі, що були під королівськими сокольниками й рибалками, полишивши останнім тільки потрібні для їх хазяйнування площі. За все те севлюшане зобов'язувалися: ставити до послуг королеві одного добре озброєного вояка і платити поземельне. Кожний гзда, що мав ораницю, мусів платити щороку три пондера (=15 динар.), желяр — вдвічі менше. Поземельне збирали суддя з священиком і в день св. Мартина (11-го листопаду) вносили до королівської скарбниці. Поза тим севлюшане давали десятину від збіжжя

своєму священику, яку лишали прямо на полі; завезти до двору не мусіли. Побирали священики з парохвіян ще й одноразове за треби. В свою чергу вони платили королеві щороку одну марку. Ладислав IV р. 1280 дарує іспанові Миколаєві, синові Петра, — по виразу грамоти — «королівську осаду нашу... Зевлеш», тоб то Севлюш. Цей факт приймають (напр. історик Комароми) не за порушення привілеїв, а за ствердження, вказуючи, що т. ч. Севлюш найшов «прихильного оборонця, який мав заступати його свободу проти насильств тодішніх фєвдалів, нямешів, які перебували в сталій револьті навіть проти короля самого, законів же краєвих зовсім не поважали». В грамоті 1290 р. згадується Севлюш, як вільне королівське містечко (*oppidum*), хоч належить в кінці XIII в. до території Петра сина Петене. Привілей р. 1262 знов підтверджує р. 1294 Андрій III. В р. 1342 Карло I називає Севлюш *civitas nostra*, тоб то наше місто. Од р. 1396 Севлюш виразно називається вільним королівським містом, хоч був подарований Петрові Перенію. Р. 1427 дістав право на краєві ярмарки. На 1454 р. під ним перебувають села Копаня, Н. і В. Чингава, Н. і В. Шарадь. Од XV в. Севлюш постійно називався містом*), однак, рангу вільного кор. міста не досяг. Так розвивався Севлюш.

Осадники молодших п'яти мармароських міст, а саме Хусту, Вишкова, Тячова, Довгопілля та Сиготу, що й походженням були зв'язані з німецькими колоніями Угочанщини, коли клопотали собі привілеї, то просили ті самі вільготи, які мав Севлюш. За Карла I р. 1329 перші чотири осади обдаровуються королівськими привілеями і підносяться на ступінь королівських; за Людовика I р. 1352 тих привілеїв набув і Сигіт. Тим горожане п'яти кор. міст Мармарощини звільнялися од будь яких обов'язків супроти фєвдалів — лише знали незначні платіжі королеві, тоб-то державі. Набули автономних прав самоврядування: на св. Юрія вільно вибірали спроміж себе суддів, старост, священиків і вчителів. При старості було 24 радники. При судді чотири бо-

*) В. Гаджега, „Додатки к історії Русинів... в ж. Угоча“. Н. Зб. Провісти за 1925 р., Ужгород; його ж „Севлюш особливо під кор. Арпадовичами (р. 1301)“, Подк. Русь за 1925 р.

женики: два з радників і два з звичайних людей. Суддя й боженики приводилися до присяги й їх обов'язком було судити кожний четвертий день в тижні. В справах карних судив villicus з старішими членами громади. Робітники соляних копалень, що жили в тих містах, мали автономну організацію. Вони одбували свої зібрання й вільно обирали свого старосту. Коли позивалися межі собою, то першою інстанцією був камеральний ішпан; як зоставалися незадоволені — могли звертатися до сиготського суду. Згадані міста могли приймати на свої землі кого хотіли. Одначе, було умовою, що горожане — колоністи самі обробляють міські землі, не передаючи їх в обробіток комусь іншому. Хто з горожан хотів з тих земель одідичити собі ділянку поза містом або хотів якусь площу іртувати — платив головному судді 20 пен., а коли в місті — 40 пен. В місті Сиготу на р. 1549 один ступінь (lab) землі коштував один флор. Міські статuti (напр. Сиготу на р. 1548) забезпечують права азилу для злочинців: ніхто не смів зловити злочинця в домі шляхтича, ані в його дворі, в божому домі, в млині, ані в м'ясарні. Рівнож беруть під особливу охорону ярмарки. Коли б хто на ярмарку (в Сиготу) лаявся, — платить кари 133 пен. Ніхто з кредиторів не смів з ярмарку взяти за борг чужу худобу під загрозою одповідальности по суду. Все ж статuti суворо переслідують несправного боржника з горожан. Коли людина зпоза даного міста має претензію до міщанина, то за посередництвом судді спочатку брано рухомості; як їх не було — нерухомості, а як і тих боржник не мав — самого його. Це стоїть в статuti Сиготу від р. 1548 і така норма існувала у всіх п'яти кор. містах Мармарощини.

В житті згаданих п'яти міст в пізньє середньовіччя видатну ролю відогравав погряничний Хустський замок. Він охороняв комунікацію, сплав солі по Тисі і при нагодах боронив кор. міста. Напр. р. 1472 і 1504 молдавці зробили збройний наскок до Мармарощини, при чім також напали п'ять кор. міст, сплюндрували їх, пограбували, запалили хати, забрали рухомості. Городяне з родинами і дітьми сховалися за мурами замку. Оборона замку робила наскоки на нападників

і примусила їх скорше відступить. Спираючись на Хустський замок, принаймні ліпше сітуовані, горожане п'яти кор. міст не брали участи в повстанні під проводом Дожа. Вони були вдоволені з свого положення, бо р. 1498 і потім 1504 закріплено привілеї тих міст, а р. 1506 звільнено від плачення такс і податків кожного возового господаря міст, а якраз р. 1514 король звільнив ті міста від плачення всіх мит. Селянське повстання мармарошців сильно діткнуло горожан і, щоб віднагородити за шкоди, Людовик II р. 1516 підтвердив вільготу з р. 1514, тоб-то знов звільнив мармароські міста від плачення всіх мит.

§ 46.

Інакше, ніж «вільних королівських міст» і просто «королівських міст», проходив розвиток доміняльних (панських) міст. То покаже нам приклад розвитку і повільної емансипації Мукачева, нині одного з найбільших міст в краю.

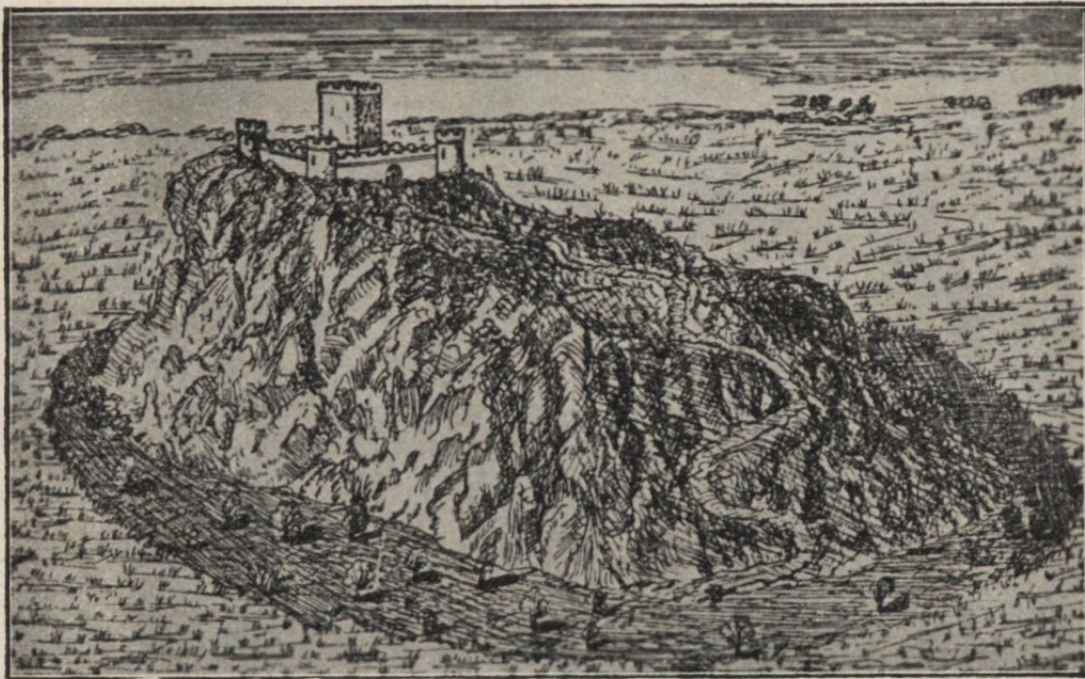
Його назву одні (Меліх) виводять від слов'янського слова «мука», в значінні праці чи зусилля; від нього пішло мад'ярське «мунко» (праця). Може «Мукач» походить від того, — каже Тіле — що будувати замок було «мукою». Інші (Стрипський) її виводять від староруської назви особи — Мукача, від чого ніби то і повстала назва осади Мукач. З тою назвою зустрічаємося вже в хроніці Аноніма. Її уживає й королівська грамота р. 1263, лише не знати, що під нею розумілося — осада, замок чи обоє разом. З замком ще зв'язується інша назва — Поланок чи Паланок, яка має подібність з назвою «паланка» у запорозьких козаків. Ця назва може походить від місцевого народнього слова «впаланок», «паланок», яке досі можна подекуди чути від простого люду й означає пліт (лісу, тин) коло хати, чи огорожу двору з хатою, зроблені з лози чи чогось подібного. Напр. в с. Ниж. Бистрім (Хуст. окр.) й нині можна почути слова пісні:

»Ой вийди біла дівко,
стань коло впаланка«...

Первісна дерев'яна огорожа замку — «впаланок» — мабуть

і дала йому назву; лише «Впаланок» чи «Паланок» в офіційнім ужиткові іноді змінювано в «Поланок».

Коли й як повстав замок — невідомо. Його не збудували мад'яри, він, принаймні як городище, існував до них. Рівно ж не збудував його й Хв. Коріятович, бо як *castrum* він згадується р. 1332 і, здається, існував вже в XI в. Паланок чи Мукачівський замок, стоячи на пануючій над широкою околицею ізольованім природнім горбі (188 метрів над морем) вулканичного походження (див. малюнок), стеріг «бра-

*Замок Паланок (Мукачівський) в почашку XV ст. (реконструкція).**

му» до Галичини, яку творить р. Латориця при виході з Карпат. В початку XIV в. замок належав палатинові Амадею, але кор. Карло Роберт р. 1311 відібрав його для себе і дужче укріпив. Значіння цього замку зростало в міру занепаду військової ролі Боршовського замку. Його удержували осади головно Мукачівсько-Чинядьовської домінії.

Під замком, на пересіченню торговельно-військових доріг з угорської рівнини в східню Європу, а з верхньої Тиси в Трансильванію і Словаччину, на рівнині з осади розвива-

*) J. M. Jankovich, *Mukačevský hrad (Palanok) a Mukačevo*, 1929, ст. 17.

лося місто. Що раніш виникло — замок чи осада Мукачево, з яких вийшло згодом місто? Напевно осада: археологічні розкопки в околицях Мукачева доводять, що приблизно на його місці існувала давня, з домад'ярських часів, осада. З неї на протязі багатьох віків і під впливом кількох факторів розвинулося містечко, а потім місто.

Межи тими факторами першорядну роль відіграло вигідне географічне положення, що зробило з Мукачева торговельний пункт з від давна й далеко відомими ярмарками, які перш за все й посували розвій осад в місто. В тім розвиткові, розуміється, мав значіння замок, як захист осад і великої околиці; й ще більше та обставина, що Мукачів, стоячи на землях одноімєнної, Мукачівської, домінії, найбільшої в Угор. Русі, став осередком її управління. В ньому жила людність, що обслуговувала замок й колосальну домінію: крім службовців ще різного роду ремісники, крамарі тощо.

Коли саме осада стає містечком — точно не знати. Але першим з відомих документів, яким Мукачів названо містом, — від чого він не став ним в дійсності — була грамота королеви Єлисавети, датована 1376 р. Нею дозволялося Мукачівській громаді вирізати печатку, щоб скріпляти умови, роблені «гостями» за купівлі-продажу. На той час акти купівлі-продажу взагалі й скрізь — також в Західній Європі — одбувалися при свідках. То ж торговельні умови, роблені в Мукачеві, укладались перед міським сенатом. За їх посвідчення місто побирало спеціальний збор, а сенатори діставали гощення. Від середньовіччя і до кінця XVIII в. діяв звичай, що кожна купівля-продаж перед сенатом тільки тоді набувала правної сили, коли суддя і сенатори в належний спосіб були погощені. З того, що печатка заводилася для оформлення купівлі-продажу „vinearum“ виходить, що виноградництво в районі Мукачева було XIV в. вже розвиненим. Під «гостями» (hospites) тої грамоти розуміють головно німців-поселенців, але напевно за «гостів» приймалися й заграничні купці.

Ще й після татарського наїзду околиці Мукачева уявляли з себе незачеплений людською рукою заблагнений праліс

(*silva, que nominatur Bereg*). Він тягся від гірського узбіччя аж до берегу Тиси, де зараз чиста безлісна хліборобська рівнина. Ліси виужитковувано лише, як місця королівських полювань (*forestae sanctorum regum*). По горах перекочувували з своєю худобою пастухи. Та де-не-де траплялися невеликі осади залежних (*praedia*) чи вільних (*villae nobilium servitorum*) людей. Найстарішою з відомих королівських грамот, в початку XIV в., Мукачову відводиться в користування ліс. В наступні XV—XVI в. в. королі підтверджують право міста на ті лісові простори, однак фєвдали не раз порушують те право. З рощистками лісу місту належали й деякі площі польових земель. Частину їх обробляли селяне дооколішніх поселень, платючи за те готівкою, десятиною й підлягаючи судовій юрисдикції міста. На них гол. чин. косили сіно та сіяли овес (для війська), але також сіяно й пшеницю.

Приблизно з половини XIV в. Мукачеву належить власне судівництво, що розвинулося з ямаркового права. Якийсь час судову функцію виконував домініяльний кастелян, як заступник короля, верховного власника домінії. Такий суд ніде не відповідав потребам швидкого розгляду торговельно-ярмаркових справ. Тому і в Мукачеві, ще в середні віки, його староста під час самих ярмарків прямо на торговельній площі зачав виконувати ролю торговельного судді. З цього суду, обмеженого в часі торговельними днями, а в підсудності — одвідувачами торгу, повільно — боротьбою за компетенцію з замковим кастеляном, що мав віступитися від суду горожан — доходять до перебрання всіх функцій судівництва над всім населенням Мукачева самим містечком і містечковим судом. Р. 1378 королева Єлисавета заборонила кастелянам судити горожан Мукачева, бо то ставило їх нарівні з звичайною залежною людністю; натомісьць в справах карних і маєткових горожанина можна було оскаржувати тільки перед міською радою. Мабуть всісильні кастеляни не раз давалися в знаки горожанам і після того, бо й в наступнім XV ст. королівська влада не раз (р. 1465, 1476 і 1482) наказувала кастелянам поважати права горожан.

З набуттям судової компетенції Мукачів став ніби в низку вільних містечок, що підлягали не кастеляну, а безпосе-

редньо 'королеві; міський суддя, згідно грамоти р. 1458, був відповідальний безпосередньо перед королем. Однак, і до кінця XVIII в. то було більш на папері, ніж в дійсності. Права писані ще треба було завойовувати і постійно їх обстоювати перед могутньою февдально-домініальною владою та її органами. По коротких перервах знов і знов продовжувався натиск на ті права з боку домінії. Таке розпорядження, як напр. правителя Гуніяді 1445 р., щоб ні один офіціал домінії не лишався в містечку, свідчить, що ущерблення прав горожан домініальною адміністрацією бували. Та й в чисто судовім відношенні місто не в силі було звільнитися від підлеглости домініальній владі. Правда, судова компетенція містечка поширювалася на всіх осіб, що в нім жили; але в судових процесах апеляційною інстанцією над рішенням мукачівського судді і сенату був кастелян замку. Поруч з містечковим суддею (старостою) існував ще містечковий сенат з 12—14 душ, що між іншим розсуджував карні справи певного характеру. Суддя обирався тільки з міщан (лише з 1838 р. одержала приступ в судді і міська шляхта) на один рік, сенатори (радники) — дожиттєво. Вибори робилися по більшості голосів на сходах всіх дійсних горожан (міщан і шляхти) прямим особистим голосуванням. Судді — старости виходили з заможних горожан і дуже часто перед тим були орендарями міських торговельних мит. Обраня кандидата подавали управлінню домінії на затвердження. Пізніш домінія стала ревізувати також і звіти суддів по господарству. Що вищою апеляційною інстанцією над рішеннями містечкового суду були кастеляни і що судді затверджувалися домінією, а їх звіти ревізувалися її органами, — все те знову говорить за обмежену автономність «вільного» міста. Отже фактично по правному положенню з кінця середньовіччя — і аж до кінця нових часів — Мукачів був в якімсь переходовім стані від села до вільного містечка. Іноді наближувався, іноді віддалювався від положення вільного містечка, що залежало від співвідношення сил домінії й мукачівської громади. Воно вимежовувало обсяг містечкового життя. Що февдальними зверхниками були час від часу особи королівських династій — то по суті не міняло

справи. Повставши як торговельний осередок, Мукачів в документах XV в. зветься майже виключно „oppidum“ (містечко). З XVI в. та назва є пануючою в документах, означаючи собою містечковий ярмарковий пункт.

Як взагалі, так і ярмарки в Мукачеві дозволяються і підтверджуються королівською владою. Сигізмунд Люксембургський видав охоронну грамоту в інтересах «гостів» і горожан, дозволивши одбувати вільні 15 денні ярмарки, починаючи від свята Кузьми й Дем'яна (27 вересня). Той дозвіл підтверджує в 1427 р. Стефан, воєвода Расції, прохаючи всіх — шляхту, духовну й цивільну владу — не чинити перешкод тим, хто забажає взяти участь в мукачівських ярмарках. Через Мукачів вела головна суходольна дорога з мармароських солекопалень. З наказу Ладислава Ягейлонського 1507 р. горожанам Мукачева визнано ті ж вигоди за купівлі соли, якими користувалися й горожане п'яти королівських міст Мармарощини; з р. 1509 за проїздів через водяні і суходольні застави мукачівці не мусіли платити митного більш, ніж по одному динару з воза. Крім того вони же мали давній привілей, що везучи сіль на Верховину, платять в Ужгороді митного по одній «солі», а повертаючись — по 2 дин. з воза, однаково, щоб не було на возі.

У вільних містах податки, збирані королівською коморою, накладалися на ціле місто, а воно, призначену суму, само розділяло до виплати поміж горожанами. В Мукачеві королівсько-комітатські фінансові органи робили переписи порт і на основі тих переписів комітатські ж зборщики самі й збирали податки з горожан. З наказу Сигізмунда р. 1391 горожане мали платити тільки звичайні податки, що в XV в. складали т. зв. „census“ чи „collecta“. В склад їх увіходили: 1. земельний податок з міських діляць і виноградників, що йшов на задоволення потреб замку, 2. десятина з сільськогосподарських продуктів і вина, 3. дев'ятина, що платилася февдалам залежною від них людністю з 1351 р., 4. *tributum* чи *theloneum*, під чим розумілися різні митні платіжі. Іноді роблено різниці між *census* і *collecta*, або поруч з *census* уживають термін *taxa*. Та частина з вищеперечислених звичайних податків, що надходила в державну скарбницю, звалася *lucrum*

самергае. Іван Гуніяді обдаровує Мукачів низкою привілеїв, подібних привілеям вільних міст. Він звільняє його у 1445 р. од повинности перевозити з Берегова на мукачівський замок 12 бочок (коло 70.5 гекл.) вина; з 1446 р. замість дев'яти завів щорічну віддачу по 50 коблів пшениці і 50 коблів вівса, — що підтвердив і Фердинанд I р. 1551; від свиней раніш побирали п'ятнадцятину, а він замінив 4 динарами за одну свиню. Крім того Гуніяді звелів за збирання *lucrum camerae* дві порти лічити за одну й звільнити від платіжів цього роду старосту й 12 радних сенату. Його вдова земельний податок знизила на половину, а Ладислав II Ягейлон, приймаючи на увагу збідніння ширших народніх мас через непокої, р. 1513 звільнив од земельного податку (пів золотого) всі осади і містечка, що належали до домінії.

В продукційнім відношенні Мукачів славився вином і салом; на основі закону 1518 р. з Мукачівської домінії стали регулярно довозити на королівську кухню свинину та вино в розмірі двох возів на рік. Ремісники працювали насамперед домінії; інші горожане заробляли перевозом соли.

Основне ж значіння в житті Мукачева, як і досі, мала торгівля, особливо ж торгівля вином. При тім місцеві вина захищаються од конкуренції привозних, а домініяльні — від конкуренції вин горожан. Так напр. р. 1482 заборонено привозити чужі вина у Мукачів, доки не буде випродане домашнє вино, а грамотою Гуніяді 1446 р. дозволяється горожанам вільно продавати в місті власне вино в роздріб за винятком того часу, коли домінія випродувала свої вина. Подібний захист інтересів домінії в некористь горожан провадиться й за продажу м'яса. Різництво худоби та збут м'яса були баналітетом, тоб-то монополею, домінії. Коли на її м'ясо встановлювалася дуже висока ціна супроти околишніх цін, то все ж і тоді горожане не сміли набувати м'ясо мимо неї, напр. в сусідніх осадах. Хочби могли там дістати його при тій же якості й за нижчу ціну.

Прибутки міста (бенефіції) склалися найраніш з податків ярмаркових, а потім прийшли ще базарні, з одкупу міських податків, нарешті, від здач в оренду міських та

позаміських діляць. Крім того горожане мусіли виконувати деякі роботи для міста*).

Так в найзагальніших рисах випадає середньовічний розвиток одного з доміняльних міст в Угор. Руси.

§ 47.

Осади міського характеру від самих їх початків заселені головно, іноді майже виключно, німецькими колоністами. Колоністи виговорювали собі привілеї, що відповідали умовам міського життя на їх старій батьківщині: конституції самоврядування, цехових, купецьких установ тощо. Руський люд, в своїй масі, здавна оселявся, жив і продовжував собі жити по осадах сільських, як сільський господарь. »Для життя в замкнених пунктах« — слушно підмітив Бідерман — »русини ніколи не мали багацько нахилу«. Так в XIII—XV в. в. основним кадром серед людности міст в Угор. Руси стали німці, з тенденцією вдержати міста за собою. »Німці, як то є загально знано«, — говорить Петров — »уперто боронили німецький характер міст, свої привілеї і свою в них надвладу. Вони всіми способами дбали про те, щоби не допустити між себе німців, уперто заховували німецьку мову й німецьку національну традицію«.

Розуміється, з часом в якійсь незначній мірі до міст просочувався й руський люд, але не було то так легко для нього. Тому перешкождала насамперед православна віра: русини були схизматиками, а німці — римокатоликами. З наростанням залежності сільського люду — й прикріплення його до землі. На протязі середньовіччя в середньоевропейських містах усталилася традиція, якої зміст в Німеччині висловлювався реченням: *Der schtädtische Luft macht frei*. Місто, будучи само вільним, захищало й давало свободу кожному кріпакові, що до нього втікав і там певний час переховувався. Таких вільних міст в Угор. Руси було власне два — Бардійов

*) Андрей Шаш, „Архив привелигированого г. Мукачева 1376—1850“, Мукачево, 1928 (ми користувалися фактами, наведеними гол. ч. в цій праці). Т. Lehoczky, „Beregvármegye monographiája“, III, 1881, st. 429—619, та його ж „U. a. Munkács város új monographiája“, 1907, st. 327; Jos. M. Jankovich, вже цитов. праця.

та Пряшів, росташовані майже на крайнім заході руської території. Всі ж інші — з титулами королівських, упривілейованих а тим менше звичайні домініяльні містечка — не дорівнювалися рангу вільних кор. міст. То наочно продемонстрував кор. Сигізмунд р. 1405: на скликаний ним з'їзд представників вільних міст Угорщини не покликано заступників ані від будь-якого з міст Угор. Руси, крім Бардійова та Пряшова. Найбільше міст (власне містечок) було домініяльних, підлеглих панствам, які самі мали обмежений круг вольностей і, зрозуміло, що не могли відстоювати свободу кріпакам в дусі традиції середньовічних європ. міст. По мотивах релігійної різниці (у вільн. кор. містах, хай і у королівських), ще частіш по причині підлеглості, але фактом є, що міське повітря ані одного міста в Угор. Руси не віяло свободою для позаміської слов'янської, де-далі все більш закріпощуваної, людности. То не могло бути й через те, що основний найвпливовіший кадр міських оселенців був чужий для околиць сільської людности. В домініяльних містечках на кінець середньовіччя, як то було напр. в Мукачові, крім в меншій чи більшій мірі залежних міщан, жило й слов'янське селянство, але здебільшого, як не виключно, в положенні звичайних кріпаків. Траплялися там поодинокі родини вільних дрібних шляхтичів, та коли у них часом передержувалися втікші кріпаки (не в положенні вільних!) місто примушувало вернути їх панам. Якийсь приплив руської людности в осаді міського характеру, зрідка вільний а найчастіш підневільний, одбувався, але та людність не ставала рівноправною з німцями. На неї не поширювалася міські привілеї, міська організація й цехова. Не їй належали й міська промисловість та торгівля, багатство та освіта.

В західній частині Угор. Руси міста засновувалися на землях пізніш підгірсько-словацьких, а в східній — околиці міст не zostалися самі тільки руські. З часом, напр., коло Ужгороду, крім руських, з'явилися й осаді мад'яр та словаків; навколо Мукачева — крім руських ще й мад'яр та німців; навколо Берегова — гол. чин. мад'яр; навколо Хусту — крім руських ще й мад'яр та волохів; навколо Вишкова, Тячова, Довгопілля та Сиготу — крім руських ще й воло-

хів*). Заняття міст німцями, до яких згодом прибавилися мад'ярські урядовці, мішана їх околиця й відсутність нахилу до міського життя у русинів — надовго визначили чужий, неруський, характер міст, а з тим і міських занять — промислових, торговельних та фінансових.

Підсумовуючи історичний розвій угро-руського люду місцевої автор Стрипський пише: »Позбавлений своєї родовитої свіцької інтелігенції, яка згодом всисалася в мад'ярську шляхту, народ складався з самих підданих-хліборобів і пастухів, в яким не були ні крихти нахилу та й можности витворити з себе міщанський ремісничий стан, що надало б було йому більшої ваги і значіння«**). В тім же дусі висловлюється й відомий чеський історик права, К. Кадлець: »Не посідаючи нахилу до міського способу життя, руські не створили міст, і село стало для них звичайною формою поселення; не мали вони також і шляхти (точніш — мали але на кінець середньовіччя втратили. О. М.). І цим соціальним характером була передрішена власне й вся історична доля...«***) З тим, що говорять Стрипський і Кадлець, не можна не згодиться.

Дійсно, середньовічна історія для руського люду в Угорщині була немилосердною. На протязі всього часу він зазнавав удар за ударом і то в різних напрямках. Ширення з другої половини XI в. угорської державности на етнографічно руську територію під Карпатами і в Карпатах насамперед експропріювало всю землю (в тім і селянське землеволодіння), яку оповіщено королівською. Наставші в зв'язку з ліквідацією замкового ладу роздарювання тих, ставших королівськими, земель февдалам і наростання февдалізму з кріпацтвом потягли за собою на кінець середньовіччя остаточне відняття особистої свободи майже у всеї руської людности, яку юридично і фактично земельні пани починають уважати за свій реманент. Оформлення февдально-шля-

*) А. Петров, рецензія на кн. Перфецького — „Socialně-hosp. poměry P. R.“ Čes. Čas. Histor., 1925, st. 389—404.

***) Г. Стрипський, „З старшої письменности Угор. Руси“. Збірн. „Привіт Франкові“..., Льв., 1916, ст. 180.

***) Кадлеца стаття (конспект виклада) в збірн. „Восемь лекцій о Подкарп. Руси“, Прага, 1625, ст. 30.

хецьких захватних прав в Трипартитумі спричинює відход від пониженої руської людности її вищих соціяльних груп, що пошилися в мад'ярську шляхту. Міста позаймали німці і не пускали тудя русинів, яко рівноправних з собою горожан. Гірничя промисловість і організоване в цехи ремісництво теж виключили русинів.

В наслідок всього того руська народність вийшла з середньовіччя в складі майже тільки сільського попівства, хліборобів та пастухів, які в матеріяльнім і культурнім відношеннях стояли на найнижчій рівні. Цим, справді, передрішена була її доля в своїм краї на наступні віки.

RÉSUMÉ.

On peut bien dire que l'histoire sociale et économique de la Ruthénie ci-devant hongroise, actuellement subcarpathique, n'a pas encore été en son entier étudiée et tout en faisant mes recherches sur ce sujet je ne propose qu'un essai sur ce grand thème.

Le terrain en question s'étend dans sa largeur sur le versant sud-ouest des Carpathes, approximativement depuis la ligne divisoire des eaux jusqu'à la plaine hongroise; sa longueur approximative est localisée entre la rivière Poprade et les sources de Tissa. La province romaine — la Daquie — s'étendait au commencement du II s. ap. Ch. jusqu'à ce territoire, proprement dire, jusqu'aux sources de Tissa. Les peuples slaves de l'Est s'y trouvent déjà vers la fin du VI s. en voisinage avec les slaves de l'Ouest et du Sud. Ce voisinage a été déchiré par l'arrivée des hongrois vers la fin du IX s. Ils s'établissent dans la plaine du Danube et sont gravement influencés par la culture des peuples slaves qu'ils ont vaincus et de ceux avec lesquels ils avoisinent. Mais ce n'est qu'au deuxième quart du XI s. que les hongrois, en élargissant leurs domaines, commencent à s'approcher du territoire subcarpathique, qui vers ce temps était habité par de libres communes slaves, qui portaient vers cette heure le nom de Ruthènes. L'agrandissement des limites de la Hongrie sur le territoire du peuple ruthène lui provoqua immédiatement des conséquences peinibles. Tout le pays fut déclaré domaine royal, c. à. d. formellement et juridiquement la population ruthène fut dépossédée de ses terres et sur son territoire fonctionne quelque temps le pouvoir du domaine royal. A la fin du XII s. cette organisation est substituée par les éléments (les commencements) d'un régime féodal, et déjà l'an 1222 une Bulle d'Or advient comme Charte des libertés et des privilèges des seigneurs féodaux. Mais la distribution réelle des

terres entre les nouveaux féodaux fut interrompue par l'invasion des tartares l'an 1241; elle recommença en plus grande dimension après leur départ et le régime du château est annulé au commencement du XIV s. Pour le peuple ruthène les féodaux étaient des étrangers du côté national et religieux. Les domaines féodaux embrassaient d'entiers bassins fluviaux de différentes rivières; les châteaux des seigneurs désignaient d'avance leur force, leur pouvoir dans la vie sociale et l'approche de l'assujettissement du peuple ruthène. L'un à côté de l'autre se développaient les féodes civils et les féodes cléricaux, exclusivement du clergé latin. La religion orthodoxe, son clergé et ses monastères étaient considérés comme incompetents, ce qui a eu une grande influence négative sur leur situation matérielle et sur leur activité colonisatrice. Après le départ des tartares la colonisation s'est renforcée. On pouvait y distinguer une affluence de peuple toute naturelle et de l'autre côté une invitation systématique de nouveaux colons. Le peuple ruthène tout naturellement affluait de l'est et le peuple slovaque de l'ouest. Les allemands au contraire arrivaient d'après un plan défini. Il y a peu d'indications documentales sur les raisons de l'affluence coloniale des ruthènes et des slovaques. Le peuple ruthène versait le plus grand flot de colonisation sans chercher pour soi quelques exemptions; les allemands arrivaient sur un appel officiel, après s'être assuré quelques privilèges. Les allemands ont joué dans le pays un grand rôle organisateur. Ils fondaient mêmes des bourgades d'un caractère urbain. La colonisation systématique rurale dans les parties occidentales du pays était organisée sur les bases du droit allemand et plus tard du droit valaque, dans les comitats de Bereh, de Uhotcha et de Marmoroch. Dans ces comitats la colonisation était nationalement ruthène et valaque; bientôt, pourtant, elle reflua vers l'Est et y fonda la principauté Moldave, il n'en resta que plusieurs villages valaques, la plupart fut occupée par les colons ruthènes. La colonisation hongroise, tzigane, serbe, italique, musulmane, juive était peu nombreuse.

L'agrandissement de la population se répercuta sur sa liberté. Le peuple ruthène n'a pas connu d'esclavage, mais dès le XIV s. plusieurs de ses groupements ont enduré quelques symptômes

de servage. En 1351 étaient établie la „nona“ (la „neuvième“) que le peuple devait donner aux seigneurs — et qui traça une ligne de démarcation entre les classes privilégiées et non-privilégiées. A la „neuvième“ succédèrent d'autres obligations et parmi elles le travail obligatoire pour le seigneur. Au commencement du XVI s., dans les cas du plus dur servage, ce travail des serfs leur prend toute une journée chaque semaine et, ce qui était le plus peinible, la population villageoise était privée de son droit de déplacement, et cette privation se réalisait peu à peu. Les révoltes en masses sous la conduite du Doge étaient cruellement étouffées et la situation des paysans s'est aggravée par la vengeance des seigneurs, qui s'est démontrée en deux formes.

Premièrement dans le règlement de la Diète l'an 1514, qui défendit légalement le libre déplacement des serfs et régla pour les serfs des obligations maximales. Une autre forme de vengeance fut la création du code de S. Verbovtzy, connu sous le nom de Tripartitum. Il élargissait les privilèges de la noblesse et diminuait tous les droits des villageois. Verbovtzy divise toute la population en deux groupes: *populus* — à qui appartiennent tous les droits — et le *plebs* — masse dépendante, privée de tous ses droits et attachée à la terre du seigneur. Ce code, qui répondait si bien aux intérêts et aux aspirations de l'aristocratie ne fut pourtant pas immédiatement approuvé par la Diète. Malgré cela les seigneurs en profitèrent immédiatement. Ratifié quelque temps plus tard, il pesa comme un joug sur les villageois slaves pendant plusieurs siècles, jusqu'à la moitié du XIX s. Les plus riches des habitants ruthènes se hâtèrent de s'inscrire dans les registres du *populus*, agrandissant par cela le groupe des petits nobles et se détachant soi même des basses classes du peuple, socialement et nationalement. Et ce n'est plus que les paysans et le clergé, tous également dépendants des classes féodales, qui se tenaient encore fidèles à leur nationalité et à leur église orthodoxe.

Les bases de tous les droits de la noblesse sur ses titres et ses feods fonciers étaient affermis par des chartes royales et les gens, qui n'en avaient pas tâchaient de les falsifier. Les bases du droit des villageois s'appuyaient sur le lien coutumier

des communes avec la terre: les terres communales („stril'ni“) sont soumises aux droits de la conscience communale („vo-rošna“). D'après les convictions du peuple la possession de quelque morceau de terre n'est sanctifiée qu'en vertu du travail qui lui était, apporté avant tout pour le défricher („kopàni“, „tcherteji“, „palenyci“) et ce travail donne raison à l'appropriation individuelle ou bien de famille. La possession féodale a la tendance de se transformer en propriété, mais seulement incomplètement: en la limitant par le droit du fisk et le droit de famille. Cette dernière restriction est dûe à la vieille coutume slave de vivre en grandes familles (zadruha, dvorichtse), qui régnait aussi dans la Ruthénie hongroise.

Les terres féodales se divisent en deux parties: terres „alodiales“ et terres „urbariales“. Elles sont administrées par les cours seigneuriales. Les profits des parties alodiales ne dépendent pas autant de leur système d'économie rurale, que du gain du titre „jura regalia minora (pertinentiae).“ La classe dépendante — villageoise — exécute son travail rural sur la partie urbariale en familles-cours, et produit le profit des seigneurs fonciers, paye les impôts de l'état et entretient le clergé. Pour se défendre contre tout ce poids de travail obligatoire elle n'a qu'un seul moyen — c'est de fuir quelque part ailleurs.

Les limites des domaines ne sont marquées que bien grossièrement: on les trace par des indices naturels (torrent, montagne) en y ajoutant quelques marques artificielles (quelque empreinte sur les arbres, de petits poteaux etc.). Les étendues sont mesurées par „la charrue“, par „une journée de labour“, par „uhr“, par le temps nécessaire pour labourer tout le morceau, aussi par la quantité des semences nécessaire pour l'ensemencer et enfin par le nombre des chariots, remportants la récolte. Comme mesures linéales on emploie les tyrs d'arbalète, sjague, lokot, pjad, pjast, tchouch, chouch, rjaff, prout et motouze. Le système d'économie rurale est tout à fait primitif. La sylviculture se borne à une lutte continuelle avec la forêt („ortuvannja“). On profite des forêts par leurs produits secondaires et par leur gibier. L'agriculture se développe proportionnellement avec la réduction de l'étendue des forêts et la diminution

des bêtes sauvages nuisibles. Dans l'économie rurale domine l'élevage du bétail. Les espèces à cornes descendent du „bos primigenius“. L'élevage perd son caractère errant et devient sédentaire. Les moutons et surtout les chèvres sont envoyées en pâturage pendant toute l'année. L'élevage des cochons est très développé, on croise deux espèces: le cochon sauvage et le cochon domestique („moholycja“). Toute l'année ils se tiennent dans les forêts, l'hiver ils se nourrissent de glands et de noisettes, tombés des arbres. Dans les montagnes boisées l'agriculture des céréales porte encore le caractère de la friche par feu (Brandwirtschaft), dans les vallées on évolue déjà du système des errants (pereložno-mandrivnoj) à la culture alternative (dvopolja). Entre les plaines et les montagnes, sur les pentes bien ensoleillées commence à se développer la culture de la vigne, non pas sans l'influence des italiens, et devient dominante dans toute la Hongrie. L'étendue des vignobles est mesurée d'après la quantité du vin et le temps du travail, employé pour sa production („kopachamy“, „motykamy“). Les plantes industrielles — pommes de terre, maïs, tabac, luzerne, sont inconnues dans le pays; le blé noir, connu sous le nom de „tatarka“, d'après les légendes populaires, est apporté par les tartares. Les demeures très primitives et provisoires des bergers, ont la forme de hutte („kolyba“), évoluent et se transforment en cabane stable, avec un foyer à l'intérieur (juste au milieu) pour rechauffer et éclairer la cabane. Mais ce foyer se transforme en un poêle, d'où premièrement la fumée s'en va par la porte. La hygea permanente située dans une clairière de la forêt (laz) — naturelle ou défrichée, — s'est développée dans les villages. Leurs noms signalent différentes particularités locales, de même que les différences nationales des habitants. C'était encore très difficile de combattre la sévère nature du pays et de lutter contre ces forces majeures avec les moyens d'une seule famille — dvorychtch et une technique toute primitive. Tout en continuant l'union des efforts des grandes familles la population ruthène, dans des cas extraordinaires, organise un travail coopératif pour quelque grande chasse, pêche, élevage du bétail, friche des forêts etc.

Les conditions naturelles de la vie, l'isolation de chaque

famille, qui demeure enfermée dans les limites de son chez-soi, obligent les habitants de satisfaire toutes leurs nécessités, leurs besoins par leur propre travail. A côté de cette production domestique apparaissent avec le temps des métiers professionnels — le premier métier du tisserand, la forge et la copie manuelle des livres saints. Un coup d'état est provoqué dans cette industrie primitive par l'arrivée des artisans saxoflandres, qui apportent leur tradition des corporations, de leur „Zunft“. Sous l'influence de ces nouveaux venus l'industrie des bourgs et des villes prend un caractère réglementé et corporatif. Ces corporations avaient la forme de réunions des compatriotes allemands, de confréries religieuses (au commencement du mouvement uniquement des confréries catholiques). Les bergers en principe n'y étaient pas reçus, comme membres. Le peuple ruthène ne conformait pas toutes ces conditions d'admission et c'est pourquoi il n'eût pas sa place dans ces corporations.

Vers la fin du moyen âge, comme précurseur des fabriques, arrive le moulin à l'eau, première exploitation de l'énergie des eaux dans un but industriel. En même temps arrive la production des boissons alcooliques. La grande industrie s'est le mieux développée dans l'exploitation des richesses souterraines à Marmaroche. Toute cette contrée a une grande quantité de sources minérales et aussi du sel, de l'or etc. On prenait du sel déjà au temps de la Daquie romaine et cette exploitation dans le Marmaroche ne s'est pas interrompue au moyen âge. Des ouvriers allemands le creusaient; les ruthènes et les valaques le transportaient par des chemins de terre et par rivières flottables. Le sel était un objet de commerce non seulement intérieur, mais aussi objet de l'export étranger.

Les chemins de communication étaient en état naturel, tout primitif. Le plus ancien chemin terrestre était le chemin du transit international, qui traverse les Carpathes par des passages naturels — fenêtres de l'Europe occidentale dans l'Europe orientale. Les chemins du transport du sel (*viae saliferae*) sont aussi très anciens. Le premier temps ils n'étaient praticables que pour des bêtes de somme; on traversait les rivières au gué; nous trouvons très peu d'indications sur les ponts (en bois) jusqu'au commencement du XIII s. Peu à peu l'élargissement

des sentiers donnait la possibilité de s'en servir avec les chariots, c'étaient déjà de vrais chemins de communication, quoique pas toujours bien praticables. Tissa était le chemin navigable, par lequel on transportait le sel en radeaux. La poste servait aussi pour la communication, encore sans transmetteurs définis, encore irrégulièrement, par occasions, par couriers enfin, par transporteur special non pas régulier. Les distances étaient définies par les jours de marche; le temps par des mesures naturelles: l'âge de l'homme, années, journées, parties du jour. La chronologie s'appuyait sur des moments fixés par l'église chrétienne dans ses fêtes, ses carêmes; le servage aussi donnait des dates définies — les termes des taux, par exemple, le taux en argent devait être ramassé pour la S. Michel et S. Georges etc. Il y avait aussi des dates chronologiques dans la vie rurale, qui marquaient l'arrivée du printemps — c'était au moment d'envoyer les moutons dans les hauts pâturages. Le calendrier n'existait pas, les montres non plus. Telles étaient les conditions dans lesquelles commença le premier échange de marchandises.

Les premiers marchands professionnels ont été des arabes ambulants (des sarasins, des ismaélites) et des juifs. Ensuite, au lieu des arabes advinrent des marchands d'origine des Balkans. De l'Asie Mineure, de Constantinople, de Venise et de Gênes on apporte pour la noblesse féodale et le clergé des objets de luxe, de bons assaisonnements, des verreries, de l'huile, l'encens etc. Ils exportaient des esclaves (jusqu'à la fin du XIII s.) du sel, du vin, des peaux de bêtes etc. L'échange extérieur allait à Kieff, dans la Bohême et la Saxe. Depuis l'an 1347 le commerce avec la Russie et la Pologne est monopolisé par Kochytzi, qui obtient le droit de dépôt (sklad, Stapelrecht ou locus depositum); ce droit appartenait aussi dès la fin du XV s. à Bardiev et Prjachev. L'an 1305 fut défendue aux marchands étrangers la vente en détail. La quantité des objets du commerce dépendait des conditions encore primitives du transport, de la capacité de la marchandise de se déplacer (comme chevaux, esclaves) et de tous les dangers du voyage, qui menaçaient le marchand lui même. Plus tard fut organisé l'échange intérieur: au commencement les foires et plus tard les marchés hebdomadaires. Ils procédaient dans les jours de grandes fêtes

et les dimanches. Le commerce était surchargé d'impôts et d'octrois qui étaient exigés par le gouvernement, les villes, les féodaux et tout un réseau de barrières devenait de plus en plus épais.

Presque jusqu'au XI s. l'échange se produisait généralement *in naturae*. Le premier argent n'était pas métallique (des peaux de fouines, du sel etc.) La première monnaie venait de l'étranger — de l'Asie Centrale (les dirguems et les samanides), de la Bysantie (les besands). L'argent arrivait aussi des états slaves voisins (les hrivnas, les tchèques, les groscheny etc.), et finalement le système monétaire de Charles Quint qui s'évaluait au poids (1 livre = 8 longs solidouces). L'ancien système d'argent national de l'Hongrie avait pour base une vache stérile. La monnaie métallique était frappée au temps du roi S. Etienne, de manière qu'une vache stérile valait = 1 pensa auri. On donnait à bail le frappeage de la monnaie à des entrepreneurs privés. La falsification continuelle du frappeage de la monnaie et la baisse naturelle de la valeur de l'argent provoquaient la baisse continuelle du dynar hongrois. Dès l'année 1325 on commence à frapper les ducats „hongrois“ (à Kremnitz en Slovaquie). D'après le Tripartitum tel était le système monétaire: 1-hrivna valait une marque, qui valait = 4 zoloty hongrois; 1 zoloty hongrois valait 100 dynars. Vu la falsification de la monnaie, plusieurs villes (Kochytzi au commencement du XV s.) quelquefois émissionnaient leurs propres bons. D'après le Tripartitum la valeur ordinaire des objets se déterminait de deux façons; quant le gain de l'année était connu, la valeur des objets se faisait par la capitalisation du gain à 10⁰/. Dans des cas contraires, la valeur se présentait limitée (*aestimatis communis*). Ces appréciations portaient un caractère rudimentaire, car la réelle valeur de l'argent variait et puis chaque ville, chaque localité avait ses mesures, son poids pour les objets liquides (seau, helète, konovtchina, oko etc.) et mouvants (kobel, viko, koupa, itzja...). Aulieu des mesures de poids on emploie des mesures de versement et comme première mesure empruntée on se servait d'une „pierre“. Concernant le crédit c'est le droit antichretique qui domine; la légalisation du ⁰/ dans les engagements entre chrétiens d'après

les droits canoniques commence en Hongrie dès l'an 1425. L'emprunt avec % était monopolisé par les juifs et un des „privilej“ du roi l'an 1436 définissait la hauteur du %, quand il n'était pas conditionné — pour chaque 100 dynars 1 dynars par semaine.

Fondées dans des conditions géographiques très favorables, les premières colonies allemandes se sont développées en bourgs et plus tard en villes, qui devinrent des centres d'industrie et de commerce. Les privilèges octroyés aux colons allemands se répandaient sur leurs bourgs et leurs villes, dont plusieurs ont atteint la position des villes de la couronne et de villes libres de roi. Leur autonomie municipale est organisée d'après le droit municipal allemand. Les féodaux luttent contre les donations municipales des rois et contre la transformation des villes sujettes en villes libres.

La plupart des villes sont situées dans les plaines, au pieds des montagnes ou bien dans des vallées, dans la direction de l'Ouest vers l'Est. Les plus jeunes villes, sont celles de la Marmaroche orientale. Le plus épais réseau de bourgs et de villes se trouvait dans le kom. de Zemlin. Beaucoup d'entre elles redevinrent plus tard des villages. La constitution des villes allemandes dans le kom. de Spich servit de modèle pour l'organisation des villes de la subkarpathie. Également furent organisées les villes Bardiev et Prjachev. L'organisation de Sevluch s'en approche aussi. D'après ce dernier modèle se sont organisées 5 villes de couronne à Marmaroche. La constitution de ces villes est présentée dans le règlement de la ville de Siguit, dans lequel un historien du droit trouverait de très intéressants problèmes juridiques. Les usages juridiques et économiques des villes sujettes peuvent être étudiés dans le développement de Moukatchew. Les villes subkarpathiques ne donnaient pas asile pour les fuyards du servage. Il était difficile aux gens ruthènes à pénétrer dans les villes et même lorsqu'ils s'y installaient, jamais ils ne se sentaient en égalité avec les citoyens allemands. D'origine cultivateur et berger le ruthène n'avait aucune inclination ni pour l'industrie, ni pour le commerce, ni pour la vie urbaine. C'est ainsi que s'est déterminé à l'avenir le caractère étranger des villes dans le pays ruthène.

Le developpement social du moyen âge à la fin des fins se termina pour la population ruthène par l'expropriation de ses terres, par l'enlèvement de sa liberté, la perte de sa noblesse nationale, le recul des corporations industrielles et de la vie urbaine. Tout cela predétermine son triste sort pour les siècles à venir.

ГОЛОВНІЙШІ ПОМИЛКИ ДРУКУ.

Сторінка	Надруковано	Має бути
V, рядок 9 згори:	брашися	брашися
VIII, " 16 "	на	ша
20, " 3 здолу:	Сушно	Слушно
23, " 3 "	вплива	виплива
41, " 11 згори:	займало	займала
43, примішка:	словенській	словесній
79, рядок 5 згори:	знаних	знаних
113, " 5 здолу:	законодавством	законодавством
154, " 10 "	Сусою	Сулою
155, " 4 згори:	Знастасіас	Занастасіас
155, " 12 "	назваши	називаши
162, " 10 "	засновання	заснованих
194, " 5 здолу:	оджіл	бджіл
205, " 9 "	1935	1435.

О Г Л А В.

ПЕРЕДМОВА. Стан історичного вивчення кол. Угор. Руси: історії церкви і зовнішньої історії, — їх характеристика; стан суспільно-господарської історії. Перша спроба з останньої і надмірність вимог. Як розв'язав завдання Ачаді. Інші труднощі для об'єднуючої праці і одна вигідність нашого положення. Особливість метода і чому свою працю означаємо, як «Нариси»... Періоди: передісторія, доба насадження феодалізму, феодално-кріпацька... Дещо про типовий і нетиповий феодалізм I—X

I. ВСТУП.

§ 1. Територія. Гори і їх деякі назви та характер. Ліснатість і безлісність верхів-полонин. Означуюча роля природи і схилу гір. Прислопи у вододільних кряжах та їх значіння. Схемат. мапка Верхньої Угорщини 1—4.

§ 2. Передісторичні людські сліди, в тім числі городища. Черезкарпатські зносини і питання появи слов'ян (5). Римські Дакія та Панонія з їх господарством і спадщиною в гірництві, хліборобстві та виноградництві (5—7). Схем. мапка тих провінцій (6). Велике переселення народів. Доба появи східних слов'ян і область ними зайнята (8—9). Топономія (9—11). Прихід мад'яр і дещо про їх тогочасний побут (12). Схемат. мапка Угорщини (12). Новий прилив східних слов'ян під тиском печенігів і половців, зокрема до Семигородя 4—13.

§ 3. Поширення мад'ярської території. Перша документальна звістка про «руських». Бихарщина, як *marchia Ruthenorum*. Усталення назви «руський». Інші й локальні назви 14—16.

II. ДОБА НАСАДЖЕННЯ ФЕВДАЛІЗМУ (XI—XV в. в.).

§ 4. Які місцевості опанувала руська людність, а які мад'ярська. Кочівничий побут мад'яр в XI—XIII в. в. (18). Що перейняли мад'яри від слов'ян? зокрема поповнення мад'ярської мови словами з різних слов'янських мов 17—20.

§ 5. Погряничне пасмо нічеї території, ліснатість, охоронні засіки й ворота. Поширення гряниць Угорщини на *ultra indagine*. Грянична лінія на третю чверть XIII в. Залюднення міжгряничного пасма 21—23.

§ 6. Перевід завойованих територій в маєток королів. Королівські ловецькі терени. Організація ловецтва. Перші заклики німецьких колоністів 23—24.

- § 7. Накинення руському людові: а) комітатського розподілу (див. мапку комітатів) з т. зв. замковою організацією і б) фєвдальної системи. Золота Була, як хартія шляхецьких вольностей (27—28); її одрізнення від великої хартії вольностей англїків. Співвідношення фєвдалїзма й комітатської організації (29). Роздарювання територій і його соціально значіння. Чи можна від надань виводити початки людських оселень? (30). Роздачі й заселених територій. Городища і дотатарські замки, як посвідки якогось залюднення. 24—32.
- § 8. Роля татарської навали в господарськїм і популяційнім відношеннях. Потатарське відновлення роздарювання земель (33). Новозбудовані замки в XIV—XV в. в. (34—37), — з двома образками. Їх форми. Спосіб будування, зокрема по народніх піснях (38). Соціально значіння замків і зокрема за народніми переказами. Ухвали про знесення деяких замків. 32—39.
- § 9. Перегляд більших маєтностей в Угор. Русї XIII—XIV в. в. Обсяг деяких великоземельних одиниць в комітатах: Шариськїм, Землинськїм, Ужанськїм, Бережськїм, Угоцькїм та Мармароськїм. Великі і середні шляхецькі маєтності (48—49). Низовий процес виділення шляхецьких земель з громадського володіння 39—50.
- § 10. Поглинення фєвдалїзмом комітатської організації, а магнатами — посад іспанів. Роздроблення державного суверенїтету. Народність фєвдальних зверхників (51—52). Характер зверхности над землями 50—52.
- § 11. Феоди латинського духовенства. Закон 1498 р. Трьохкласовість аграрно-соціальної структури (54). Вимога писаних документів на кожне фєвдальне володіння і її наслідки 53—55.
- § 12. Положення білого духовенства і монастирів православногo визнання. Зокрема — ман. св. Миколая біля Мукачева (56) і малюнок Корїятовича (57), св. арх. Михайла в Грушові та Угельського. Питання їх колонїзаторства 55—59.
- § 13. Дотатарські розселення руської людности і післятатарський колонїзаційний її прилив. Чому про те мало документальних згадок? Особливості її росташування і занять. Місця виходу і докази первісного руського характеру Семигороддя (61—62). Долїшняки і система засік. Стихійний прихід колонїстів і планове закликання. Привод осадників їх руськими національними начальниками: Ростиславом Михайловичем (63) і Хв. Корїятовичем 59—65.
- § 14. Старша німецька колонїзація дотатарська й потатарська (місця заселення). Її характер, організаційна роля та національна доля 65—67.
- § 15. Слов'янська колонїзація пізнішої середньої і східної Словаччини. Роля руської колонїзаційної хвилі. Теж чеськословацької, зокрема гуситів 68—70.
- § 16. Німецький спосіб планової колонїзації. Вільготи та обов'язки осадників (71) і старост-льокаторів (72—73). Осади,

що повстали чи розвивалися на німецьким праві (74—75). Питання німецьких культурних впливів на руських осадників 70—76.

§ 17. Волоська колонізація та волоське осадницьке право. Воєводи і кинижі (79—80). Бережсько-мукачівська волоська «Країна» (80). *Jus volachiae* в двох значіннях. Осади волохів (81). Волохи, як оселенці. Їх непосидючість. Виселення до Молдави (82). Зміна волоської людности на руську (83) й руські осади на волоським праві. Взаємовідношення волоського і німецького осадницького права (84—85). Вплив слов'янської культури на волоську (84—85). Топографічні (86—87) і термінологічні пам'ятки по волохах 76—88.

§ 18. Другорядний (кількісно) колонізаційний елемент: печеніги, цигани і їх основне продукційне заняття (88), мад'яри, італіки, раці, жиди і мусульмани. «Золота доба» жидів в Угорщині. 88—90.

§ 19. Вплив потатарської колонізації на долю руської людности. Невільництво, душноки (92) і руська людність. Пастухи і протекція короля. Перша група кріпаків. Удворники (94) і йобагіони. Поділ сільської непривілейованої людности за ступенем свободи. Селяне королівських земель і гіпотеза орендного походження всього кріпацтва (95). *Servienses*. Осадники на німецьким і волоським праві. Причини закріпощення (96—98); його наслідки на прикладі Угоцької жупи. Розвій обов'язків залежності (99). Від свободи переходів до прикріплення. Інші тягарі: податкові, комітатські та церковні (101—102). Повстання Дожа і помста за нього 90—104.

§ 20. Стани по Трипартитуму. Права популюса. Переходові групи до плєбса (107—108). Джерело шляхецького звання. Нобілітація руських верхів. Нямеші Мармарощини і як заслужувалося нямешство згідно мармароської народньої традиції (109). Вільні шляхецькі дистрикти. Нове розуміння слова «йобагіон» (110). Відношення селян до землі і що є в Трипартитумі про селянський стан (111). Узаконення Трипартитума і наслідки для залежної людности. Інші ухвали сейму р. 1514: справа вільного переходу і встановлення максимальних повинностей кріпаків. Рештки вільних селян і їх положення. Гряничність дати 1514 р. 105—114.

§ 21. Розвиток шляхецького володіння на нерухомості: а) донаційний і подвійне обмеження власности; поділ на алодіяльні і урбарні землі, б) знизу, з громадського володіння (116). Народня традиція про зв'язок розділення громадських земель з заведенням власности і панщини. Розвій елементів земельної власности у німецьких осадників 114—117.

§ 22. Початки розвитку власности в руської людности: а) на рухомості, б) нерухомості — громадські чи «стрільні» землі (119). Ворошна правосвідомість на речі, що нестворені працею (120) й аналогія їй у східньо-європейського селянства. Лише праця — привід до привласнення (122). Боротьба з ліснатистю по системі іртування: копані, чертежі, палениці. Відношення до іртувань територіяльних зверхників 117—124.

- § 23. Присвоювання нерухомостей по давності. Обмеженість права на нерухомості шляхти правом родини і вплив слов'янського права на угорське (125) Родинно-дворищна форма у русько-українського народу (126) і задружна у південних слов'ян (127). Дворищно-задружна форма у словаків і в карпаторусів 124—130.
- § 24. Роди господарських одиниць в царині аграрній: а) королівсько-февдальні (131) і *jura regalia minora* (131—132), б) залежного селянства і його всебічні повинності (зокрема з року 1514) 130—134.
- § 25. Межі і визначення їх обводом. Межі і повір'я про повітруль (135). Хотарь і його подвійне значіння. Від «лаза» до «хутора» і осади. Знаки «хотара» (136—137). Виміра площ «одним плугом» чи одним «днем орання» і що під тим треба розуміти (137—138). Міри площ згідно Трипартитуму. Угор і його різний обсяг (139). Лінійні одиниці: *ulna* -сяг, латер (139—140). Народня виміра площ: ділець, стопа; по часу праці, об'єму висіву, на вози зібраного збіжжя (140—141). Народні лінійні одиниці: стріл з луку, мотуз, прут, локоть, пядь, хибна і права п'ять, чух і шух. Ряф (144). Сумарична характеристика знаменників виміри 134—144.
- § 26. Системи сільського господарства. Від кочового скотарства до осілого (145). Від переложно-мандрівного хліборобства до двохпілля. Підсічно-паливна система 144—147.
- § 27. Лісове господарство і побічні з нього вигоди: пастівництво, бджільництво то ловецтво. Тури (див. малюнок), зубри, лосі. Способи ловів і право ловецтва. Від оборонного ловецтва до спортового. Монополізація його вищими станами 147—150.
- § 28. Рогата худоба і дві відміни тура. Вівці. Свині —моголиці і свинарство 150—151.
- § 29. Виноградництво. Його походження. Документальні згадки про нього. Область поширення. Винобрання (155). Перехід першенства до токайських вин. Одиниці виміру виноградників 151—154.
- § 30. Відсутність пізніших промислових рослин. Команиця. Народній переказ про появу гречки (155). Примітивність польової й городньої техніки, зокрема перемолу жорнами (156) і млинками (малюнки 156, 157). Природні катастрофи, яко руїники господарства 154—158.
- § 31. Зародки осад з пастухівських колиб і салашів. Від колиби до хижі. Первісний тип хижі, — в Карпатах, в Європі в корінній Угорщині (160). Підрахунок осад на XIII—XIV ст. Відбиття в їх назвах місцевих особливостей, в тім числі народности оселенців (161—162). Устрій громад 158—163.
- § 32. Потреба згуртування людських зусиль і дворище — дим. Від кровних згромаджень до добровільних скооперативувань. Первісні їх форми: а) в ловецтві та рибальстві (164—165), б) у випасі худоби і в) в інших господарських галузях 163—166.

§ 33. Хатне виробництво: добування вогню (167), спосіб варення і печення (168), виріб верхнього і спіднього одягу, теж взуття; ойкосність і консерватизм (169). Виділення перших позаміських ремісництв. Боднарство. Ковальство. Ткацтво і зокрема в околицях Бардйова і Пряшова (170). Переписування священних книг. Залежні ремісники і прибуття вільних саксонсько-фландрських ремісників (172). Рівень ремісничої техніки; малюнки каменної (172) і дерев'яної (173) церков 167—174.

§ 34. Цехи вільні і залежні. Характер цехової організації, поширеність її в Європі і час появи в Угор. Руси. Статут вільного цеху кравців м. Берегова (й Мукачева) 1464 р. (175—178). Цехові традиції, що не припускали в цехи руської людности 174—179.

§ 35. Предтечі фабрики: водяний млин і кого звали мельником; заклади, що до виробу спиртних напоїв і питтєвий баналітет з «наметанням» випивки по хатах (180). Які осадки не підлягали тому баналітету? 179—181.

§ 36. Підземні добра: а) мінеральні джерела і зокрема Занівського монастиря, б) поклади і зокрема золота (182—183) та в) соляні розробки: їх пункти, спосіб здобування, державний монополъ на сіль, ким проваджено копання (184), умови праці і премії за відкриття нових солекополень, експортний характер здобичі та роля соли в платні урядовцям; до яких країн експортувалася (185), спосіб транспортування, якою людністю обслуговувався транспорт і його роди. Гірниче право 181—187.

§ 37. Дороги. Міжнародно-транзитні дороги і прислопи. Внутрішні стежки (189). Їх характеристика. Від стежок до дорог: «великих», «краєвих», «менших». Містки та гаті (191). Значіння появи везових дорог. Водяні дороги та сплав соли на плотах 187—192.

§ 38. Стан поштових зносин. Оказія, гонці, стала передача пошти нерегулярна й регулярна. Вимір віддалі за подорожувань 192—193.

§ 39. Вимір часу. Натуральні його уривки. Дні свят і постів (194), кріпацьких відбутків, ярмарків і «мішання», як опірні пункти в часі. Календар та годинник 193—196.

§ 40. Обмін. Пункти зовнішнього обміну. Походження чужих купців. Предмети обміну та його характер. Роля Кошиць в застрягній торгівлі (198). Її амплітуда, небезпечність. Внутрішня торговля, річні ярмарки і тижневі торги. Обложнення товарів державою, фєвдалами та містами: застави та мита 196—202.

§ 41. Гроші: а) заносні металеві і інші й чий саме гроші ходили; б) поява національно-угорської грошевої системи (203). Дукати. Біметалізм. Різносистемність грошівництва в практиці. Грошева система в Трипартитумі. Міські бони. Вжиток грошей і поняття грошевого господарства 202—206.

§ 42. Оцінки предметів в Трипартитумі і що з того має для нас значіння. Причини приблизности оцінок. Одиниці виміру водянкуватих та сипких (207) річовин у сільської і міської людности; запозичення. Теж про одиниці ваги	206—209.
§ 43. Стан кредиту і зокрема антихретицьке право заставне. Застави міст і доміній (210). Положення християнської залежної людности за віддачі доміній в заставу жидам. Побирання відсотку і каноничне право. Легальний відсоток по привілею з р. 1436.	209—211.
§ 44. Від осад сільсько-господарського характеру до осередків ремісництва і торгівлі; від сел до містечок і міст. Провідна роля німецьких колоністів —середнього стану і вплив німецького права в самоврядуванні (212). «Радикальне» власництво. Боротьба феодалів з уділенням міських донацій і переводом залежних містечків у вільні. Поділ осад міського характеру під оглядом юрисдикції, титулу та приналежности. Поява анонимної компіляції міського права	211—214.
§ 45. Росташування міст в Угор. Руси. Їх схематичний розвій, вік, густість та конституція. З розвою Бардійова (216) і Севлюша. Дещо з розвою п'яти коронних Мармароських міст (218), зокрема самоврядування по міському статуту Сигота та значіння Хустського замку	214—220.
§ 46. З розвою Мукачева до р. 1514. Назва, оселя і замок. Фактори розвитку з оселі до містечка (222). Ліси і міські ораниці. Від ярмаркової до загально-судової компетенції (223). Органи судівництва і степень їх автономности. Ярмарки і торгівля. Оподаткування торгівлі і горожан. Значіння торгівлі вином (226). Прибутки міста	220—227.
§ 47. Перевага німецьких осадників по містах і їх упривілейоване положення. Перешкоди просочуванню руського люду до міст і його положення в них (227). Вплив околиць на міста. Народностний характер міст (229). Кінцеві наслідки середньовічного розвитку, що передрішили долю руської людности в своїм краї на наступні віки.	227—230.
Résumé в французькій мові	231—240.
Головніші помилки друку	240.

